ISSN 2278-3199
Volume - 01, Issue - 01, January - June, 2012.

A Half Yearly Peer Review
National Research Journal of Social Sciences & Humanities..

National Journal On ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

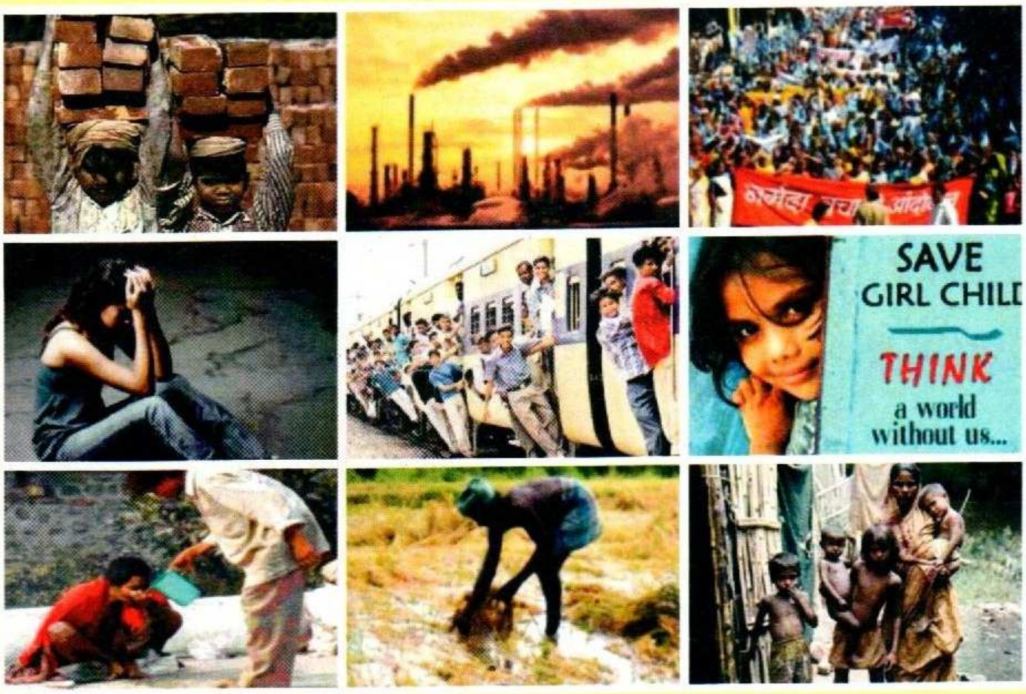

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278 - 3199
Volume - 01, Issue - 01, June, 2012.

A Half Yearly Peer Review National Research Journal of Humanities..

'Social Issues And Problems'

Edited By

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor &
Head Department of Sociology,
S. N. Mor Art, Commerce &
Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Review National Research Journal of Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor

***Dr. Rahul Bhagat**,*

Associate Professor. S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

***Editorial Advisory Board** -*

***Dr. Pradeep Aglave,** Head, P. G. Dept.of Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Suresh Waghmare,** Head Dept. of Sociology, Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
***Dr. Jagan Karade,** Head, Dept. of Sociology, Tilak Maharashtra University, Pune (MS)*
***Dr. Sanjay Salunkhe,** Head Dept. of Sociology, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
***Dr. R.N. Salve,** Head, Dept. of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
***Dr. Sujata Gokhale,** Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
***Dr. Shiv Meshram,** Principal, Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
***Dr. B. K. Swain**, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Smita Awchar,** Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
***Dr. Prakash Bobde,** Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Ramesh Makwana,** Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
***Dr. M. B. Bute,** Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
***Dr. Ashok Kale,** Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
***Dr. Anil Surya,** President, S. M. S. New Delhi.*
***Dr. Kalyan Sakharkar,** Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
***Dr. Arun Chavhan,** Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
***Dr. A. P. Jadhao,** Head Dept. of Sociology, Lemdeo Patil College, Mandhal Dist. Nagpur.*

***Editorial Board Member** -*

***Dr. R. K. Dipte,** Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. U. Ubale,** Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. K. B. Wasnik,** Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

***Associate Editors** -*

***Dr. Saroj Aglave,** Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
***Prof. Baban Meshram,** Head, Dept. of Sociology,N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.*
***Dr. Sushma Bageshwar,** Head, Dept. of Sociology, Gadgebaba College, Hingna Dist. Nagpur.*
***Dr. S. D. Pawar,** Head, Dept. of Sociology,N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara*
***Dr. Dipak Pawar,** Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
***Prof. Priyadarshan Bhaware,** Head, Dept. of Sociology,Badrinarayan Barwale College, Jalna*
***Dr. Rajendra Kamble,** Head, Dept. of Sociology, Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
***Prof. Jaindra Pendse,** Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*

A Half Yearly Peer Review National Research Journal of Humanities....

'Social Issues and Problems'

Editor
***Dr. Rahul Bhagat**,*
Associate Professor & HOD Dept. of Sociology,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf
Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Chief Editor
Dr. C. B. Masram,
Principal,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf
Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Published By
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF
SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.
Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

Peer Review National Journal on 'Social Issues & Problems'

- Contents -

Sr. No.	Name of Paper	Auther	Page No.
1.	***SOCIOLOGY OF BUDDHISM...........***	*DR. PRADEEP AGLAVE*	*1 -6*
2.	***CHILD LABOUR: REALITY AND CAUSES........***	*DR. JAGAN KARADE*	*7-13*
3.	***CHILD SEXUAL ABUSE: A SERIOUS CRIME.............***	*PROF. RAJSHRI S. GAJGHATE*	*14-16*
4.	***THE CONCEPT OF LIVE IN RELATIONSHIP DEVELOPMENT IN INDIAN LAW AND JUDICIAL RESPONSE.........***	*PROF. UMESH N. UDAPURE*	*17-21*
5.	***LIFELONG LEARNING- A WAY TO LEAD A SUCCESSFUL LIFE.........***	*DR. VIBHA B. AGRAWAL*	*22-24*
6.	***SOCIAL ISSUES AND LANGUAGE EDUCATION...............***	*DR. MADHUKAR J. NIKAM*	*25-32*
7.	***WOMEN'S ATTITUDE IN 'THE GOD OF SMALL THINGS'...........***	*DR. BHOOMIKA THAKUR*	*33- 36*
8.	***GLOBAL ECONOMIC RECESSION: IT'S IMPACT ON INDIAN ECONOMY......***	*PROF. ASHOK K. MANDE*	*37-40*
9.	***TRANSFORMATION OF AGRICULTURE AN IMPACT OF IRRIGATION IN GONDIA DISTRICT ....***	*DR. RAJANI CHATURVEDI*	*41- 44*
10.	***CO-OPERATIVE BANKING IN INDIA......***	*PROF. MS. VINA J. WARADE*	*45-48*
11.	***GROWTH PATTERN & DEMOGRAPHIC TRANSITION IN GONDIA DISTRICT.......***	*DR. LALITKUMAR THAKUR*	*49-53*
12.	*सिध्दांत एवं आदर्ष से विलग होते राजनीतिक दल..........*	*डॉ. शारदा आई. महाजन*	*54 –58*
13.	*सामाजिक परिवर्तन के लिए दलित आन्दोलन*	*प्रा. किशोर बी. वासनिक*	*59 – 60*
14.	*संजीव के उपन्यासों में आदिवासी विमर्ष.......*	*प्रा. गजानन पोलेनवार*	*61 – 62*
15.	*विशेष आर्थिक क्षेत्र और आर्थिक विकास.......*	*डॉ..अर्चना बी.जैन*	*63 – 64*
16.	*तसलीमा नसरीन के 'औरत के हक् में' उपन्यास में पीडित और शोषित नारी......*	*प्रा. जवरे शारदा*	*65 – 67*
17.	*टूटते परिवार तथा वृध्द..........*	*डॉ. रजनी हारोडे*	*68 – 69*
18.	*विशेष आर्थिक क्षेत्राचा भारताच्या ग्रामीण व शहरी समाजावर होणारा परिणाम.......*	*डॉ. राहुल भगत*	*70 –74*

19.	लैंगिक ज्ञानाचे स्त्रोत व प्रसार माध्यमांची लैंगिक षिक्षण देण्यातील भूमिका......	डॉ. प्रदीप आर. भानसे	75 – 78
20.	स्त्री भ्रूण हत्याः आधुनिक काळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या........	प्रा. नलिनी बोरकर – भगत	79 – 82
21.	महिला सक्षमीकरण...........	प्रा. संतोष मेंढेकर	83 – 85
22.	लिंगाधिष्ठित असमानता – प्रश्न व समस्या................	प्रा. देवानंद भवरे	86 – 88
23.	भ्रष्टाचार एक सामाजिक समस्या.........	प्रा. सुधाकर किसन माटे	89 – 92
24.	ग्रामीण शालेय शिक्षणातील गळती – एक अध्ययन...............	डॉ. राजेंद्र कांबळे	93 – 95
25.	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – एक सामाजिक चिंतन..............	डॉ. दिगांबर कापसे	96 – 98
26.	विशेष आर्थिक क्षेत्र (समस्या आणि वादाचा मुद्दा)...........	प्रा. कविता के. लेंडे	99 – 102
27.	स्त्री भ्रूणहत्या – एक सामाजिक समस्या.........	प्रा. जयमाला लाडे	103 – 105
28.	वर्तमान काळात महात्मा गांधीच्या विचारांची आवश्यकता...............	डॉ लता सु. अगळे	106 – 107
29.	शालेय विद्यार्थ्यांवर तंबाखूजन्य पदार्थांचा वाढता प्रभाव – एक अध्ययन...........	डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	108 – 110
30.	फास्टफुड आणि आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम.	प्रा. कल्पना राऊत	111 – 112
31.	यवतमाळ जिल्ह्यातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि पायाभूत सुविधांचा विकास................	डॉ.. मनोज सोनकुसरे	113 – 117
32.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात महिला बचत गटाचे योगदान...........	डॉ. दिपक कृष्णराव पवार	118 – 121
33.	पुनर्वसनाची आवश्यकता आणि कायदे.....	प्रा. प्रदिप एच गजभिये	122 – 123
34.	झोपडपट्टया : एक जटिल आंतरराष्ट्रीय समस्या.................	प्रा. रामु हिरामनजी उईके	124 – 129
35.	वाचन संस्कृती रूजविणे : एक आव्हान.....	प्रा.व्ही.बी.तायवाडे–व्यवहारे	130 – 132
36.	भारत चीन संबंध............	डॉ. संपदा एस. कुल्लरवार	133 – 136
37.	भारतीय राजकीय व्यवस्थेत संसदेची भूमिका.	प्रा. एच. पी. पारधी	137 – 138
38.	पावसाच्या पाण्याचे संकलन : काळाची गरज..	प्रा. ए.एस. बावनकर	139 – 140
39.	मौजा कासा टोल्यातील भुमिउपयोगिता....	डॉ. राजश्री धामोरीकर	141 – 144
40.	महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तराची समस्या	डॉ. कल्याण साखरकर	145 – 151
41.	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचा त्यांच्या विधवा व कुटुंबावर होणारा परिणाम	डॉ. रंजना लाड	152–155

Editorials....

Seth Narsingdas Mor Arts, Commerce and Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar was established with the inspiration of Shikshan Maharshi Late. Manoharbhai Patel and by the Gondia Education Society in June 1965. The institution has been continuously fulfilling the need of Higher Education of the poor and backward communities of the region and every year about 1500 students from the surrounding areas flock for admission to college for higher education. The college is one of the well known and reputed institutions of Bhandara District.

The department of sociology was started in the College in 1995 and ever since its beginning, the it has made a remarkable progress and had already organized a two days state level sociology conference and the proposals for organizing another one day national conference have been sent to the UGC for approval. The same will be organized in the ensuing session.

There has been a radical change in the higher education scenario during the recent past. While granting the Sixth pay commission, the UGC has expected high returns from the teaching community of higher education, particularly in the field of research. In this connection, UGC has initiated several research projects. Not only this, but the commission has also started granting funds in favor of institutions and also the individual faculty. It has also started a procedure to allot marks under various heads to be added in the API scoring of the respective teacher which is taken into consideration at the time of promotion to higher grade / scale. Continuous research in departments would also add up to the scores of the institution. The efforts made by the Department of the Sociology in this direction to start a National level Research Journal are slowly getting materialized.

Today, large scale change can be witnessed in every field. However, every change is not directed towards development. Several changes that have been brought in have posed problems great in the context of the Indian society. These problems have also brought in negative results on different units of the society. Now, it is time to make a critical study of nature and scope of these innumerable problems and come out with sound and everlasting solutions. It is the duty of the social scientists to take a comprehensive understanding of these problems, make a scientific study of the same and suggest necessary corrections. We have shouldered the responsibility of taking the research and its effects to the society through this biannual National Research Journal. We hope that our intelligent teaching communities extend their fullest cooperation in this matter. Faculty members of any department of humanities can contribute their articles to this Journal. We also hope that the faculty members would make the best of this opportunity by registering their membership and contributing articles to this Journal.

Thanking you...

Editor
Dr. Rahul Bhagat

Chief Editor
Dr. C. B. Masram

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Professor, Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Prof. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *P. G. Dept. of Marathi, R. T. M. Nagpur Univ., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Principal, Pragati Mahila Mahavidhyalaya, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Head, Dept. of Hindi,Arts, Commerce College, koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Head Dept. of Soc., Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *P. G. Dept. of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Head Dept. of History, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Head, Dept. of History, Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *Head, Dept. of Home Eco., S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Maya Bhute (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal Dist. Bhandara.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, P. G. Dept. of Pol. Sci. R. T. M. N. U. Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *Head, Dept. of Political Sci., N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *Head Dept. of Economics, J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *Head Dept. of Economics, M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad Dist. Yeotmal.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

Published by
Department of Sociology
Seth Narsingdas Mor Arts, Commerce & Smt. Godavari Devi Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912.
Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

ISSN 2278 - 3199

Sociology of Buddhism

Dr. Pradeep Aglave, Head, Deptt. of Dr. Ambedkar Thought, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

==

Gautam Buddha was the first social scientist of the world. He was also a social revolutionist in the real sense. He saw that people were living in illusion. People believed on the existence of God and that God is a creator of the universe. According to them, man could not do any thing except the wish of God. However man has to please God through his worship. There were superstitions on the name of God. People believed that we are the toys which are in the hands of God. God can play with us according to his wish. We cannot change our destiny because it is decided by the God. People felt helpless themselves. Common people were exploited on the name of God. Buddha observed then social and religious situation. After that, he started thinking rationally. He came to know that people were not thinking rationally due to the impact of then spiritual & religious thought. They were under the impact of false religious thought.

The Buddha realized the problem of the people. After thinking scientifically, he enlightened himself under the Bodhi tree in Bodhgaya. He understood the reason of their misery, suffering and their irrational thought. He discovered a way of life and taught the people. He was a man of wisdom.

Buddhism is Origin of Science:- The Buddha rejected the doctrine of the existence of God. He never believed on God and divine power. There cannot be any event which is supernatural in its origin. It may be that man is not able to discover the real cause of the occurrence of an event. But if he has intelligence he is bound to discover it one day. According to Dr. Ambedkar, in repudiating supernaturalism the Buddha had three objectives -[1]

1. His first object was to lead man to the path of rationalism.
2. His second object was to free man to go in search of truth.
3. His third object was to remove the most potent source of superstition, the result of which is to kill the spirit of inquiry.

The Buddha did not believe that world was created. He believed that world had evolved.[2] The Buddha accepted that reality must rest on proof. Thinking must be based on rationalism. He accepted that there was no logical or factual basis for the presumption that God exists or that he created the Universe.

According to the Buddha centre of Dhamma lay not in relation of man to God. It lay in the relation between man and man. The purpose of Buddhism is to teach man how he should behave towards other men so, that all may be happy.[3]

Now a day, science has more importance. We know the meaning of science. According to Green, ‘Science is a way of investigation.’ The Buddha gave vision of investigation through his Dhamma.

Science is based most assuredly on analysis, that is, the scrutinizing of every phenomenon and examining every part of it and finding out how it came about. That is exactly what the Buddha did.[4] According to

the Buddha, every thing must be subject to examination and re-examination.

Robert F. Spencer, Professor, University of Minnesota wrote in his article, 'The relation of Buddhism to modern science' that, there can be no question that Buddhism is the one system, excepting perhaps science itself, which achieves an objective and detached view about the nature and destiny of man.[5] He did difference between Buddhism and other religion. He said, this striking objectivity divorces the Buddhist system from the realm of religion and allies it at once with the kind of scientific search for truth.[6] Gerald Du Pre, president of scientific Buddhist Association, London argured that, 'Buddhism is a science because it combines observation, experiment and theory in a spirit of force inquiry'.[7] After giving quotation of these scholars, it is clear, Buddhism is a science.

Many people say that Buddhism is based on science. But I don't agree with them. Buddhism does not depend upon science. But reality is that Buddhism is the base of scientific vision or science. Gautam Buddha was the first person who gave scientific vision to the world. Cause-relationship is the base of science. You will be astonishing to know that Buddha's theory of Pratitya Samutpad is the origin of science. Pratitya Samutpad theory is nothing but cause-relationship. Albert Einstein the great scientist of the 20th century and who discovered the theory of relativism, said that, 'Buddha was the first scientist in the world'. Therefore the Buddha has credit to developed scientific vision and we came to conclusion that Buddhism is the origin of science.

Sociology of Buddhism:- Buddhism differs fundamentally from what is called religion. It is said, religion is personal and one must a keep it to oneself. One must not let it play its part in public life. But Buddhism is not personal. It is a social.[8] It is fundamentally and essentially so.

After the deep study and research of Buddhism, we can explain sociology of Buddhism or Buddhist sociology. The scope of sociology of Buddhism is as follows.

1. Buddhism and social relations and interrelations.
2. Buddhism and reconstruction of society.
3. Buddhism and social change.
4. Buddhism and morality.
5. Buddhism and social psychology.
6. Buddhism and development.

These are the areas of Sociology of Buddhism. It is not limited with these areas. Another researcher could extend these areas. My endeavor is to give just outline of Sociology of Buddhism. Sociologists have a chance to do more research regarding sociology of Buddhism. I have tried to explain these areas in brief.

1. Buddhism and Social Relations and Interrelations: The centre of Buddhism is man and relation of man to man in his life on earth. This is the first postulate of Buddha. His second postulate is that men are living in sorrow, misery and poverty.[9] The world is full of suffering and that how to remove the suffering from the world, is the only purpose of Dhamma. Nothing else is Dhamma. The recognition of the existence of suffering and to show the way

to remove suffering is the foundation and basis of his Dhamma.

Dhamma is related with the behavior of the person with another person. Thus, it is related with relation of man to man and his life on earth. Dhamma is righteousness, which means right relations between man & man in all spheres of life. Dhamma is just another name for social relations. Alone man does not need Dhamma. But when there are two men living in relation to each other they must find a place for Dhamma whether they like it or not. Neither can escape it. According to Dr. Ambedkar, 'Society cannot do without Dhamma'.[10]

As a student of sociology, we know what it means. There are many definitions of sociology given by sociologist. Sociologist and writer MacIver and Page, Marshall Jones, Morris Ginsberg, Merril and Eldgredge and Henry Fairchild had given their definitions of sociology. All these sociologist and writers clearly mentioned that, sociology is the science of human relationships or interrelations. After the study of all these definitions we can find out two basic similarities. These similarities are as follows, - 1) Sociology is a science, because scientific method is applied for its study. 2) Sociology is basically concerned with social relationship.

Sociology is a scientific study of the society. To MacIver and Page society is a web of social relationship. According to Wright, 'society is not a group of people; it is the system of relationship this exists between the individuals of the groups'. It means many people live in society. Society is not a group of the people. Their social relations are important. These social relations make a society.

It is clear that, relations or an interaction between men to men is the subject of sociology. Sociologist's have interest in studying about social relations. Buddhism has also concerned with social relations. Buddhism explains the social relations as well as how should we maintain these relations. Buddha had studied deeply and had experience of social relations. He developed his Dhamma through his observation and experiences of social relations. Buddhism teaches how we establish relations with another. We can say Buddhism is a moral code of conduct of social relationship. Hence, as a student of sociology we can develop the Buddhist sociology of social relations.

2. Buddhism and Reconstruction of Society: Buddha visualized a concept of ideal society. He wanted that the ideal society may be happy. There should not be any problems. Therefore he discovered the way of life i.e. Dhamma. An ideal society cannot be created automatically. People can only establish the ideal society. Buddhism teaches how people can establish an ideal society. Buddha explained that Panchasheel, Eight-fold Path and ten Parmita are the base of the people's behavior. Buddhism is a way of life. If people follow the Panchasheel, Eight-fold Path then they can establish a new ideal society.

Dr. Ambedkar explained clearly the difference between Dhamma and Religions (Dharma). According to him, the purpose of religion is to explain the origin of the world. The purpose of Dhamma is to reconstruct the world.[11] It is obviously clear that

Buddhism and other religions are different. Buddha wanted to create new society on the basis of equality. According to him, Dhamma is the foundation of an ideal society.

Buddha explained four great truths, which are suffering, the causes of suffering, the cessation of suffering and the Path which leads to the cessation of suffering i.e. Eight-fold Path. Eight-fold Path is a way of life and any one following the Eight-fold Path will be happy.

Dhamma as a means to reconstruct society has two aspects – 1) Pradyna (Prajna) or understanding to remove superstition and 2) Karuna or love for society to live and grow, which no religion claims to have characterized itself with.[12]

3. Buddhism and Social Change: The Buddha's teaching is totally scientific thinking about human beings and society. Buddhism emphasizes the dimensions of individual and social change. It is not merely social doctrine but also one which exerts an independent impact on human mind for changing the social conditions of the people.[13] We have already discussed that man and his relation with others is the centre of Dhamma. Buddha wanted to modify the man and society in the right direction. That is why he showed the Path of right direction i.e. Middle Path. Middle Path means Eight-fold Path. This Path teaches the people how to live in society. Buddhism brings changes among the individuals and these individuals bring changes in the social scenario. It means Buddhism is the means of individuals change as well as social change. It tells the people why they should change and in which direction should they change themselves. A social scientist has ample chances to conduct research regarding Buddhism and social change.

4. Buddhism and Morality: As a matter of truth morality has no place in religion. The content of religion consists of God, Soul, prayers, worship, rituals, ceremonies and sacrifices. Morality comes in only wherein man comes in relation to others. Morality comes in into religion as a side wind to maintain peace and order. Be good to your neighbour because you are both children of God. That is the argument of religion. Every religion preaches morality but morality is not the root of religion. The action of morality in the functioning of religion is therefore casual and occasional. Morality in religion is therefore not effective.[14] Thus Dr. Babasaheb Ambedkar cleared that morality is not a base of religion.

Buddhism has a base of morality. Hence Buddhism is different from another religion. Morality is the essence of Dhamma. Without it there is no Dhamma. In Dhamma morality takes the place of God although there is no God in Dhamma. It does not require the sanction of God. It is not to please God that man has to be moral.[15] Morality in Dhamma arises from the direct necessity for man to love man. Dhamma is nothing but it is a morality. Man must behave with other according to morality. Eight - fold Path shows the way of life.

Dr. Ambedkar raised the question why morality had been made sacred? He himself gave the answer. According to him three factors played their part in making morality sacred.[16]

1. The first factor is the social need for protecting the best. Morality had to be sacred because it was imposed originally on the fittest, i.e. the strongest.

2. The only way to stop the conflict is to have common rules of morality which are sacred to all.

3. The third factor is to safe guard the growth of the individual. Which requires morality to be made sacred and universal under the struggle for existence or under group rule the interests of the individuals are not safe.

The group set-up prevents an individual from acquiring consistency of mind which is possible only when society has common ideals and common models. The group set-up leads to discrimination and denial of justice. This means that there can be liberty for some but not for all. Then question arises what is the remedy? The only remedy lies in making fraternity universally effective. Fraternity is nothing but another name for brotherhood of men which is another name for morality.

The Buddha preached that Dhamma is morality and as Dhamma is sacred so is morality. We can understand that why Buddhism emphasized on morality? Why it must be sacred and universal? In Buddhism, there are the social causes for the morality. Morality is not for the spiritual life but it is for social life. Hence, Buddhism and morality is the subject of Sociology of Buddhism.

5. Buddhism and Social Psychology: It is said that scientific psychology was founded by Wilhelm Wundt in the latter of the nineteenth century in Germany. But Gerald Du Pre argued that it is wrong. According to him, it was founded two thousand five hundred years earlier in India by the Buddha.[17]

The Skandhas (Pali-Khandhas) constitute Buddhist theory of psychology. This theory analyses the process of consciousness or experience into its component parts, and lists them under the five heading of Rupa, Vedana, Sanna (Samjna), Sankhara and Vinnana (Vijnana). Over the years, the Buddhist psychologist expanded these five headings into a formidable theory which is set out in detail in the voluminous Abhidhammas of the Pali Canon and of the Sarvastivada School, and also in the writings of the later Yogacara School.[18] It is very clear that Buddha was the first psychologist of the world.

Buddhism is related with mind. According to the Buddha, man is what his mind makes him. The training of the mind to seek the good is the first step in the path of righteousness. This is the main teaching in the Buddhist way of life. According to Buddhism in everything the primal element is mind. Mind is pre-eminent.[19] The Buddha showed the way to control our mind. The Buddha said refrain from all evil; cultivate the good; cleanse your our mind. First establish yourself in the right, and then you may counsel other. If one shapes oneself according as one counsels others, thus well controlled, one will have control others.

Thus Buddhist psychology is not related with mind and self but it is also transferred in social psychology; Buddhist social psychology brings changes in others.

6. Buddhism and Development: According to Buddhism nothing is permanent. Everything is changeable

Buddhism's purpose is to reconstruct of the society. In Hinduism man cannot change his fate in the present birth. But Buddhism holds that everybody can change their social condition in the present life. There is nothing after death. Buddhism does not believed on rebirth of man. According to Buddha there is no rebirth of man. He has chance to develop in this life.

The Buddha taught the Middle way which gives us eyes to see and makes us know, leading us on to peace, insight enlightenment and Nibbana. Middle way is nothing but the Eight-fold Path of right outlook, right aims, right speech, right action, right means of livelihood, right effort, right mindfulness and right concentration. And Nibbana which is nothing but that Eight-fold Path.[20] In nutshell Nibbana releases from passion.

Thus Buddhism gives motivation of the development to the people and they are in right direction. How Buddhism motivates people in right direction for their betterment is a subject of Buddhist sociology.

After discussing the scope of sociology of Buddhism, it is clear that Buddha had awareness about man, human suffering, and causes of suffering, human behavior, social relations and society. Therefore he thought deeply that how we can change man and society. And after thinking deeply he became enlightened and discovered the Dhamma. His teaching is social. He was a great social scientist. We come to the conclusion that he was a great pioneer of Sociology. He developed Sociology through his Dhamma. We can explain sociology of Buddhism. Researcher has chance to elaborate sociology of Buddhism in detail.

References:-

1. Dr. Ambedkar, B.R. – The Buddha and his Dhamma, Dr. Ambedkar Writings and Speeches, Vol-11, Education Department, Government of Maharashtra, 1992, p.250.
2. – Ibid – p.271.
3. – Ibid – p.254.
4. Kirthisinghe, Buddhadasa P. (Editor) – Buddhism and Science, Motilal Banarsidass Publishers private limited, Delhi, Reprint-1999, p.5.
5. Specer, Robert F. – The relation of Buddhism to Modern Science (Article) published in Buddhism and Science, Edited by Buddhadasa P. Kirtisinghe, p. 17.
6. – Ibid – p.17.
7. Gerald Du Pre – Buddhism and Psychotherapy (Article) published in Buddhism and Science, p.97.
8. Dr. Ambedkar, B.R. – op.cit., p. 316
9. – Ibid – p.121.
10. – Ibid – p. 316.
11. – Ibid – p. 322.
12. – Ibid – p. 317.
13. Dr. Jatav, D.R. – Ambedkar's Philosophy of Religion, Ina Shree Publishers, Jaipur, 1998, p. 150.
14. Dr. Ambedkar, B.R. – op.cit., p. 322.
15. – Ibid – p.323.
16. – Ibid – p.324.
17. Gerald Du Pre – Buddhism and Psychology – (Article) op.cit. p.111.
18. Gerald Du Pre – Science and the Skandhas (Article), op.cit. p.119.
19. Dr. Ambedkar, B.R. – op.cit. p. 360.
20. – Ibid – p. 395.

ISSN 2278 - 3199

Child Labour: Reality and Causes

Dr. Jagan Karade, Tilak Maharashtra University, Pune.

==

1. Introduction: - Developed and developing countries in the world, have emphasized on children's welfare activities because child welfare is important to the family, the society and the nation also. In the sense that, child will be able to perform his duties well, when he has a good physique, a good mind and a good personality. The child labour is one of the very pressing issues currently confronting India (along with many other South Asian countries). In India child labour is wide spread and is increasing.

The prevalence of child labour is not a recent phenomenon. In ancient times agricultural and other manual workers - of servile status - formed bulk of the population. Their children were put to arduous labour in houses at an early age. In agriculture, activities such as tending of cattle, collection of grass and fuel etc. are tedious and time consuming tasks. Performance of such tasks by children relieves the adult members of the family for more productive work. There was no social taboo against children working along with their parents. It is very common among the children of this class is to learn the necessary skills under the watchful and benevolent eyes of their parents.

The child labour is widespread not only in India and in many south Asian countries also. Because employers find it inexpensive and extremely profitable. According to an ILO in 1995, after Africa (with 26.3%) Asia has the highest percentage (13%) of child laborers in the age group of 10-14 years in the world. While Bangla Desh has 31.4 per cent and Pakistan has 20 percent of the children in 10-14 were as economically active, in India nearly 15 per cent of the children are working as child labourers. According to the statement of Union Labour Minister (ULM) given in Rajya Sabha on March 20, 1995, there were 17 million (9.5 million males and 7.5 million females) child labourers or every eighth child (in 5-14 years age group) in the country is a worker. An estimate put the number of working children in our country at 44 million - 5.2 per cent of the total population. The 2001 national census of India estimated the total number of child labourers, aged 5–14, to be at 17 million.

The National Human Rights Commission (NHRC) found that, in the years of 1994, thousands of children form the poor Ansari (weaving) families are drawn in the saree industry of Varanasi at the age of 6 or 7 years. They are made to work for long hours extending up to 10 hours a day in unhealthy, ill ventilated and clamp rooms without rest or leisure. There is no concept of leave or weekly off. The wages are abysmally low. A child entrant starts with about Rs. 150 for a month. The monthly wage seldom goes beyond Rs. 300 till the child attains the age of 13 or 14 and becomes a full-fledged weaver, parents take an advance, from the employer against the services of children. In June 1995, NHRC visited to Firozabad, where there is a large concentration of

child labour in glass industries, it came to light that the labour enforcement officer of the district, as well as assistant Director of Factories (Kanpur), carried out the number of inspections of the different glass-producing units of Firozabad. As many as 178 cases were initiated for prosecution and 54 prosecutions have been launched for violations of the child labour Act, 1986. Indian families send their children to work, with some living away from home. Reasons are often associated with poverty, keeping up with the large-size family subsistence and inadequate public education infrastructure. Families generally are also unable to afford their children's education.

2. The Prevention and Protection to Child labour: - The first Act regulated to the employment of children and their house of work, which was the Factories Act 1881. A commission was appointed in 1929 to fix the minimum age of child employment. On its recommendation, the Child Labour Act, 1933 was passed prohibiting employment of children below 14 years of age. The Factories Act of 1948 provided some safeguards to child laborers. In 1986, the Parliament enacted the Child Labour Act (Regulation and Prohibition), prohibiting the employment of children in certain jobs and regulating the conditions of work in hazardous occupations. The Juvenile Justice Act 1986, which superseded the existing children's acts in different States and Union Territories and came into force from October 2, 1987. This Act provides for the creation of advisory boards and the establishment of State Children Funds for preventing the abuse of children, for the protection and care of children. Apart from the prohibitory provisions under that various labour laws like the Factories Act 1948, Mines act, 1952, Bidi and Cigar Workers (Conditions of Employment) Act, 1976, child labour is prohibited in Scheduled Occupations and Processes under the Child Labour)prohibition and regulation) Act, 1986. In this way a number of legislations already exist for the prohibition and regulation of child labour. But in spite of all these measures, children continue to be employed in various sectors.

3. The Child labour and Private Enterprise: - Factory Acts bans employment of children. However, child labour is utilized in various private enterprises, paradoxically. The Children are legally permitted to work in cottage industries, household and service sectors where wages are very low, working hours are long and working conditions not regulated at all. Specific sectors and areas where an employment of children is very high indeed. These areas as the fireworks and matchbox units in Sivakasi in Ramnanthpuram district in Tamil Nadu, which employ 45,000 children. In the slate pencil industry of Mandsaur in Madhya Pradesh, out of a total workforce of 12,000 workers, 1000 are children below the age of 14 years, making up 8.3 percent of the total workforce. In the slate industry of Mirzapur in Andhra Pradesh, about 3750 child workers are involved in a total workforce of 15,000 workers. The lock making industry of Aligarh in Uttar Pradesh employs between 7,000 and

10,000 children below the age of 14 years, accounting for 9 per cent to 1 per cent of all workers. In the brassware Industry of Moradabad in Uttar Pradesh, about 40,000-50,000 children are working with a total workforce of two lakh workers. A majority of the working children are concentrated in the rural areas. About 60 percent of them are below the age of 10 years. Business and trade absorb 23 per cent while work in households' covers 36 percent. The number of children in urban areas, who work in Canteens and Restaurants, or those engaged in picking rags and hawking goods, is vast but unrecorded. Among the more unfortunate ones are those who are employed in hazardous industries.

Table No. 1

Employment (UPS) of Children (In millions)

Employment category	Agriculture	Industry	Services	All Sectors
Self	3.4 (40.0)	0.9 (10.6)	0.4 (4.7)	4.7 (55.3)
Casual wage	2.6 (30.6)	0.5 (5.9)	0.2 (2.3)	3.3 (38.8)
Regular wage	0.1 (1.2)	0.1 (1.2)	0.3 (3.5)	0.4 (5.9)
All types	6.1 (71.8)	1.5 (17.7)	0.9 (10.5)	8.5 (100.0)

Source: - EPW Nov. 27 2004, Vol. 39, No. 48 Pp. 5111.

The table No. 1 above clearly shows that, majority of child labour is connected with the self and casual wage employment, which, related to agriculture sector in rural area. Ghosh concluded that work in family enterprises has traditionally been a form of apprenticeship through which parents pass on skills to their children. Casual wage employment also has an apprenticeship dimension; Children often accompany their parents or relatives in such employment. In 2000, nearly 94 percent of employed children were working either as self employed or casual labours, and 75 percent of them (nearly 71 percent of all employed children) were mainly in services.

4. Educational Right of Children. : - 'Education' is regarded as a potential instrument of individual development as well as social development. It is intimately related with the national development and is positively correlated with productivity and quality of life. It enables the individual to be aware of his or her rights and responsibilities and to discharge his / her duties properly. The Constitution of India in Articles No. 24, 39 (e), 39 (f) are very explicit about protecting and safeguarding the interests of the child. In pursuance of the Constitutional provisions, the Indian Parliament adopted National Policy for children (1974), which states that Children shall be protected against being engaged in any hazardous occupations or against being made to undertake heavy work" Article 45 provides that, the State shall endeavor to provide, within ten years from the commencement of the Constitution, free and compulsory education for all

children until they complete age of 14. Article 37 of the Constitution, makes the directive principles no enforceable through the court, also stipulates in unequivocal terms that “These principles are fundamental in the governance of the country and it shall be the duty of the state to apply these principles in making laws”. The failure of the State to provide free compulsory education for all children within a period of ten years from the commencement of the Constitution has compelled the Supreme Court of India to declare the Right to life (Article 21) without education as life cannot be lived with dignity.

5. Reasons of Child labour: - The industrial revolution has also had a negative effect by giving rise to circumstances which encourages child labour. Sometimes multinationals prefer to employ child workers in the developing countries. This is so because they can be recruited for less pay, more work can be extracted from them and there is no union problem with them. This attitude also makes it difficult for adults to find jobs in factories, forcing them to drive their little ones to work to keep the fire burning their homes.

Adult unemployment and urbanization also causes child labor. Adults often find it difficult to find jobs because factory owners find it more beneficial to employ children at cheaper rates. This exploitation is particularly visible in garment factories of urban areas. Exploitation of the children by the adults is also seen in many places. Elders relax at home and live on the labor of poor helpless children.

Many researchers in different fields found the reasons of child labour of India. These reasons can be classified in the two categories. These are following

6.1 Family Reasons.

6.1.1. Destitute homes - parents on the verge of starvation. 6.1.2. Broken homes – One or both parents, broken and disorganized, dissolute and given to anti-social habits. 6.1.3. Parents pledging children for loans taken. 6.1 4. Parents putting children to work to supplement family income. 6.1.5. Inability of parents to feed and clothe the children especially in times of Wide spread distress, such as famines, epidemics or natural disasters. 6.1.6. Children running away form schools, playing truant and so forcing parents to put them to work. 6.1.7. Examples of elder/older children of the family or in the immediate family circle going out to work.

6.2. Supported Reasons :- Here concerned with only these children, who work under other masters, who have basically no interest in the wellbeing of children (other than as source of cheap labour). Chandrashekaraiah has pointed out those other reasons, which related to the child labour. These are following.

6.2 1. The State gives great support to small-scale industries. It is the small scale industries that recruit a vast child labour force. 6.2.2. Many items of production and lines of industry are reserved for small scale industries in the belief that these industries provide employment to people in the rural areas. It is believed that those industries eradicate poverty and extend rural improvement. But the plain fact is

that small-scale industries are in many cases run by the big business in different guises, through their middle men (agents), they corner all the incentives given by State. 6.2.3. Small Scale industries employ children because they cannot be organized as workers. 6.2.4. Child labour owes its existence because the States do not insist on the employment of adults first. There is some justification for child labour in the market, where the need for hands outstrips the supply of labour but not when there is general employment. 6.2.5. Children as laboures need not be paid any fringe benefits. 6.2.6. Labour leaders are not interested in organizing child workers.

In this way the socio-economic and cultural factors, including the abominable caste system and ethnic and gender discrimination are responsible for the perpetuation of the scourge of child labour. These factors exercise a significant negative influence, even worse than socio-economic factors such as grinding poverty, unemployment and illiteracy.

7. Poverty and Children's Dropouts

The many social scientists say that, the main cause of child labour is poverty. The children either supplement their parent's income or they are the only wage earners in the family. It is said that 29.9 per cent of the total population of India or about 25 crore 23 lakhs people live below poverty line. Among these 20.6 crore are living in rural areas and 5.17 crore in urban areas. The highest number of persons living below the poverty line is found in Uttar Pradesh (4.48 crore), followed by Bihar (3.36 crore), Madhya Pradesh (2.24 crore), and Maharashtra. (2.14 crore) Little wonder that 90 per cent of bonded child laborers belong to Scheduled castes and Scheduled Tribes. Because the educational status of SCs and STs Communities is lower than that of the rest of the society. They hold very low literacy rate among SC and ST 37.4 and 18.9 respectively, against 52.21 % of total population. The majority of these communities living below poverty line were marginally higher than that of the total population. These communities are living below poverty line therefore their children's dropout rate is very high. Its relation given below Table No. 2 shows the clear picture of dropout rates of SCs and STs Students in 1998-99.

Table No. 2

Dropout Rates, 1998-99

Classes	Schedule Castes	Scheduled Tribes
I-V	39.74	57.36
I-VIII	56.82	78.80
I-X	67.44	82.96

Source: - Planning commission, 10th five year plan 2002-2007, Vol. II, Sectoral policies and programmes, Govt. of India, New Delhi. Pp. 421 –454

Some parents do not find any functional value in education for children. So they sent their children to learn a skill through which they can earn their livelihood. Table No. 3 shows the relation between awareness about education level and below poverty line status.

Table No. 3.

Poverty by Level of Education (in percent)

Years of Education	Incidence of Poverty		
	Male	Female	Total
0	42.8	46.1	44.0
1-5	30.5	34.9	33.1
6-8	23.2	27.8	26.1
9-10	15.1	19.4	17.9
11-12	10.0	15.1	13.1
More than 12	4.3	8.9	7.4
Total	31.7	33.6	32.6

Source: - EPW Nov-Dec 2004, Vol. 39 No. 48, Pp. 5115.

Above table shows the incidence of poverty varies inversely with the level of education; about 80 per cent of poor adults (Those aged 15 years). Fact is that labour force participation of men, who have up to five years of education and who are not attending educational institutions is noticeably lower than that of others. The same pattern is observed in the case of women when housework is regarded as a gainful activity. The explanation is as follows. In the labour force one either has no education or has only up to 5 years of Education. Ghosh has concluded that, the number of children (aged less than 15 years) per adult is higher in poor households than in non-poor households. He also mentioned that, in 2000, this number was 0.8 for the poor and 0.5 for the non-poor. The two facts together indicate that, the number of children per adult is significantly higher for persons with little or no education. This is the main reason for the labour force participation of the population with little or no education is lower than that the rest of the population.

8. The Government's Responsibility

Laskar has mentioned that, some children left their school as they were not good students or had failed in the examination. Actually, the fact is that the infrastructure facilities in schools are limited. In 10th five year plan it was found that, the large numbers of children drop out of school because of reasons related to the school environment. These include attitude of teacher, irrelevant curriculum, sub-standard and uninteresting teaching, teacher absenteeism, corporal punishment, poor infrastructure, inability to cape up with the pace of learning, lack of parental support in the case of first generation learners, maladjustment etc. Girls form the majority of the dropouts in all categories of education. And secondly, parents do not have any time to guide their children. So children drop out and join the work force. The 'Operation Research Group' indicated that, such children are involved in some kind of child labour. A child who does not go to a formal school,. is a worker in various odd activities like collection of water, fuel, maintenance of the house and other miscellaneous domestic chores.

The main reason is that, the Indian Government spends less on primary education that most other Asian countries. India has an adult (over 14) literacy rate, of 40.8 per cent, while, in China it is 72,5 per cent, Myanmar 78.5 Per cent, Indonesia 74 per cent Sri Lanka 86.1 Per cent and Philippines 88 per cent. (Panchauri: 1999:168) The national Family Health Survey –1 (NFHS-11) conducted a survey in 1998-99. It observed that, the main reason for student dropping out include their not being interested in studies, the high cost of private education and the need for them to work – either in their own farms' business/ households or out side. These reasons held true for 75 per cent of dropouts of student.

9. Decision of Supreme Court Related to Prevention of Child labour.-The Supreme Court, in a significant judgment, given on December 1996, while disposing of public interest litigation. The Court issued comprehensive directions to Central and State Governments to see that an adult member of the Childs's family gets a job

in lieu of the child's employment. However, realizing the strain on the resources of the State, the Court did not ask the government to ensure alternative employment in every case of the child labourer. Instead, the appropriate government would be required to deposit Rs. 5,000 in the fund for each child employed in a factory. Also offending employer would have to deposit Rs. 20,000 as compensation of each child in the fund.

The Court identified nine industries among primary cases of child labour employers. These industries were: match industry in Sivakasi, Tamil Nadu; diamond polishing industry in Surat, Gujarat; precious stone polishing industry, Jaipur, Rajastahn, glass industry in Firozabad, brassware industry in Moradabad and the handmade carpet industry in Mirzapur-Bhadoi, lock making industry in Aligarh – all in Uttar Pradesh; slate industry in Markapur, Andhra Pradesh, and slate industry in Mandsaur Madhaya Pradesh.

The Court warned of penal action in case of non-compliance of the directive. In the context of non-hazardous jobs, the Court directed the appropriate authority to see that the working hours of the child do not exceed four to six hours a day and at least two hours are set aside daily for the child's education. It would also ensure that the entire cost of education was borne by the employer. In this case Supreme Court has first time brought a ban on these industries.

10. Conclusion: - Where Constitution has given right of education to the children and various Acts have been made by the Government. Where the children are dropping out form school, it's related with poverty, as well as government reasonability concerned with children's right of education. For this problem emphasis would be on involving the community in motivating the parents to bring their children back to school, so that, they can be in a position to complete eight years education. Another thing is suitable alternative education systems such as bridge courses, remedial teaching, back to school campus etc. would be provided. Then they can be mainstreamed into the formal system.

Reference

1. Bakshi S.R. and Bala Kiran, 1999 (Edit), Development of Women, Children and weaker Sections Vol. No.3, Deep and Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi.

2. Chandrashekaraiah, 1992, Child labour, in Jogan Shankar (Edit, Ashish Publishing house, New Delhi.

3. Ghose Ajit K, 2004. The employment challenge in India, EPW November 27, Vol. 39 No. 48,

4. Laskar Baharul Islam EPW February 12-18 2000, Vol. 35 No.

5. Panchauri, S. K., 1999, Children and Human Rights, A.P. H. Publishing Corporation, New Delhi.

6. Planning commission, 10th five year plan 2002-2007, Vol. II, Sectoral Policies and programmers, Govt. of India, New Delhi.

7. The Hindustan Times, June 22, 1996.

8. The Hindustan Times, March 21, 1995.

ISSN 2278 - 3199

CHILD SEXUAL ABUSE: A SERIOUS CRIME

Prof.: Rajshri S. Gajghate, Smt. Binzani Mahila Mahavidyalaya, Mahal, Nagpur

==

Introduction: "Children are like wet cement, whatever falls on them maks an impression." - Dr. Haim Grinot

"The sexual abuse and exploitation of children is one of the most vicious crimes and mankind's most basic duty is to protect the innocent." - James. T. Walsh.

Child sexual abuse is really a serious issue to ponder upon and to be taken care of. Though it is hidden behind the limelight but cast a permanent dent on the juvenile psyche of a child or teenager, as it is rightly stated in above mentioned quotations.

Definitions: Child sexual abuse indicates the bruises, burns, fractures, lacerations and abrasions, abdominal injuries and human bites.

"It is the involvement of dependent and immature children in sexual activities they don't fully comprehend to which they are unable to give informed consent".

The Juvenile justice Act 1986 defined it. "It is an interaction between child and the adult in which the child is being used for the sexual stimulation of the perpetrator or the other person".

Child Sexual Abuse in India: India has more than 375 million children, comprising really 40% of the country's population, largest number of minors in any country in the world Despite its ethos of non-violence, to learned, spirituality India hosts, the world's largest – number of sexually abused children According to World health organization (wHO), one in every four girls and one in every seven boys in the world are sexually abused. The reasons are manifold. In India children are expected to respect and a boy authority figures such as teachers, guidance. Counselors elders in family and not question their actions. Rebellion as perceived as a sign of load upbringing A culture of silence and shame is the single largest culprit in perpetuating sexual violence against India's children.

Child Sexual abuse (wikipidia):- Child sexual abuse is in which an adult or older adolescent uses a child for sexual stimulation. Forms of child sexual abuse induce asking or pressuring a child to engage in sexual activities, indecent exposure with intent to gratify their own sexual desires or to intimidate or groom the child physical sexual contact with a child, or using a child to produce child pornography.

Ejjeets of child sexual Abuse: Psychological Harm: Child sexual abuse can result is short-term and long-term harm, including psychopathology, Psychological, emotional, physical and social effect induce depression. Post-traumatic stress disorder (PTSD) anxiety, eating disorder, poor – self – esteem, dissociation, distress, summarization, nervosas, chronic pain, sexualized behaviour, school/learning problem, self – destructive behaviors, animal cruelty, crime, sucicte.

Physical Harm: Child sexual abuse can cause physical harm to a child in form of injury such as internal lacerations and

bleeding causing death. Farther it causes infections and sexually transmitted diseases.

Incest: (Intrasamitial) It is a form o sexual abuse between a child and related adult which is the most widespread from. It is found that 70% of abusers are family members, neighbors, babysitter or friends.

Types of Sexual abuse:

Sexual Assault: In which an adult Douches a minor for the purpose of sexual gratification for e.g. rape sodomy

1. Sexual exploitation: In which an adult victimizes minor for advancement, gratification and profit. For e.g. prostituting a child, creating trafficking in child pornography.

2. Sexual grooming: in which the offender seeds to make a minor more accepting of their advances for e.g. engine chat room.

Pedophilia: The term srefers to persistent feedings of attraction in an adult or older adolescent to ward pre pubescent children, According to research 95% of incidents of children age 12 are committed by pedophilia offenders.

International Law: Child sexual abuse in outlawed nearly everywhere in the world, generally with severe criminal penalties, including same jurisdictions, life imprisonment or capital punishments. The United Nations, 'Convention on the Rights of the child (CRC) is an international treaty legally obliges states to protect childrens rights. (Articles 34 and 35) In 1857 in France the first published work was dedicated to child sexual abuse entitled 'Medical Legal studying of sexual Assault' by Augusta Ambroise Tardiev a French pathologist. Legal actions started in 1970s with enactment of 'Child Abuse Prevention and Treatment Act' in 1974. Second wave feminism brought awareness of child sexual abuse and made them public, political issues. Iudith Herman wrote Book "Trauma and recovery". In India, in 2007 the 'Ministry of Women and Child Development' published the "Study on child abuse, questioned 12447 children, 2324 young adults and 2449 stakeholders across 13 states.

Tulir : A centre for the Prevention and Healing of child sexual Abuse (CPHCSA), a registered non-government, non-profit organization committed to working against child sexual abuse in Chennai, Tamil Nadu, I block, 33/18, 7th street, Annanagare (Foot), 600102, India. It displays on Bus panch. Resulted in spate of calls. It shows posters like " The child who likes chocolates Vs Bribes for filence", "The friendly neighbor Vs His touch and don't tell game". Also same personal safety awareness for visually impaired children. It takes a community to protect a child -

1. NDTV – Hindu support efforts to creae / increase awareness against child sexual abuse. PSA creates awareness is which anchor wore the yelowbow a sysbolic show of solidarity for prevention against child abuse. 19th Nov. World Day for the prevention of child abuse but Tulir says that its not Novermber 19th its every day. 2. The next community is of Secooby Doos to protect a child. They raised funds to help produce an educational animated film on the topic producedis three languages along with Chority run. 3. The

Hindu publishes same "Smart ways to keep my self Safe" articles. 4. Talkathan is a 24 hour internet radio show with guest speakers covering variety of topic related to child abuse around the world. 5. Safe Schools: It is a vindication that if a child knows that the people around her / him are not in denial about unsafe touch, then that child has the confidence to disclose/discuss any confusion they may have about an uncomfortable situation. 6. Cycle Raly against child sexual Abuse conducted on Jan 31, 2011 in Chennai. 7. The ornage Book: A Teacher's work book on sexuality". In which Teachers have revealed their doubts and anxieties about teaching sexuality education in school. 8. Pankaja & reenivasan, storted a campaign. to give a massage. In which members of Tiruper ladies circle No. 44 display campaing material an child sex abuse. They took sensitization drive taken up in the industrial areas of Tirupur City 'Dare to Care". 9. COE: The council of Europe started a Compaign to stop Sexual violence to teach some rules, called the underwear rule to help porents to teach their children some totely measures.

Measures taken by Parents: "A lot of people in our community don't want to believe that child abuse hoppens in their neighbourhoods – but it does:" -Shri Pulian.

"Child abuse cannot go way but 90% of child abuse in preventable" - Karn Adams.

It is rightly said that child sexual abuse can be prevented mostly by sincere, bondage, love, faith, intervention and attention on the part of the parent. Developing enough faith in their word to evacuate and excavate the truth, by giving assured answers to their queries, by guiding about safety of their mind and body, by telling them about sexuality, about boundaries, right to say no to authorities' figures and all that. Parents can only rehandle and rehabilitate sexually abused child by extending love and security to then.

Again it is rightly said: "Abuses changes your life --- fight back and change the life of your abusers by breaking yours silence on abuse!' Patty Rose Hapon. In the end a call of a child to the world infront of him.

I am a child, who has been abused,
I am a child, who has been rejected by my parents,
I am a child, who has sost my childhood,
I am of child, that has many hurts,
I am a child, who needs to love,
I am a child, who nees to heal,
I am a child, that wants same one to love me,
I am a child, that needs a some one, to help me,
I am a child that has been waunded by
All kind of abuse,
I am a child that needs same one to
Take care of me,
I am a child, that is some one,
I am a Human being,
I am a child that wants to be abuse free
I am a child, who needs a family, Areal family without abuse.

- By Lela Albert, (2007).

ISSN 2278 - 3199

The Concept of Live in Relationship Development in Indian Law and Judicial Response

Prof. Umesh N. Udapure Asst. Professor, Dept. of Law, N.M.D. College, Gondia

===

It's better to have a live-in relationship rather than having a divorced life. This is common and quite rational line favoring live-in relations in the world. Live in relationship are not new for western countries but these days the concept is adjusting its roots in east also. The basic idea of cohabitation or conducting a live in relationship is that the interested couple wanted to test their compatibility for each other before going for some commitment; the other reasons are some financial concerns or homosexuality. In some parts of world these types of relationships are valid but some countries are highly strict for accepting the concept.

India is a country which is slowly opening its doors for western ideas and lifestyles and one of the most crucial episodes amongst it, is the concept of live-in relationships. We can witnesses the number of unmarried partners living together is scaling high. Just a generation or two ago it was scandalous from an unmarried man and woman to live together. Today, most couples, who marry, live together first has gone mainstream. But that change happens so quickly. It is no wonder things are inconsistent.

Recently, conference was organized on live in relationship for elderly people in Nagpur city of Vidharbha region. It is surprising, that conference was not for young generation but for elderly people. Though concept of live in relationship has pave the way in India, but the question is, how for the women in live in relationship is secured?. India is the country of culture and tradition, married life is considered sacrosanct, with full of social, moral, cultural and legal recognition. But in case of live in relationship, there is tendency to take use and fled away from the responsibility. Live in relation is not recognized socially, morally, culturally in India. No doubt under Domestic Violence Act 2005 protection is given to women in live in relationship. But she is not entitled for all rights like married women. Supreme Court has discussed this issue in many case and said that, what the problem is if two people of different gender want to live together as husband and wife. All these cases has discussed below, before this there is need to know the meaning and definition of live in relationship.

Definitions of live-in relationships

- The legal definition of live in relationship - "Live in relationship is an arrangement of living under which the couples which are unmarried live together to conduct a long-going relationship similarly as in marriage."
- Definition under Protection of Women from Domestic Violence Act. 2005 - In India the Protection of Women from Domestic Violence Act. 2005 is enacted for the purpose of protection of women from domestic violence and includes Live-in relationships in the ambit of domestic relationship as defined in

Section 2(f) which reads as follows: "domestic relationship" means a relationship between two persons who live or have, at any point of time, live together in a shared household, when they are related by consanguinity, marriage, or through a relationship in the nature of marriage, adoption or are family members living together as a joint family;

Live-in relationships Concept in India - Live-in relationships are living arrangement in which a man and a woman who are unmarried live together like a husband and wife without the legal sanction called marriage. This is a concept that has not gained social acceptance in India. When live-in relationships first came into the open, it created a public outrage as it was considered violetive of Indian culture and moral values. Some are said live in relationship is the greatest threat to India. It destroys Indian family system. It cannot build healthy society by any means. It should not be legalized by any means. Live in relationship does not have commitment or sacrament.

Live-in relationships are now considered at par with marriage under a new Indian law pertaining to domestic violence. The provisions of the Domestic Violence Act, 2005 are now extended to those who are in live-in relationships as well. The amendments intend to protect the victims of domestic abuse in live-in relationships. Section 2 (f) of the Act provides that a relationship between two individuals who live together or have lived together in the past is considered as a domestic relationship. A woman who is in a live-in relationship can seek legal relief against her partner in case of abuse and harassment.

Judicial Attitude toward Live in relationships - Recent court judgments on live in relationships triggered public awareness and clarity about this social issue that has now gained legal sanction as well.

In S. Khushboo vs. Kanniammal and Anr. (2010) 5 SCC 600. Landmark verdict passed by the Supreme Court, legalizing live-in relationships in India.

The Apex court justified that if two sound-minded adults of the opposite sex seek to live together without getting married the question of a “criminal offence” does not arise at all. It also cited the example of Lord Krishna and Radha’s relationship to substantiate its judgment. The court said even Lord Krishna and Radha lived together according to mythology. The apex court said there was no law which prohibits live-in relationship or pre-marital sex.

This verdict was arrived at in response to multiple petitions filed against South Indian actress Khusboo. An astounding 22 FIRs were filed against the actress, in 2005, in response to her statement to an entertainment magazine about the rampancy of live-in relationships and pre-marital sex in India. Alarmingly, the actress’s effigies were burnt and life was threatened, for what reason? Exercising her fundamental right to speech? She has asked. The verdict is being widely criticized by certain political and social groups on the ground that it would encourage the practice of live-in relationships in India. Also, while

Khusboo continues to receive widespread flak for her comments, the fact remains that live-in relationships have become a common (and practical) norm in most Indian Metros. If two adults choose to have physical relations, without a marriage certificate to reinforce the legality of their actions, it is nobody's business but their own. Living together is a right to life," the apex court said apparently referring to Article 21 which granted right to life and liberty as a Fundamental Right.

A three judge's bench of Chief Justice K G Balakrishnan, Deepak Verma and B S Chauhan observed "When two adult people want to live together what is the offence. Does it amount to an offence? Living together is not an offence. It cannot be an offence,"

In D. Velusamy -vs- D. Patchaiammal, Cr. Apl. No. 2028-2029/2010. A Supreme Court Bench comprising of Justices Markandey Katju and T.S. Thakur have said, "An unmarried woman will not be able to claim maintenance by merely spending weekends together or a one night stand would not make it a domestic relationship. Not all live-in relationships will amount to a relationship in the nature of marriage to get the benefit of the Act of 2005 (The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005). To get such benefit the conditions mentioned must be satisfied, and this has to be proved by evidence. If a man has a 'keep' whom he maintains financially and uses mainly for sexual purpose and /or as a servant it would not, in our opinion, be a relationship in the nature of marriage".

The Supreme Court stated that a 'relationship in the nature of marriage' is akin to a common law marriage. For the purposes of claiming benefits under the domestic violence law, the claimant must satisfy four requirements i.e. (a) the couple must hold themselves out to society as being akin to spouses; (b) they must be of legal age to marry; (c) they must be otherwise qualified to enter into a legal marriage, including being unmarried and (d) they must have voluntarily cohabited and held themselves out to the world as being akin to spouses for a significant period of time.

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, Supreme Court point out that the expression `domestic relationship' includes not only the relationship of marriage but also a relationship `in the nature of marriage.' A bench headed by Justice Markandeya Katju found no justifiable reason which denies the right to maintenance if a couple is not married. He said, "Why a woman who has spent her life with a man is denied the right of maintenance, in case she is deserted by him."

In Tulsa & Ors. vs. Durghatiya & Ors.. AIR 2008 SC 1193, The Supreme Court observed that a man and woman who are involved in live in relationship for a long period, they will be treated as a married couple and their child would be called legitimate.

In Bharatha Matha & Anr. vs. R. Vijaya Renganathan & Ors. held on 17.05.2010, The Supreme Court observed that a child born out of a live-in relationship is not entitled to claim inheritance in Hindu ancestral coparcenaries property (in the

undivided joint Hindu family) and can only claim a share in the parents' self-acquired property.

In Abhijit Bhikaseth Autivs vs. State Of Maharashtra and Others, 2009 Cri U 889 On 16.09.2008, the Bombay High Court observed that it is not necessary for woman to strictly establish the marriage to claim maintenance under sec. 125 of Cr.P.C. A woman living in relationship may also claim maintenance under Sec. 125 Cr.P.C.

Judicial view toward the live in relationship is positive the Supreme Court clearly said that each person has the fundamental right they can exercise their right to live. Court view is if two people is ready to live together then what the problem is. and the law also available to protect the women who are living in these type relationships. If a woman is frusted out of this relationship, she can claim for maintenance under Sec.125 of Criminal Procedure Code. Child borne out of these relationships will be legitimate child and also entitled for share in his father's property.

The National Commission for Women recommended to the Ministry of Women and Child Development on 30th June. 2008 that the definition of 'wife' as described in section 125 of Cr.P.C. must include women involved in a live-in relationship. The aim of the recommendation was to harmonies the provisions of law dealing with protection of women from domestic violence and also to put a live-in couple's relationship at par with that of a legally married couple.

The *Justice Malimath Committee* had also suggested that the word 'wife' under Cr.P.C. be amended to include a 'woman living with the man like his wife' so that even a woman having a live-in relationship with a man would also be entitled to alimony. On 16.09.2009, the Supreme Court in a case observed that it is not necessary for a woman to strictly establish the marriage, to claim maintenance under section 125 of Cr.P.C. A woman in a live-in relationship may also claim maintenance under section 125 Cr.P.C.

The Maharashtra Government in October 2008 approved a proposal suggesting that a woman involved in a live-in relationship for a 'reasonable period', should get the status of a wife. Whether a period is a 'reasonable period' or not is determined by the facts and circumstances of each case.

Conclusion- Live in relationship is recent development in Indian law. Those there is no social, moral, and cultural recognition to the concept of live in relationship but the law has recognized it. The Domestic violence Act 2005 protect to the spouse who are in live in relationship, women who is subjected to any form of violence in live in relationship as well as marital relationship can seek relief through protection orders, compensation and interim order.

Couples who are already in live in relationship, for their protection there was not any law available earlier. Now any one of them deserted to another then, that deserted spouse has right maintenance like marriage couple they can claim for maintenance under Sec.125 of Criminal Procedure Code. Child borne out of these

relationships will be legitimate child and also entitled for share in his father's property.

The Supreme Court opine that everyone has their own right of freedom and right to live, and it is granted by the Constitution of India then why couple in live in relationship deprive from exersing their right. If two person of opposite sex want to live together and settle their life then there should not be any problem. Couple in live in relationship wanted to test their compatibility for each other before going for some commitment of marriage, other may be reasons of opposed to marriage by society, culture or family members, they can just live and settle their life.

References:

1. Mishra Preeti, - Domestic Violence Against Women, Legal Control and Judicial Response, Deep and Deep Publication, New Delhi.
2. Jaising Indira, Law of Domestic Violence, a user manual for women, Universal Law Publication
3. Joshi,Geeta, - Domestic Violence , The Family within :
4. The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.
5. Prof. N.V. Paranjape : Criminology And Penology, Central Law Publications, Allahabad.
6. Dr. J.N. Pandey : The Constituional Law Of India, Central Law Agency, Allahabad.
7. www.legallyindia.com/201010231445/Bar-Bench-Litigation/offensive-sc-judgment-cites-wikipedia.
8. http://www.tribuneindia.com/2010/20101220/edit.htm#6
9. http://www.timesofindia.com/23march2010/live-in-relationship.
10. Live in relationship nakoch –Prof. Bhgyshri Deshpande, article in Deshonati news paper dated 21March 2012.

Lifelong Learning- A Way to Lead a Successful Life

Dr. Vibha B. Agrawal, C. J. Patel Arts & Commerce College, Tirora Dist. Gondia.

==

Learning is a continuous process. It goes on till the last flicker, till the last light goes out. It not only develops our mind but also adds to our experiences. Learning alone keeps us afloat in life because we come to know how to navigate through troubled waters. It is learning which broadens our vision and directs our way to face the difficult and painful situations of life. Man is a beautiful creation of God gifted with reasoning power. His curious mind urges him to learn continuously throughout his life. His education never ends with the formal learning. On the contrary he continues to learn much through his experiences and gains knowledge and wisdom.

In this era of globalization when every thing is changing so rapidly it is very necessary for all of us to keep ourselves updated with latest knowledge by learning continuously. Hence, lifelong learning is the need of the hour. A man can pursue knowledge and experience at any age. Lifelong learning builds our skills and knowledge and keeps our mind active throughout the life. It sharpens our mind and prepares us to face the challenges of life boldly.

How to lead a successful life is an art. It is life which teaches us the art of living. We should always be curious to learn what life teaches us in different stages. A successful person is one who doesn't compete with others but compete with himself. He wants to improve to become better through continuous learning. One needs to develop certain skills required to lead a contented and happy life. These skills are as under:

Decision Making:

To win the battle of life one must have the ability to take right decision at right time. Failing to make a decision leads to frustration and frustration upsets the balance of life. There comes a time in everybody's life when one finds oneself in dilemma. Like Shakespeare's Hamlet he swings between two ends. "To be or not to be" is the question that haunts his mind. This decision making power stresngthens our mind and develops the ability to take right decision in times of crisis. This power can be developed through continuous learning.

Positive Attitude:

There is no age bar for learning. One can learn even at the later stage of one's life. What requires most for this is positive attitude. Positive thoughts help us in developing our mind. Positive attitude brings peace of mind and contentment. It reduces negative thoughts and prepares us to face the hardships coming in our life. However tough the journey of life may be don't let the hope die. Never let life beat you down. Beat life. If you have a strong will power you can overcome all difficulties. Continue to learn and it will help you to develop this power.

Creative ability:

Man is gifted with a superior quality which is one of the greatest of all qualities i.e. initiative. Initiative is the process to

create. To create means to do something new which no one has done before. There are very few who use their creative ability. This creative ability can be sharpened through continuous learning. If we involve ourselves in some creative work it will not only develop our thinking power but also give us inner contentment which is very essential to lead a life successfully.

Focused Attention:

It is the ability to direct the attention to one single thought or subject. When our mind is focused our energies are not dissipated on irrelevant activities or thoughts. This skill is essential for every kind of success that includes success in career, success in social and political life. Without it our efforts get scattered but with it we can accomplish great things and lead a happy life.

Politeness:

Politeness plays a very important role in our life. By being humble we can win the heart of millions. The way we speak, deal with people has a great impact on our personality. If our behavior is good people will respect us and we can march forward in the journey of life with vigor, enthusiasm and dignity. A man's polite behavior always touches the other's tender heart and the listener acts according to the words he has received from the speaker. So the speaker should always be humble and polite while speaking with other person then only he may get success in his life.

Forgiveness:

Anger breeds hate and forgiveness nourishes love. It is easy to get angry but difficult to forgive. Fury and anger carry the mind away. Forgiveness is good for the body and soul. People who remain angry are susceptible to hypertension and related disease. If somebody has done something wrong with you forgive him and move ahead. It is the blessing of Almighty for human being to go on the path of success. It is the main ethics that should be in the heart and mind of every person living in the society or in the family.

The skills discussed above can be developed through continuous learning.

Advantages of Lifelong Learning for Adults:

When a person gets retired from his service, he feels that with his retirement everything has gone. Despondency starts dominating his mind. But the one who is optimistic takes it as a challenge and tries to develop one by developing his skills so that he can continue the journey of his life with same vigor and enthusiasm which he used to experience at his young age. Lifelong learning enriches the life of an adult by keeping his mind sharp, improving his memory, sharpening his self-confidence, developing his creative power and giving him a feeling of accomplishment. Nordstrom writes "Lifelong learning is like a health club for your brain and an active mind can stimulate physical activity and keep your spirits high." There are many advantages of lifelong learning for adults. Some of them are as under:

1. It provides them an opportunity for free exchange of ideas and viewpoints.
2. It opens their mind and brings them to new level of understanding.
3. It helps them to adapt to change.

4. It is a way to keep in touch with people, meet new friends and live life to the fullest.

5. It keeps them involved as active contributors to society.

6. It helps them find meaning in their lives.

7. It increases their wisdom.

8. It helps them establish long term relationships.

To sum up the content I would like to advocate that It is never too soon or too late to learn. Every moment of our life is very precious. It teaches us new things, enriches our experience and brings self improvement. Innovative ideas come from continuous learning. Hence, keep on learning and continue the journey of your life with such ideas and experiences.

References:

1.Lifelong-Learning”.”Wikipedia, The Free Encyclopedia. 24 Feb. 2011 www. en.wikipedia.org/wikilifelong-learning>

2. Nordstrom, Nancy Merz. “Top 10 Benefits of Life Long Learning”.24 Feb.2012 http://www.selfgrowth.com/articles/Top-10-benefits-of-Lifelong-Learning.html

3. Feignoff, Charlie.“Recognizing the Importance of Lifelong Learning”.24 Feb.2012 <http://oscar.virginia.edu/explorations/x8168.xml>

The Goal of this Journal is to build research based qualitative skills among faculty members and make them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen field of study.

====================

Guidelines for Papers

- Research papers based on application oriented research in the area of humanities are invited.
- Manusctipts sent for publication in this joirnal should not have been published or sent for publication elsewhere.
- Research papers should be in Marathi, Hindi or English.
- The research papers should be restricted to minimum 1500 or maximum 3000 word.
- A4 size paper should be used for printing.
- Printed matter in Marathi, Hindi or English should be sent via Email as per the package and font shown below.
- Package - MS- Word 2007
- Font- English - Times New Roman, Size -12
- Marathi-Hindi - Krutidev 010, Size -14
- Research papers should be sent in hard copy with membership form / deposite receipt to Dr. Rahul Bhagat, Dept. of Sociology, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara - 441912. Email- rjbhagat1968@yahoo.co.in
- All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial board will be final.

ISSN 2278 - 3199

Social Issues and Language Education

Dr. Madhukar Janrao Nikam,
Assistant Professor for English, Athawale College of Social Work Bhandara (Maharashtra)

The goals of a "social" approach to education are generally divided into knowledge, skills, attitudes, and action: Knowledge about world problems is the first goal. If we want students to work for a better world, they must know the nature of world problems, their causes, and viable solutions.Acquiring skills--communication, critical and creative thinking, co-operative problem-solving, nonviolent conflict resolution, informed decision making, and the ability to see issues from multiple perspectives necessary to solve world problems is the second goal. Acquiring social attitudes--social awareness, curiosity, an appreciation of other cultures, respect for diversity, a commitment to justice, and empathy with others is the third goal. The final goal of social education is action - democratic participation in the local and social community to solve world problems.

Why Social Education? The rationale for social education consists of four main points. The first concerns the fact that our planet faces serious "social issues" or world problems. As one educator notes, "Hardly a day goes by without an announcement of terrorist activities, the newest lake poisoned by acid rain, the latest energy crisis, the suffering of displaced people in refugee camps or the repression through violent means of people seeking their human rights" (Kniep 1987: 69). Many of these issues are serious: 35,000 people in the world die every day from hunger, 24 every minute, with millions of children dead each year from preventable diseases. Meanwhile, world military spending continues at an astronomical rate despite the world's massive stockpile of nuclear weapons. Human rights are violated round the globe by regimes of all political persuasions. At the same time, the social environment is being damaged by irresponsible politicians, profit-hungr y corporations and poverty-stricken peasants as well as by "throwaway" lifestyles which consume irreplaceable resources, produce mountains of garbage and poison our air and water (Cates1990: 3).

The second point concerns the interdependence of our modern world. Because of the interconnected nature of our social village, it is impossible to ignore the problems that our planet faces. As two British social educators point out, we live in a world where a distant political struggle is a luggage search for plane passengers at Manchester airport, an upheaval in Iran is a lowered thermostat in Buenos Aires, an assassination in India sparks off demonstrations in South London, the uranium

requirement of French nuclear power stations is the desecration of aboriginal homelands in Australia (Pike and Selby 1988: 6).

The third point concerns the attitudes of apathy, selfishness, and ignorance of many modern young people. Opinion polls taken in various countries, for example, have found that American youth have little knowledge of other cultures and little interest in social issues, that two thirds of British people have stereotyped images, racial prejudices, and limited knowledge about underdeveloped countries, and that 38% of Japanese youth say their life goal is to get rich while 71% are defeatists who feel there is nothing they can do to change society. While many young people around the globe, of course, do care about the world and its problems, these results for young people surface consistently enough in national surveys to indicate the extent of this problem. The final rationale concerns current education systems. Many concerned educators feel young people in countries around the world are not being adequately prepared to cope with social problems. Too often, schools around the world are locked into traditional education systems that feature rote memorization, passive learning, examination pressures, and the discouragement of critical thinking. This concern has been expressed by international figures such as the late Indian expert and US ambassador to Japan, Edwin Reischauer, who stated: We need a profound reshaping of education. Humanity is facing grave difficulties that can only be solved on a social scale. Education is not moving rapidly enough to provide the knowledge about the outside world and the attitudes toward other people that may be essential for human survival (Reischauer 1973: 4).

Social Issues and Language Teaching What have all these problems got to do with those of us who are foreign-language educators? Isn't our job just to teach grammar, vocabulary, and communication skills? There are several good reasons why we should care about world problems. One is ethical and personal. Many language teachers find it morally wrong to just stick their heads into their textbooks and pretend these problems don't exist. Another reason concerns our aspirations to be a language - teaching "profession." The idea that the professions have a moral responsibility to society in the practice of their specialized skills goes back to the Hippocratic Oath in ancient Greece where doctors swore to use their professional skills for the good of society. The past 20 years have seen a rapid increase in the number of professional groups working to solve world problems through research in their field, education of the public and political action. Physicians for Social Responsibility and the 1985 Nobel Peace Prize winner, International

Physicians for the Prevention of Nuclear War, are two such groups. Similar groups exist for scientists, lawyers, psychologists, and other fields. If language teachers truly aspire to be a "profession" in the real sense of the word, then they must consider this aspect of social responsibility.

Another reason for dealing with social issues in language teaching concerns our status within the field of education. The education profession has always recognized its unique responsibility in promoting peace, justice, and an active concern for the world's problems. The World Confederation of Organizations of the Teaching Profession (1989: 7), for example, clearly states that its aims include the promotion of equality, peace, justice, freedom, and human rights among all peoples. The US organization, Educators for Social Responsibility, confirms the importance of the three Rs of traditional education--reading, 'riting and 'rithmetic--but argues that we need to extend these to make "responsibility" the fourth R of education. The 1974 United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO 1974) Recommendation Concerning Education for International Understanding, Cooperation and Peace and Education Relating to Human Rights and Fundamental Freedoms calls for a social perspective at all levels of education, understanding, and respect for other cultures; an awareness of the rights of individuals and groups; and a readiness on the part of the individual to participate in solving the problems of his or her community, nation, and the world.

For language teachers, the most significant attempt to deal with language teaching and world problems is UNESCO's Linguapax project. The name comes from the Latin words lingua (language) and peace and refers to a series of seminars dealing with language teaching for international understanding. The first Linguapax conference, held in 1987 in Kiev, USSR, brought together such groups as the International Association of Applied Linguistics, International Association for the Development of Cross-cultural Communication, and World Federation of Modern Language Associations to discuss "Content and Methods of Teaching Foreign Languages and Literature for Peace and International Understanding." The resulting Linguapax Kiev Declaration made four recommendations to foreign-language teachers:

- Be aware of their responsibility to further international understanding through their teaching.
- Increase language teaching effectiveness so as to enhance mutual respect, peaceful coexistence, and cooperation among nations.
- Exploit extracurricular activities such as pen-pal programs, video

exchanges, and overseas excursions to develop international understanding.

- Lay the basis for international cooperation through classroom cooperation using language-teaching approaches responsive to students' interests and needs.

Fur ther recommendations called for UNESCO and its member nations

- to take steps to inform students and their families of the potential of foreign languages to promote better knowledge of world issues and concerns; and
- To organize workshops for foreign-language teachers and students on contemporary world issues of direct relevance and interest to young people, such as environmental protection and the struggle against poverty and hunger (UNESCO 1987).

Social Issues in the Language Classroom EFL instructors around the world integrate social issues and social education into their teaching in a variety of ways that involve language-teachingcontent, methods, materials, course design, teacher training, and extracurricular activities. Social education content Language has a certain degree of flexibility of topic that other subjects do not. It is not surprising, then, that content is one area of teaching where many instructors are integrating a social education perspective. This approach is described by one Japan-based language educator (Provo 1993) as follows: "Social issues" and "social education" are hot new buzzwords in the language teaching world. Social education is the process of introducing students to world issues, providing them with relevant information and developing the skills they will need to help work towards solutions. Those who support social education usually defend it in this way: we all need to use reading passages, dialogues and discussions in our teaching, so why not design these with content that informs students of important world issues and challenges them to consider solutions?

Social issues can be included in teaching content even when students are just starting to learn the sounds of the foreign language. One example is the Japanese junior high school EFL text Cosmos English Course (Oura et al. 1989: 5), which teaches the sounds of English by using the example word "peace" to teach the English sound /p/. Grammar, usually felt by students to be one of the dullest areas of language study, can also be taught with a social perspective through a change of content. Starkey, for example, describes how teaching past, present, and future tenses becomes more meaningful when students study the past, present, and future of social issues (in Pike and Selby 1988: 239). This could involve students studying the historical background of an issue such as environmental pollution, looking at pollution today in their community or country, and then doing

future-oriented activities to solve this problem. Comparatives can similarly be practiced by comparing human rights in different countries or by contrasting social inequalities of First World wealth and Third World poverty. Some innovative teachers have designed exercises to teach students the conditional "if...then" while promoting environmental awareness. These efforts revolve around pattern practice based on model sentences such as "If we all recycled paper, we'd save more trees" or "If we all picked up the litter at our university, we'd have a clean and beautiful campus."

Reading, writing, listening, and speaking can also be integrated with social issues content. One British English instructor, for example, has based a complete English four-skill lesson on the international human rights organization Amnesty International (Sandilands 1989: 22). This begins with students listening to information about Amnesty International, speaking their opinions concerning human rights, reading about the work of Amnesty International in its English newsletter, and then writing English letters calling for the release of prisoners of conscience around the world. Teaching methods Social education is as much a matter of how we teach as of what we teach. For many teachers, this involves a shift from passive to active learning, from teacher- to student-centered classes, from language as structure to language for communication about the world. This shift in teaching method often stimulates instructors to experiment with new approaches such as experiential learning. This can lead to trying out class simulations and role-plays that get students out of their seats and actively involved in exploring social issues in the foreign language. This can result in language-teaching lessons in which students practice their foreign language skills while role-playing blacks and whites in apartheid South Africa, taking the parts of logging companies and tribal peoples in a tropical rainforest simulation, or acting as UN ambassadors in a model UN simulation. Other teachers try to bring the world into the classroom by inviting guest speakers such as visitors from Africa or representatives from groups such as Greenpeace to promote communicative English skills as well as interest in world cultures and social issues.

Social education materials A social education approach to language teaching requires that teaching materials impart the knowledge, skills, and attitudes required to help language students become socially responsible world citizens. In many textbooks, however, world problems are conspicuous by their absence. Even when textbooks do touch upon social issues, they often tend to treat them trivially as an overlay on the linguistic syllabus. Starkey, among

others, criticizes the "tourist-consumer" flavor of many language texts, with their focus on shopping, travel, and fashion, and concludes that "foreign language textbooks provide fertile grounds for discovering bias, racism and stereotype" (Pike and Selby 1988: 239).

Happily, more foreign-language textbooks now include lessons dealing with social themes. A look at Indian textbooks of English as a foreign language will turn up language lessons ranging from topics such as Martin Luther King and tropical rainforests to Mother Teresa and world hunger.

Language teachers unable to find the social teaching materials they want often write their own language lessons on topics as diverse as refugees, recycling, and world religions. Yet others design their teaching materials around the many exciting social education textbooks, teaching packs. Many language teachers in India and abroad are experimenting with social education course design. One English language course I have developed for my Japanese university students is Social Issues. In this course, students focus each week on a different world problem--the environment, human rights, apartheid, world hunger--and explore in English the issue, its causes, and solutions through video, games, quizzes, discussions, role-plays, and simulations. A number of teachers have devised similar courses on cultures of the world, in which students practice English skills while deepening their interest in foreign countries (e.g., Shang 1991: 39). Others have built English courses around audio-visual resources such as films. Fukunaga (1998:7), for example, teaches English through Social Issue Movies where students practice language skills while studying films such as Mississippi Burning (civil rights), The Killing Fields (war and peace), and Dances with Wolves (intercultural understanding). One Tokyo-based EFL teacher has even built an entire college English course around the movie Gandhi (Mark 1993:37) to improve students' English skills while time allowing them to explore themes such as apartheid, racism, colonialism, and nonviolence.

Some teachers around the world are attempting to bring a social perspective into the teaching of English for special purposes through the design of courses such as English for Doctors or Business English. One teacher (Friel 1991: 24) designed a 20-hour intensive English for Engineering course aimed at producing socially responsible, environmentally aware engineers. The course concerned the building of an imaginary dam and involved students in reading pro and anti-dam arguments, role-playing loggers and environmentalists, and then presenting oral and written environmental assessments of the project.

Extracurricularactivities:-
Extracurricular activities also allow language teachers to combine social issues with the study of foreign languages. Some language colleges in Japan, for example, hold annual international awareness seminars as part of their fall school festivals, featuring English speech contests on social themes or English-speaking guest lecturers from groups such as UNESCO or Friends of the Earth. Out-of-class volunteer activities comprise another area where language teachers can help to internationalize their students. As one Japan-based teacher puts it, Volunteer work with social issues can be a perfect context for teacher-student contact outside class. Personally, because I'm committed to a just world free of war, hunger and poverty, and because I'm committed to my students learning English, I find there's no better combination than working on social issues with students outside the classroom. While students get the language practice that I need them to get to complement my classes, we are working together for the future world of our choice (Bamford 1990: 35).

Social education teacher training: Teacher training is another area of language education where interesting social education initiatives are taking place, such as the intensive summer workshop run by the Language Institute of Japan for high-school English teachers. This brings together classroom English teachers from Japan and from countries throughout India who study together to improve their teaching methodology and language skills while using English to explore topics involving world cultures and social issues.

Another initiative is a graduate-level English teacher-training course, Social Issues and Cooperative Learning, offered by Teachers College, Columbia University of New York at its Tokyo campus as part of its international Master of Arts in the Teaching English as a Second Language (TESOL) program. This course, which I've taught for the past 10 years, gives graduate students in the field of English language teaching the chance to explore teaching ideas, resources, and activities from fields such as social education, peace education, human rights education, and environmental education. These teachers then go on to practice designing and teaching model English language lessons on social education themes for use in their own schools. Beyond the classroom being a social teacher, of course, doesn't have to stop at the schoolyard gate. Language teachers can help to stimulate and inspire students through their daily lives by becoming active "world citizen" role models for students to emulate. One of the easiest things for language teachers is to support, with our money or time, social organizations working to solve world problems. Changing our lifestyles is another way to work for a better

world. This might mean travelling to school by bicycle, using more public transportation, or photocopying less. When shopping, this could include buying from "fair trade" organizations, looking for environmentally friendly products, and using the new consumer handbooks that identify which companies have military contracts, destroy rainforests, or exploit Third World workers. Language teachers can have an even greater impact by persuading their schools, companies, or language-teaching organizations to similarly consider social issues and social responsibility. This might include discussing with your colleagues, school administrator, university dean, or office staff how your institution could contribute to a better world by reducing waste, by raising funds for worthwhile causes, and by working to change unjust or environmentally harmful school practices.

A growing number of language-teaching professionals are finding that social education presents an exciting approach to their work which can promote social awareness, international understanding, and a commitment to working for a better world. Language teachers in India who want to add a social perspective to their teaching may do so in many ways. One way is to explore the field of social education through the many excellent books. For a look at the wide range of social education teaching packs, posters, textbooks, videos, computer software, and other materials available to language teachers, get a copy of the free Social Education catalog available from Social Studies School Service. A second way is to experiment in your classes with language teaching-lessons and activities designed around social issues. Teachers who try this often discover a new excitement in the classroom which comes from a focus on student language-learning centered on communication in the foreign language about real world issues. A third way to get involved is to share with your colleagues, whether informally, in journal articles, or through conference presentations, your ideas about how language teaching can promote social awareness, international understanding, and action to solve world problems.

References:-

1. Bamford, J. 1990. "Education and Action Beyond the Classroom." The Language Teacher 14 (5) May 1990.
2. Brown, H.D. 1990. On Track to Century 21. Plenary talk at TESOL '90, San Francisco. Cates, K. 1990. "Teaching for a Better World." The Language Teacher 14 (5) May 1990. Friel, M. 1991. Developing Environmental Awareness in Engineering Students.English Teaching Forum 29 (3).
3. Fukunaga, Y. 1998. "Teaching Social Issues through English Movies" Social Issues in Language Education Newsletter 30 (March 1998).
4. Hicks, D. and M. Steiner. 1989. Making Social Connections. New York: Oliver & Boyd. Kidron, M. and R. Segal. 1995. The State of the World Atlas. (5th ed.) London: Penguin.
5. Kniep, W. 1985. A Critical Review of the Short History of Social Education. New York: American Forum for Social Education.
6. Litvinoff, M. 1996. Young Gaia Atlas of Earthcare. New York: Facts on File.
7. Maley, A. 1992. "Social Issues in ELT." Practical English Teaching 13 (2) December 1992.
8. Mark, K. 1993. "Some Thoughts about Social Content." The Language Teacher17 (5) May 1993.
9. Middleton, N. 1988. Atlas of World Issues. Oxford: Oxford University Press.
10. Osborne, J. 1995. World Studies: Social Issues and Assessments. New York: N&N Publishing. Rosengren, F. et al. 1983. Internationalizing Your School. New York: NCFLIS.
11. Reischauer, E. 1973. Toward the 21st Century. New York: Knopf.
12. Rivers, W. 1968. Teaching Foreign Language Skills. Chicago: University of Chicago Press.
13. Sandilands, B. 1989. "From Listening to Letter-writing." Practical English Teaching 10 (2).
14. Shang, S. 1991. "Incorporating Culturgrams into EFL." English Teaching Forum24 (4).UNESCO. 1974.
15. Snarr, M. and D. Starr. 1998. Introducing Social Issues. London/Boulder: Lynne Rienner.

ISSN 2278 - 3199

Women's Attitude in 'The God of Small Things'

Dr. Bhoomika Thakur, Associate Professor & Head Dept. of English, N.M.D.College, Gondia.

==

The God of Small Things is a controversial novel by a very famous and recognized, Booker Prize Winner, Arundhati Roy. It is a novel by a woman about women. This novel reflects the deprivation, insecurity, isolation, insignificance, and perversion. The novelist has demonstrated all these elements through the help of several characters, especially of women characters. She has projected the status and condition of women in the patriarchal society. By this way she projects the various attitudes of women in the orthodox male-dominated Indian society.

This novel is full of various women characters such as Ammu, Rahel, Mammachi, Baby Kochamma, and Margaret Kochamma. Those women are the product of the patriarchal society. They are portrayed by the novelist very effectively and touchingly. Especially, the delineation of the characters such as Ammu and Rahel is very pathetic as well as noteworthy. Arundhati Roy describes the character and attitude of Mammachi and Baby Kochamma very interestingly. Through these characters the writer tries to highlight several prejudices and weaknesses of the suppressed women having some positive qualities too. She tries to convey that their actions, reactions, revolutions and inclinations are the byproduct of the society.

Ammu is the main character of the novel. She was the daughter of Mammachi and Pappachi. Pappachi belonged to an upper-class Syrian Christian Family. He was an etymologist. Pappachi and Mammachi were husband and wife. Their relationship suffered from the male dominance. Mammachi was the victim of her husband's sadistic pleasure. Pappachi always tortured her. She bore all injustices silently. She was unable to protect herself from the cruelty of her husband because she was the product of the traditional patriarchal society and felt herself inferior to the male, the husband. She followed the traditional rules silently and blindly. She started pickle-business after the retirement of Pappachi. Her business was a success. She was thrilled with her achievements. But, Pappachi, for his part was having trouble coping ignominy of retirement. He was seventeen years older than Mammachi. He realized this with a shock that he was an old man when his wife was still in her prime. *(The God of Small things, 47).* He could not help Mammachi because of his superiority complex. He also considered pickle-making against his status.

"He had always been a jealous man, so he greatly resented the attention his wife was suddenly getting *". (The God of Small things, 47).*

"Every night he beat her with a brass flower vase. The beatings weren't new.'"(The God of Small Things, 47) But one day his son, Chacko, interfered and 'He caught the hand of his father and twisted it around his back' and said, 'I never found this to happen again'. (The God

of Small things, 48). This incident alienated Pappachi than before from his wife. But Chacko became the savior for her, her only love. Mammach always paid importance to Chacko. She got the strong male-support. She ignored all his weaknesses and licentious behavior. She even ignored the unauthorized authority of Chacko over her business and property. She became totally and emotionally depended on Chacko. Her liking for Chacko and feeling to possess him were so great that she could not like his wife Margaret Kochamma. This jealousy shows her inferiority complex and the feeling of insecurity in the male - dominated society. She harbored the apprehension that Margaret Kochamma might snatch away Checko from her. But; the novelist has tried to give this relation a tint of incest. Here it is considered as the production of Oedipus complex.

Boby Kochamma was the paternal aunt of Ammu. She is a symbol of traditional outlook as well as the tendency of a rival woman. Her behavior towards Ammu was full of rivalry and jealously. She loved an Irish Monk, father Mullign. But, she was unable to achieve her love. Therefore, she became frustrated, irrational and rude. She could not tolerate the freedom and rebellious spirit of Ammu. She suffered from jealousy. She was very ruthless and inconsiderate about the feelings and miseries of her own nice, Ammu.

Ammu was the mother of two children (Twins) Rahel and Estha. She was a divorcee. Actually, she married a Bengali man for saving herself from the tortures of his father. She wanted to escape from the hellish atmosphere of parental house. Unfortunately, this decision was a failure. She rejected her husband. Earlier, she tried to compromise to live with her husband. Finally, she deserted him because he wanted to share her with his officers for his vested interest. This attitude hurt her self-respect and moral values. So, she left her husband and with her children came to her parental house. In her parents' house she had no authority or importance but for the sake of her children, she decided to live with her parents. Her aunt Baby Kochamma was very selfish and orthodox. She could not like the behavior and rebellious sprit of Ammu.

She did not bear the strong affectionate bond between Ammu and her children, Rahel and Estha. Her narrow and poisonous attitude can be felt through the following comment:

"In her opinion a married daughter had no position in her parents' home. As for a divorced daughter-according to Baby Kochamma, she had no position anywhere at all. And as for a divorced daughter from a love marriage. (The God of Small things, 45-46).

It was Baby Kochamma, who separated the twins and their mother and ruined their unity and lives. She is the symbol of destruction.

Ammu lived a very depressed and helpless life in her parental home. Her mother Mammachi herself was the prey of orthodox and male dominated society. She was intelligent and full of qualities. But, she accepted her fate as a subjugated and useful life-less commodity for the male, her husband. Pappachi dominated her, crushed her desires, her identity, tortured

her physically and used her for his need and pleasure. One day her son Checko interfered and warned Pappachi for not torturing Mammachi. This interference gave Mammachi freedom from the Pappachi. After this Pappachi never talked Mammachi till his death. The power and domination of Pappachi gradually faded. He became dependent and helpless. So the male dominance gradually removed from the life of Mammachi. She considers Checko as her only love and protector."She was aware of his libertine relationship with women in the factory" *(The God of Small things, 168).* In fact, she ignored his licentious character. She protects him by saying 'He can't help having man's needs---' *(The God of Small things, 168).* It means still her mind was under the clutch of male dominated orthodox concept. She could not be free from this slavery. She established her own pickle factory. She was an enterprising woman. In spite of that she suffered from insecurity and jealousy. She was jealous of Checko's wife Margaret Kochamma. She was unable to feel the pang and suffering of her own daughter Ammu. She used double standard for judging the son and the daughter. Ammu's relation with Velutha was immoral for her. While Checko's relation with factory girls was considered as normal and natural demands of a man. This shows the mental slavery as well as subjugated condition of a woman in the male dominated patriarchal society.

Rahel was a bold, educated and rebellious girl. She suffered from the lack of fatherly affection and support. She loved her mother and brother very much. There was a strong bond of affection among the three. She never accepted any bondage or subjugation. She tried to live according to her own will. She married the person of her own choice. When she felt her married life unsuitable and full of dissatisfaction, she discarded that life. She was very considerate and full of understanding for her mother and brother. She was deprived of fatherly affection therefore for her Checko was a surrogate father. Velutha the Paravan played very significant role in the life of Rahel, Ammu and Estha. He was the god of small things for them. Rahel, affection, attention and care. There was an affectionate bond of support and reliability among them. Rahel was the embodiment of indomitable spirit. She is portrayed as totally unorthodox, free willed rebellious woman.

Sophie Mol was the daughter of Magaret and Chacko. She was full of confidence. She loved Joe, her step father. She had no bond of affection for her real father, Chacko. She was the most wanted child in the house of Mammachi and Pappachi. Her condition was very strong and important while Rahel and Estha were unwanted and neglected children in the house of their maternal grandparent. It means the daughter (Ammu) had no entity while the son had full authority and importance.

Margaret was working as a waitress at a café in Oxford. There she met with Chacko. Later, she married him. Her decision of marriage was against her father. But, later she got divorce from Chacko and married Joe, a biologist. After an accidental death of Joe, she visited

Ayemenem, India with Sophie Mol. After the death of Sophie, Margaret left India. She lost her daughter forever. She felt her visit a wrong step. This visit made her remorseful forever.

Ammu, the central character of this novel faced miseries, humiliation, rejection, lack of parental support, social support and financial support. She tried to struggle till her death. She was always protective towards her children. She strongly supported her children. She never differentiated between the son and the daughter. She understood the ugly discriminative attitude of the society. She herself struggled against the taboos, orthodox, male-dominated society. She never surrendered before the dominance. She herself rejected and dejected the greedy and opportunist husband. She tried to protect her children till her death. She worked as receptionist in an ordinary hotel. This she did for the sake of her children. She wanted to become financially strong for supporting her children. But, it was her misfortune that she faced immature death. She was ill and succumbed to early death. It was a Kochamma. Ammu's woman desire was provoked by the presence of Margaret. Hence, she was inclined towards the physical relation with Valutha, the untouchable. She forced Velutha for sexual intercourse. Actually, Valutha was a very intelligent, silent and affectionate person. He gave affection, importance and care to her children who were deprived of care, affection and importance. But, her relation with Valutha brought destruction not only for Valutha but also for Ammu and her children. Here the revolt brought the negative effect. Ammu was exiled from the family .She was considered as Vaishya (Prostitute). After that she could not meet her son Estha. Estha remained isolated, depressed and mum forever. Nobody was there to understand him. Finally, Rahel came as a savior to Estha. She was always able to feel Estha and to understand him. She knew the reason of gloominess, dejection and restlessness of Estha. She was like Ammu for Estha. The tortures, discrimination, brutality, and orthodoxy of the Indian society made them so desolate and helpless that they share their attachment and affection in a different way inadvertently.

Thus, there is the portrayal of various female characters. The norms and taboos of the male dominated society tried to dominate them, subjugate them. But, most of the female characters were of rebellious sprit, they do not surrender before the society. Though, they struggled severely and faced innumerable hardships, they did not entrap themselves under the clutches of male domination. The subjugated as well as revolutionary attitude can be traced in the novel.

Reference:-

1. Arundhati Roy, the God of Small Things, New Delhi, Indian ink, 1997.

2. Annis Pratt, Archetypal Patterns in Women's Fiction, Bloomington's Indina University Press, 1981.

ISSN 2278 - 3199

GLOBAL ECONOMIC RECESSION: IT'S IMPACT ON INDIAN ECONOMY

Prof. Ashok k. Mande, HOD, C.P & Berar E.S. College, Mahal, Nagpur.

==

Introduction: Every day the main headline of all newspapers is about our falling share markets, decreasing industrial growth and the overall negative mood of the economy. For many people an economic recession has already arrived whereas for some it is just round the corner. In our opinion the recession has already arrived and it has started showing its evaluating the impact of domestic and external shocks on the growth of developing. Economies are of utmost importance, as the consequences of these shocks push millions of People into abject poverty and deprivation. Broadly, there are five distinct types of shocks that have affected the performance of the Indian economy, sometimes working in tandem. The first two types are domestic shocks:

1. Drought, i.e., below normal rainfall. Since the agricultural sector is still significant part of the economy and has strong demand and supply interlinks ages with the rest of the economy, this is perhaps the shock that causes maximum damage to the Indian economy.

2. Fiscal profligacy of the government, which is a non-developmental expenditure undertaken due to political economic compulsion or to mitigate the effect of other shocks, leading to a fiscal burden. The next three types are external shocks

3· Hike in the international price of oil (petroleum). This is a major import item and is highly price inelastic as a result of which it has a strong impact on the economy.

4· Stagnation or fall in world trade. World trade is a strong determinant of Indian exports and hence any fluctuation in this also affects the economy adversely.

5· Sudden capital outflow induced foreign exchange market shock. This is phenomenon that has precipitated a crisis in many developing economies and India is no exception to that.

What is a recession? : - A drastic slowing of the economy. Where gross national or domestic product has fallen in to consecutive quarters. A recession would be indicated by a slowing of a nation's production, rising unemployment and falling interest rates, usually following a decline in the demand for money. A popular distinction between recession and depression is:' Recession is when your neighbors lose his job; depression is when you lose yours.

What causes it? : - An economy which grows over a period of time tends to slow down the growth as a partof the normal economic cycle. A recession normally takes place when consumers lose confidence in the growth of the economy and spend less. This leads to a decreased demand for goods and services, which in turn leads to a decrease in production, lay-offs and a sharp rise in unemployment. Investors spend less as they fear stocks values will fall and thus stock markets fall Background of the Global Financial Crisis. What is it all about?

Gradually these financial giants in this business started feeling the heats "sub-prime" clients started defaulting in their repayment of loans. A lot is being debated about the impact this fluctuation on the Indian Economy. We will take an overview of Forex - Inflow and Outflow, mainly in conjunction with the Dollar Trade and the effect of USD-INR Exchange rates. Since there is a huge inflow of foreign capital into India in USD. The main Inflow and Outflow can be categorized as follows:

- Export earnings:
- IT Sector Earnings
- NRI Remittances
- Foreign Direct Investments (FDI)
- Portfolio Investment
- Loans from other governments, IMF, World Bank, etc
- External Commercial Borrowings (ECB)

Methodology of the Paper: The study is based on secondary data. Secondary data had been collected from various books and journals. The study covers the thoughts and writings of various authors in the stream of industry, academician, and research. The Journals and books have been referred were described in the bibliography.

Objectives: · To find out the frame work of both the concepts of Global Recession &Indian economy.

· To find out the literature in getting the foundation of understanding the global economic recession &its impact on Indian economy.

· To discuss the causes of global crisis to be experienced by the global economy.

· To elucidate the nature & scope of practices of Rapid financial innovation& Growing culture of weak regulation.

· To know the Emergence of a new economy& Expose of weaknesses in the economy.

· To evaluate the Global Recession &Indian economy Performance Appraisal is gaining ground &Austerity is the targeted path.

Causes of the Global Crisis: There are several underlying causes of the current global crisis. It will debate the importance of each of these causes for many years. Today let us give you a very summary view. Most people believe that the major causes of the crisis include the following:

- Prolonged boom in house prices.
- Massive borrowing binge in the United States and European countries.
- Rapid financial innovation.
- Growing culture of weak regulation.
- Old fashioned greed.

Nature and dimensions of the crisis: In the winter 2006/7 US housing prices started to fall for the first time in fifteen years. As a result many of the sub prime housing loans became bad loans. This meant that hundreds of billions of dollars of financial derivatives which were based on these underlying mortgage loans also lost most of their value. Thus, by the summer of 2007 "the house of financial cards" began to collapse and a growing number of American and European banks announced huge losses on their mortgage related securities and investments.

Despite trillions of dollars of bail-outs and fiscal stimulus, bank credit continued to be almost frozen, leading to sharp falls in consumer spending, investment,

production and foreign trade. The sharp slowdown in economic activity in the US and Europe quickly spread across the world through the channels of a global credit squeeze and a massive drop in demand for goods and services from major exporting nations like China, Japan, Germany and India. In this way the financial crisis in the US and parts of Europe not only damaged production and growth in these countries but led to sharp drops in exports and production throughout all those countries. Nothing like this has been experienced by the global economy in the last 75 years. It really is an extraordinary economic crisis.

Global economy is seems to be expanding after a recent shock. Indian Economy, however just felt the blow of the global economic recession and the real economic growth have seen a sharp fall followed by the lower exports, capital outflow and corporate restructuring. It is expected that the global economies continue to stay strong in the short-term as the effect of stimulus is still strong and the tax cuts are working. Due to strong position of liquidity in the market, large corporations now have access to capital in corporate credit markets.

In order to keep the economic growth during the time of worst recession, Federal authorities in India have announced the stimulus packages to prop up the economic growth. To finance the stimulus packages, Indian Government has raised over $100 billion over the last four quarters in a way to finance the stimulus package. Country's Public debt, according to the latest data has zoomed to over 50% of the total GDP and India's Central bank, Reserve Bank of India has started printing new currency notes.

The Indian approach current scenario: Today India stands erect to face this financial crunch with many advantages and strengths. One of the major strength is its nuclear technology which will aid India to battle out its biggest problem-power. According to us a recession is defined as two successive quarters of contraction of GDP. Giving a positive projection on the country's economic scenario, India could regain its annual growth rate of 8% to 9% as the world's economy could recover partially the present crisis by September this year.

As far as economic growth is concerned, the downturn in the world economy is going to have an impact on India and unlike the last year, the country would not get 9 per cent growth rate during the current fiscal. Still, the growth rate could fall below 8 per cent at 7.7 per cent. Positive impact on Indian economy is some issues as below:

- Emergence of a new economy
- Expose of weaknesses in the economy
- Cost stabilization in real estate market.
- Rationalization of Salary Structure in IT Industry
- Performance Appraisal is gaining ground
- Austerity is the targeted path
- Best place for outsourcing
- Opportunities for International trade.

Conclusion: Indian economy has been hurt by the global financial recession, but India may be in better position with quick recovery and for future growth than many of the other economics as Indian banks did

not have significant exposure to Sub-prime loans in the U.S. RBI's decisions to appropriate use of a range of instruments such as CRR, Repo/Reverse Repo rate, SLR MSS and LAF are in the right direction and taken in time.

There is currently a high level of activity amongst the business support community with a key focus on ensuring businesses survive the downturn. A challenging and critical focus on the basics, or fundamentals of businesses, is likely to give local companies the best chance of survival over the next year.

After watching so many positive points we Indians can ourselves that we are quite in a safer place in comparison to many developed countries economy. To conclude lets hope for a stronger India by rectifying all its economic weaknesses after this so called financial crunch. Hence, the growth of the public sector and the narrow reliance on financial services for growth needs to change, with manufacturers and exporters having particular attention paid to them. After watching so many positive points we Indians can ourselves that we are quite in a safer place in comparison to many developed countries economy.

References:

· Indian Journal of Marketing
· Indian Journal of Finance
· Business India
· Business Today
· Articles published in various news papers
· www.isrj.net
· Business Environment - Aswathappa
· Economic Times (Delhi)
· Business Standards (Delhi)

ISSN 2278 - 3199

Transformation of Agriculture an Impact of Irrigation In Gondia District (M.S.) 2001-02 to 2008-09

Dr. Rajani Chaturvedi, Dr. Lalitkumar Thakur Associate Professor, P.G.Deptt. of Geography, N.M.D.College, Gondia

==

Irrigation is the most important and basic ingredient in process of transformation of Agriculture. This is especially in the monsoon region where rainfall is both inadequate and unreliable. It is a primary innovation in itself and also a pre-condition for and stimulus to further innovation adoption. Without an assured supply of water neither the HYV nor the chemical fertilizers. The pivots of modern agricultural growth can be profitably be used. It is observed that generally the possession of irrigation facilities increases the rate of innovation adoption by an average of 14 percent. Irrigation comprises three different aspects i.e. engineering, agriculture, economic and social. In this paper focus has been given to Agricultural aspects which refer to the use of irrigation water and various agricultural practices and cropping pattern methods of application and the quality of water for irrigation. Objectives: - Gondia and Combined Bhandara district is basically known as the lake district of Maharashtra. The study is primarily concerned with the following specific objectives-

1. To analyze different sources of irrigation available in the district
2. To find out the impact change in time span of 2001-02 to 2008-09
3. To analyze the impact of irrigation on crop land use of the district.
4. To correlate impact of irrigation with crop combination available in the district.

Hypothesis: - With these objectives hypothesis has been framed that irrigation has played a catalytic role in deciding the crop land use of the region.

Methodology:- The study is mainly based on published and unpublished data sources from socio-economic review of the district, central ground water board, Nagpur, various other allied departments.

About Study Region:- Gondia district lies at the eastern border of Maharashtra state. The district is surrounded by M.P. in the north, Chhatisgarh in the east, Bhandara in the west and Gadchiroli district of Maharashtra in the south. Due to the bordered of two states economic importance of the district is very high.

The district is located from 20^0 40' N to 21^0 38' N latitude and 79^0 47' east to 80^0 42' east. In Nagpur division the district is known as Rice Bowl. Area of the district is 641 sq. km. i.e. only 1.84% area of the total Maharashtra state. There are total eight tahsils in the district. They are Gondia, Tirora, Goregaon, Amgaon, Salekasa, Sadak Arjuni, Arjuni Morgaon and Deori. From geographical area point of view Deori tahsil is the largest. In the district 886 villages are included and the region is mainly rural. The district is divided into two subdivisions namely Gondia and Deori. Each sub division has 4 talukas, 556 Gram Panchayat at 954 Revenue villages exist in the district only two municipalities. The physiography is determined by the underlying rocks as

with the external forces of weathering and erosion by flowing water existing at Gondia and Tirora. The entire area of the district is occupied by crystalline rocks. Paddy is the staple food crop of the district.

Ratio of Irrigated Area in District:-The district being predominantly agricultural district, agriculture plays an important role in the economy of the district. The physiography of the district basically suitable for surface irrigation. Of the total irrigated area 83.71% area of the district was irrigated by this source. Various major and minor projects are developed in the district.

Gondia District - Irrigated Area

Tahsil	*% of Irrigated Area to the Total Area (2001-02)*	*% of Irrigated Area to the Total Area (2008-09)*	*Change*
Tirora	81.85	64.11	-21.67
Goregaon	25.36	32.01	26.22
Gondia	62.62	91.87	46.71
Amgaon	62.69	49.19	-21.45
Salekasa	29.74	40.17	35.07
S/ Arjuni	57.95	97.92	68.97
Deori	42.85	60.66	41.56
Arjuni M	37.85	94.78	150.41
Total	49.62	68.70	38.45

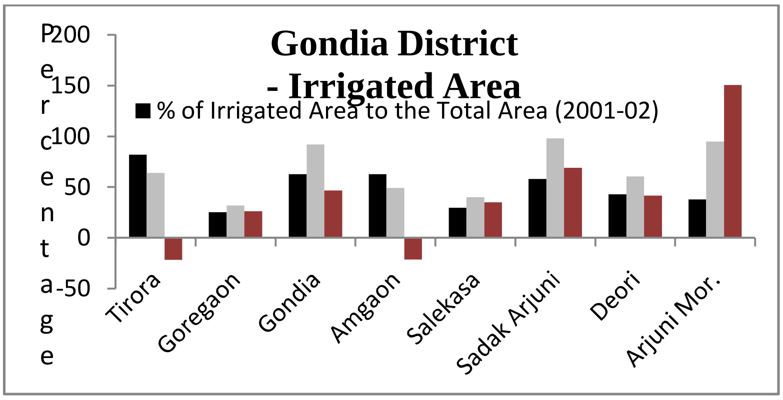

In the year 2001-02 out of total cropped area maximum ratio was in 81.85% in Tirora taluka. In the taluka Kawalewada, Dhapewada project is developed on Wainganga River. In the Gondia and Amgaon taluka about 62% area is irrigated by means of tanks and irrigated by Pangoli and Bagh River. In the Sadak Arjuni, Mor Arjuni and Deori surface irrigation is more important than well irrigation. The major project here are Navegaon Bandh, Itiadoh and Kotara but the water is used for a particular season and as a result the 38 to 57% the lowest irrigated area was in Goregaon and Salekasa it was 25% and 30%.

In the year 2008-09 in the taluka Gondia, Deori and Sadak Arjuni; the ratio ranges from 91 to 97%. In the talukas Arjuni Morgaon and Tirora it is 40% and 49.19% while minimum in 32.01% in Goregaon taluka. The comparative analysis reveals that irrigated area is creased in the district from 2000-01 to 2008-09. Maximum increase has taken place in Deori tahsil i.e. +150.41%. on the contrary in Goregaon and Amgaon taluka percentage of irrigated area has decrease about 20%.

Crop wise Irrigation in the District: - The dominantly known as the rice bowl district we major emphasis is on the cereals and rice is the main crop of the district. Crop wise analysis of irrigated area reveals that out of the total area is less than 26% which is maximum in Gondia taluka 25.83% and minimum in Goregaon Taluka comprising 5.43% other than Cereals irrigation is used for Sugarcane basically in Gondia about 52.87% and in Sadak Arjuni 29.12% irrigated land is under these crops. Beside these now on the basis of means of irrigation area under fruits and vegetables has been increased i.e. 30.14% in fruits in Gondia and about 25% in Sadak Arjuni and Deori. In last 10 years area under fruits and vegetables has been increased due to development of irrigation means in the district and the increase ranges from 7 to 25%.

Irrigated Wells in the District:-In the year 2001-02 total number of wells irrigated 6978 while in 2008-2009 the number reduced to 6107. The fact reveals that in these two years analysis reveals that in every taluka numbers of irrigated wells are decreased. But the diesel pump set on irrigated wells and electric pumps has been increased. Maximum numbers of hand pumps are found in Gondia taluka i.e. 1280 in 2001-02 and 1524 in 2008-09. That indicates positive growth of hand pumps; the comparative analysis to 2001-02 to 2008-09 indicates that in every tahsil number of hand pumps has been increased but number of tube wells have been decreased i.e. maximum in Deori were the number of tube wells has reach to only one which was 45 in 2001-02 and the total decrease of the district is 84 in 2008-09. While the number were 356 in 2001-02. It indicates that the means of irrigation in the district has not increased in the ratio the technological changes are taking place and due to the continuous failure of rainfall. The cultivators are not getting the proper return from the fields and as a result we are observing the increase number of suicide of cultivators.

Gondia Districts- Irrigated Wells

Tahsil	No. of Wells (2001-02)	No.of Wells (2008-09)	Change
Tirora	902	824	78
Goregaon	1237	1122	115
Gondia	1760	1742	18
Amgaon	570	504	66
Salekasa	374	113	261
Sadakarjuni	833	784	49
Deori	584	489	95
Arjuni	718	565	153
Total	6978	6107	871

It has been observed that there is a positive very high correlation between the crop combination and ration of irrigated area to total cropped area i.e. 0.84 and

correlation between crop combination and intensity of rainfall is very positive. The findings conclude that for the betterment of agriculture in the district the focus should be given to the various irrigation projects. So that the Agricultural scenario of the district can be changed. Though the district was selected for IADP programme but the results are not seen because HYV revolution can be implemented only when the irrigation is the basic input available in the region. Therefore, for the technological change in the agriculture subsidy should be provided to the cultivators for increasing the level of irrigation.

Reference:-

1) Banerjee S., Barman S. (1983) "Input avaibility and modern agriculture in Burdwan District, West Bengal. Trans. Institute of Indian Geo. Vol 5 No.2 Page 109-114.
2) Bhatiya, S.S., 1967,A New Measures of Agricultural Efficiency in Uttarprades, India, Economic Geography,43, Pp. 238.
3) Ground Water Board, Nagpur
4) Hussain, M. (1979), Agricultural Geography, Inter India publication, Delhi, Pp. 170.
5) Hussain Majid, Agriculture Geography (2004), Rawat Publication, New Delhi, Pp. 191.
6) Singh, Jasbir and S.S. Dhillon (1984), Agricultural Geography, Tata Mc Grow Hill Pub. Co. New Delhi, Pp. 216-217
7) Singh T. (1983), "Spatio organization of agriculture in the north India village: Deductive Model" Trans. Intitution of India Geo. Vol 5 No.2. Page 115-126.

ISSN 2278 - 3199

CO-OPERATIVE BANKING IN INDIA

Prof. Ms. Vina J. Warade, R. A. Arts, M. K. Comm. & S. R. Rathi Science College, Washim.

==

Introduction of co-operative banks: A co-operative bank is a financial entity which belongs to its members, who are at the same time the owners and the customers of their bank. Co-operative banks are often created by persons belonging to the same local or professional community or sharing a common interest. Co-operative banks generally provide their members with a wide range of banking and financial services (loans, deposits, banking accounts etc.). Co-operative banks differ from stockholder banks by their organization, their goals, their values and their governance. In most countries, they are supervised and controlled by banking authorities and have to respect prudential banking regulations, which put them at a level playing field with stockholder banks. Depending on countries, this control and supervision can be implemented directly by state entities or delegated to a co-operative federation or central body.

Co-operative banking is retail and commercial banking organized on a co-operative basis. Co-operative banking institutions take deposits and lend money in most parts of the world. Co-operative banking, includes retail banking, as carried out by credit unions, mutual savings and loan associations, building societies and co-operatives, as well as commercial banking services provided by manual organizations (such as co-operative federations) to co-operative businesses. The structure of commercial banking is of branch-banking type; while the co-operative banking structure is a three tier federal one. - A State Co-operative Bank works at the apex level (ie. works at state level). -The Central Co-operative Bank works at the Intermediate Level. (ie. District Co-operative Banks ltd. works at district level) -Primary co-operative credit societies at base (Villege) level.

History of co-operative banks in India: For the co-operative banks in India, co-operatives are organized groups of people and jointly managed and democratically controlled enterprises. They exist to serve their members and depositors and produce better benefits and services for them. Professionalism in co-operative banks reflects the co-existence of high level of skills and standards in performing, duties entrusted to an individual. Co-operative bank needs current and future development in information technology. It is indeed necessary for cooperative banks to devote adequate attention for maximizing their returns on every unit of resources through effective services. Co-operative banks have completed 100 years of existence in India. They play a very important role in the financial system. The cooperative banks in India form an integral part of our money market today. Therefore, a brief resume of their development should be taken into account. The history of cooperative banks goes back to the year 1904. In 1904, the co-operative credit society act was enacted to encourage co-operative movement in India. But the development of cooperative banks from

1904 to 1951 was the most disappointing one.

RBI Policies for co-operative banks: The RBI appointed a high power committee in May 1999 under the chairmanship of Shri. K. Madhava Rao, Ex-Chief Secretary, Government of Andhra Pradesh to review the performance of Urban Co-operative Banks (UCBs) and to suggest necessary measures to strengthen this sector. With reference to the terms given to the committee, the committee identified five broad objectives: • To preserve the co-operative character of UCBs. • To protect the depositors' interest. • To reduce financial risk. • To put in place strong regulatory norms at the entry level to sustain the operational efficiency of UCBs in a competitive environment and evolve measures to strengthen the existing UCB structure particularly in the context of ever increasing number of weak banks. • To align urban banking sector with the other segments of banking sector in the context of application or prudential norms in to and removing the irritants of dual control regime. • RBI has extended the Off-Site Surveillance System (OSS) to all non-scheduled urban co-operative banks (UCBs) having deposit size of Rs. 100 Corer and above.

Types of Co-operative Banks: The co-operative banks are small-sized units which operate both in urban and non-urban centers. They finance small borrowers in industrial and trade sectors besides professional and salary classes. Regulated by the Reserve Bank of India, they are governed by the Banking Regulations Act 1949 and banking laws (co-operative societies) act, 1965. The co-operative banking structure in India is divided into following 5 components:

1. Primary Co-operative Credit Society: The primary co-operative credit society is an association of borrowers and non-borrowers residing in a particular locality. The funds of the society are derived from the share capital and deposits of members and loans from central co-operative banks. The borrowing powers of the members as well as of the society are fixed. The loans are given to members for the purchase of cattle, fodder, fertilizers, pesticides, etc.

2. Central co-operative banks: These are the federations of primary credit societies in a district and are of two types those having a membership of primary societies only and those having a membership of societies as well as individuals. The funds of the bank consist of share capital, deposits, loans and overdrafts from state co-operative banks and joint stocks. These banks provide finance to member societies within the limits of the borrowing capacity of societies. They also conduct all the business of a joint stock bank.

3. State co-operative banks: The state co-operative bank is a federation of central co-operative bank and acts as a watchdog of the co-operative banking structure in the state. Its funds are obtained from share capital, deposits, loans and overdrafts from the Reserve Bank of India. The state co-operative banks lend money to central co-operative banks and primary societies and not directly to the farmers.

4. Land development banks: The Land development banks are organized in 3 tiers namely; state, central, and primary level and

they meet the long term credit requirements of the farmers for developmental purposes. The state land development banks oversee, the primary land development banks situated in the districts and tahsil areas in the state. They are governed both by the state government and Reserve Bank of India. Recently, the supervision of land development banks has been assumed by National Bank for Agriculture and Rural development (NABARD). The sources of funds for these banks are the debentures subscribed by both central and state government. These banks do not accept deposits from the general public.

5. Urban Co-operative Banks: The term Urban Co-operative Banks (UCBs), though not formally defined, refers to primary co-operative banks located in urban and semi-urban areas. These banks, till 1996, were allowed to lend money only for non-agricultural purposes. This distinction does not hold today. These banks were traditionally centered on communities, localities, work place groups. They essentially lend to small borrowers and businesses. Today, their scope of operations has widened considerably.

Functions of co-operative banks: Co-operative banks also perform the basic banking functions of banking but they differ from commercial banks in the following respects:-

- Commercial banks are joint-stock companies under the companies' act of 1956, or public sector bank under a separate act of a parliament whereas co-operative banks were established under the co-operative society's acts of different states.
- Commercial bank structure is branch banking structure whereas co-operative banks have a three tier setup, with state co-operative bank at apex level, central / district co-operative bank at district level, and primary co-operative societies at rural level.
- Only some of the sections of banking regulation act of 1949 (fully applicable to commercial banks), are applicable to co-operative banks, resulting only in partial control by RBI of co-operative banks and,
- Co-operative banks function on the principle of cooperation and not entirely on commercial parameters.

Problems of Co-operative Banks: However, concerns regarding the professionalism of urban co-operative banks gave rise to the view that they should be better regulated. Large co-operative banks with paid-up share capital and reserves of Rs.1 lakh were brought under the purview of the Banking Regulation Act 1949 with effect from 1st March, 1966 and within the ambit of the Reserve Bank's supervision. This marked the beginning of an era of duality of control over these banks. Banking related functions (viz. licensing, area of operations, interest rates etc.) were to be governed by RBI and registration, management, audit and liquidation, etc. governed by State Governments as per the provisions of respective State Acts. In 1968, UCB's were extended the benefits of deposit insurance. Towards the late 1960s there was debate regarding the promotion of the small scale industries. UCB's came

to be seen as important players in this context. The working group on industrial financing through Co-operative Banks, (1968 known as Damry Group) attempted to broaden the scope of activities of urban co-operative banks by recommending these banks should finance the small and cottage industries. This was reiterated by the Banking Commission in 1969. The Madhavdas Committee (1979) evaluated the role played by urban co-operative banks in greater details and drew a roadmap for their future role recommending support from RBI and Government in the establishment of such banks in backward areas and prescribing viability standards. The Hate Working Group (1981) desired better utilization of bank's surplus funds and that the percentage of the Cash Reserve Ratio (CRR) & the Statutory Liquidity Ratio (SLR) of these banks should be brought at par with commercial banks, in a phased manner. While the Marathe Committee (1992) redefined the viability norms and ushered in the era of liberalization, the Madhava Rao Committee (1999) focused on consolidation, control of sickness, better professional standards in urban co-operative banks and sought to align the urban banking movement with commercial banks.

A feature of the urban banking movement has been its heterogeneous character and its uneven geographical spread with most banks concentrated in the states of Gujarat, Karnataka, Maharashtra, and Tamil Nadu. While most banks are unit banks without any branch network, some of the large banks have established their presence in many states when at their behest multi-state banking was allowed in 1985. Some of these banks are also Authorized Dealers in Foreign Exchange.

References:

1. www.rbi.org.in
2. www.Banknetindia.com
3. ttp://en.wikipedia.org/wiki/Bank#History
4.http://en.wikipedia.org/wiki/Banking_ulation
5.http://en.wikipedia.org/wiki/Banking_in_
6. www.rbi.org.in/scripts/publications
7.http://www.scribd.com/doc/5434275/indian-banking-sector
8.http://www.scribd.com/doc/4569884/The-Reserve-Bank-of-India89
9.http://finance.indiamart.com/investment_in_india/Scheduled_commercial_banks.html

----

ISSN 2278 - 3199

Growth Pattern & Demographic Transition in Gondia District

Dr. Lalitkumar Thakur, Dr. Rajni Chaturvedi, P.G.Deptt. of Geography, N.M.D.College, Gondia.

==

Introduction:

Growth rate of Population of any region is an important aspect for planning in any region. The region for this is that population of any region is fund resource an environmental as well as economic factors indicate how the level of this resource can be increased (Raikar & Crosson 1975). Over population growth is a serious problem to any region because due to this, basic needs of human being are not satisfied and this creates serious problems. Geographical study of population growth of a region is of vital importance for understanding its dynamics as well as for planning at a local and regional level.

India is the second largest populous Country in the world after China accounting for about 16 percent of the world's population on largely 2.4% area. The final figure of 2001 was 1028.61 million and in 2011 Census it is 1210 millions indicating a further decline in exponential growth rate. Over population growth rate creates so many socioeconomic problems like poverty low standard of living, scarcity of resources, degradation of natural environment, deficiency in health and housing facilities, load on education, Agriculture, industry etc. Though the growth rate has gone down. A further decline in the growth rate in the 19905 therefore has validated the proportion that birth rates in India have begun to decline at a faster pace and it is approaching the end of third stage of transition.

Hypothesis: -

There is a change in population due to increase in Birth Rate and declining population in Death Rate. The change is not same in Rural and Urban areas as well as in Male and Female population.

Methodology:-

Any change in population of an area over a certain period of time is expressed in the form of rate of growth per annum. The simplest and the most commonly measure is arithmetic rate of increase in population. This measure is based on the assumption that population grows arithmetically by a constant number.

P1=Po (1+Rt)

Where, Po is the population at the base year, r is rate of growth and t is the interval between base year and terminal year.

In other words-

Arithmetic Growth rate =

r (P1-Po)/Po

Since population of an area actually grows geometrically i.e. in a compound fashion, it is suggestible to apply annual compound rate of growth while analyzing change in population size.

P1=Po(1+r)t named as geometric law of population growing at the rate of 1 percent per annum will double in its size in 70 years and at 2 percent rate of growth in 35 years. On the basis of above methodology in these paper efforts has been made to find out growth of population with following objectives.

Objectives:-

After independence i.e. 1951 how the growth of population has taken place.

1) An effort has been made to find out the rate of change in growth rural and urban population basis.

2) As birth rate and death rates are decisive factors to control growth rate. Attempt has been made to analyze incremental growth of birth and death rate.

Location of Gondia District: Gondia district is located in north-eastern part of

the Maharashtra state and lies in between 20°39'14" to 21°38'15"N latitude and 79°47'00"E longitudes and covering an area of about 5440.00 sq.km. This district was bifurcated from Bhandara district in the year 1999 and it comprise of 8 Tahsils, 25 circles, 196 sazas, 954 revenue villages with 12.00 lakh population. The tehsils are Amgaon, Arjunimorgaon, Deori, Gondia, Goregaon, Sadak Arjuni, Salekasa and Tirora. Wainganga River is the largest river and the other river like Bagh, Chulband, Gadhavi and Bavanthadi are main tributaries of it

Location Map of Gondia District:-

Gondia district is situated along the north-eastern part of the state of Maharashtra. It was carved out of the Bhandara district. For administrative purposes the district is divided into two subdivisions namely Gondia and Deori, which are further divided into four talukas. Spread over an area of 5425 sq. km., 53 percent of the district is covered with

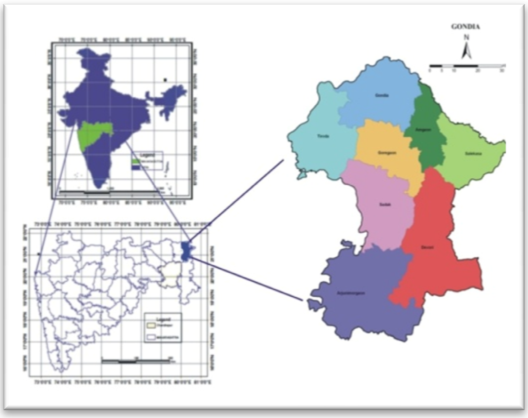

forests. The nearest airport is at Nagpur at a distance of 130 km. It is located near N H 6, which helps in keeping it connected with major cities like Nagpur, Raipur, and Hyderabad etc. Also known as the Rice bowl of Maharashtra, the district has a primarily agriculture-based economy. Given below are further details regarding the district of Gondia.

Decadal Growth of Population in the District

Table 1.1

Year	Total Population	Decadal Change Absolute	Percentage	Annual Exponential Growth in %
1951	431970	-	-	-
1961	506505	74535	17.25	1.17
1971	623464	116959	23.09	1.23
1981	703373	79909	12.82	1.13
1991	1106625	403252	53.33	1.57
2001	1200707	44082	8.45	1.08

Table 1.1 presents the trend in population growth in the district during last 50 years. The above table reveals that rapid growth of population has counted mainly during the period 1981-1991 where the percentage change has counted 53.33% in a growth rate 1.57% when total population increased from 703373 to 1106625. But after 1991 growth rate is declining very fast due to slow birthrate. It is slowest in the year 2001 when it is accounted only 8.20%.

It the analysis is made about the growth rate in rural and urban regions of the district a tremendous different is noted e.g. it is very much in the urban areas the region is due to sharper decline in urban areas than comparison to rural and second migration from other regions of population. The table reveals again that in rural areas maximum growth was counted between 1981-2001 i.e. 67.09%. While maximum in 1991-2001 i.e. only 8.20% in the urban population maximum change has been found in 1951-1961 decade where the growth rate was 87.65% though after that growth rate had successively gone down up to 10.33% in the year 2001.

Demographic Transition in the District:

It is important to examine the process of demographic transition in the district in order to anticipate future trends in growth

in population. Historical and Contemporary trends have shown that the transition itself and its pattern, sequence and timing may vary greatly from region to region. It is important tool to assess the dynamics of population. One striking similarly all over the centers is the fact that the decline in mortality rate has preceded the fall in fertility (Visaria 1995). The process of demographic transaction performs in various stages. If this model applied in the context of the District, the district reveals important variations in rural and urban areas in birth rate perspective.

Gondia District-

Birth Rate Population:

Birth rate has been calculated applying the formula-C B R = B / P x K

CBR- Crude birth rate

B- Total birth in a year

P- Midyear population

K- Constant value (1000)

Table 1.2

Birth Rate & Death Rate of Rural Population in Gondia District 2001

Sr.	Tahsils	Birth Rate			Death Rate		
		M	F	Total	M	F	Total
1.	Gondia	9.74	8.07	17.81	4.01	3.2	7.2
2.	Amgaon	9.33	7.6	16.93	4.48	3.27	7.75
3.	Goregaon	9.22	7.99	17.21	4.07	2.96	7.04
4.	Tirora	11.15	8.74	19.89	3.95	2.86	6.81
5.	Salekasa	11.57	9.1	20.67	3.3	2.65	5.95
6.	Sadak	9.09	7.57	16.66	3.54	2.66	6.2
7.	Morgaon	12.18	10.83	23.01	3.79	3.39	7.18
8.	Deori	9.91	8.64	18.54	3.18	2.41	5.58

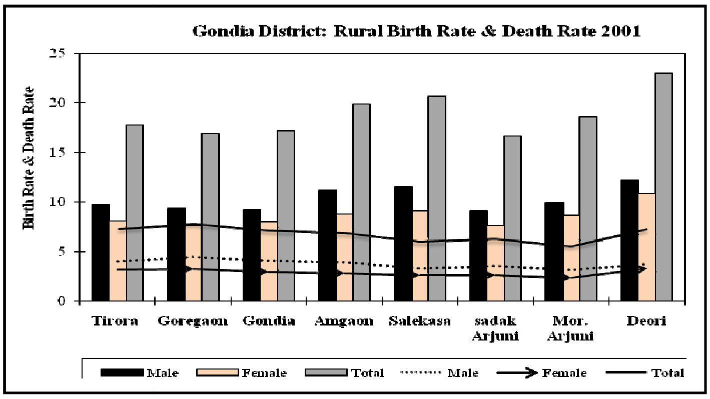

In the district maximum birth has been recorded in 2001 in Deori Tahasil i.e. 23.1 per thousand populations and minimum in Sadak Arjuni Tahasil 16.66. Same is the case for birth rate of male population i.e. maximum in Deori i.e. 12.18 and 9.09 in Sadak Arjuni. The maximum female births has been counted in Deori i.e. 10.83 and 7.57 in Sadak Arjuni, both tahasils of the district are mainly backward and prominently tribal and low level of literacy.

Gondia District- Death Rate Population: Death rate has been computed applying the formula- CDR=D/PxK

CDR- Crude Death rate

D- Total Death in a year

P- Midyear population

K- Constant value (1000)

In the district maximum Death has been recorded in 2001 in Goregaon Tahasil i.e. 7.75 per thousand population and minimum in Morgaon Arjuni Tahasil 5.58. Same is the case for Death rate of male population i.e. maximum in Goregaon i.e. 4.48 and 3.18 in Morgaon Arjuni. The maximum female Deaths has been counted in Deori i.e. 3.39 and 2.41 in Morgaon Arjuni Tahasils.

The Details of Birth and Death rates in rural areas depict that in the rural areas the district is entered in the second stage of transition where birth rate is high and death rate is declining.

Demographic Transition Stage from Urban Population Perspectives:- In the district only two tahsils are having urban population. One of them is the district headquarter and other is Tirira tahsil. The table reveals the birth rate and death rate in the urban areas of the district.

Table 1.3

Birth Rate & Death Rate of Urban Population in Gondia District 2001

Sr.	Tahsils	Birth Rate			Death Rate		
		M	F	Total	M	F	Total
1.	Tirora	7.19	5.95	13.14	5.46	2.93	13.14
2.	Gondia	24.41	21.78	46.19	5.04	3.70	8.74

In the year 2001 Gondia Tahasil accounted 46.19 persons per thousand population while Tirora 13.14 persons. In the male Urban Population of the District it was 24.14 in Gondia and 7.19 in Tirora. Almost same in the ratio for fema;le population 21.78 in Gondia and 5.95 female child. The difference is very high in these two tahsil and this difference of birth rate affects the growth of population.

Opposite to the Birth rate Tirora Tahasil counts maximum death rate i.e. 13.14 persons while in Gondia 8.78 persons. Death rate in female is 3.70 in Tirora and 2.93 in Gondia Tahasil. If the account is taken in urban area of the Tirora Tahasil counts almost sane birth rate i.e. 13.14 and death rate 13.14 persons indicating the first stage of demographic transition while Gondia Tahsil reflect the third stage where birth rate is very high i.e. 46.19 persons per thousand death rate only 8.74 persons.

The reason is due increasing medical facilities in the tahasil mortality rate has declined very speedily.

Gondia District- Population Projection:

To explain growth of population difference between the base year population and current year population are taken. On the basis of growth pattern of the past population, it is possible to project future population. To calculate population projection following formula is subscribed-

$$(Pu - Po) = Po / 100$$

(Source:- Singh H.D., Growth and Variation of Population in Eastern Uttar Pradesh, National

Geographer, Volume XI, No.2 (December, 1976), Pp. 194.)

The table and graph reveals that in the district in the decade 1981 to 1991 population has increase at very faster rate i.e. 12.82% to 57.33%. On the contrary 1991 to 2001 growth rate was sloved down to only 8.45%. this trend also reflects in population projection for 2001 & 2011in this decade projected population ratio is 1.81%. this indicates that birth rate of the district has decreased and measures has been adopted to reduce growth rate by applying various Government schemes.

For 2011 projected rural population of the district 1.19% and for urban this is 6.38%. In comparison to rural urban population growth is more about 5.19%. this indicates that urbanization process in the district is accelerated.

Table 1.4
Gondia District Projected Population

Sr.	Year	Population					
		Rural	Decadal Variation Rural (%)	Urban	Decadal Variation Urban (%)	Total	Decadal Variation Total (%)
1	1951	395284	--	36686	--	431970	--
2	1961	437665	10.72	68840	87.65	506505	17.25
3	1971	529876	21.07	93588	35.95	623464	23.09
4	1981	584498	10.31	118875	27.02	703373	12.82
5	1991	976646	67.09	129979	9.34	1106625	57.33
6	2001	1056746	8.20	143405	10.33	1200151	8.45
7	2011	1069824	1.19	152586	6.38	1222409	1.81
8	2021	1082554	1.19	162321	6.38	1244535	1.81

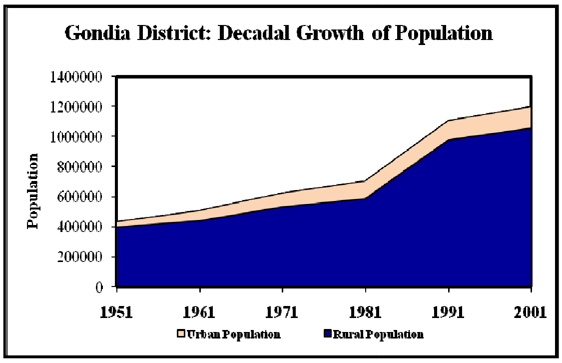

References:-

1) Socio-economic Review of Gondia & Bhandara District 2002 & 2011

2) Dr. Asha A. Bhende & Tara Kanitkar:"Principles of population studies" Himalaya publishing House,1988.

3) J. Beaujeu Garnier:"Geography of Population" Longmen Group Limited, London 1978.

4) Mohammad Izhar Hassan"Population Geography" Rwat Publications 2005.

ISSN 2278 - 3199

सिध्दांत एवं आदर्श से विलग होते राजनीतिक दल

डॅा. शारदा आई. महाजन, सह. प्राध्यापक एवं विभागप्रमुख राजनितीशास्त्र न.मा.द.महाविद्यालय, गोंदिया.

==

भूमिका : भारत के 13 वें राष्ट्रपति के चुनाव अभियान के दौरान विभिन्न राजनितिक दलो ने जिस प्रकार अमर्यादित व्यवहार किया, अपने प्रत्याशी को विजयी बनाने के लिये राष्ट्रपति चुनाव को पार्षद चुनाव जैसी शक्ल दी, आरोप–प्रत्यारोप की झडी लगायी, इतिहास खंगाल कर वर्तमान को बिगाडने के प्रयास किये और आत्मविहिन लोगो ने अंतरात्मा की पुकार लगायी,जिससे यह सिद्ध हो गया कि भारत में राजनीति की गिरावट किस स्तर तक पहुच चुकी है। वर्तमान में राजनीति सेवा का नहीं बल्कि मेवा प्राप्ति का माध्यम,अपने गुनाहो को छुपाने का बहाना, जनता को भ्रम में रखने का कौशल तथा साम, दाम, दंड और भेद की नीति को अपना कर सत्ता प्राप्ति का माध्यम भर रह गया है। इसमें नीती को अति न्युन एवं राजमत प्राप्ति को अधिक महत्व दिया जाता है।

इन परिस्थितीयों में मतदाता के सामने मजबुर होकर मतदान करने, राजनितिज्ञो के सामने हाई कमान के इशारो पर नाचने, प्रशासको के सामने मजबुर होकर सबकुछ देखते रहने या बहती गंगा में हाथ धोने, पार्टी कार्यकर्ता के सामने 'नेता' बने सेवक की जी हजूरी करने और आम जनता के सामने हाय–हाय कर 'शांत हो जाने के अलावा कोई विकल्प बचा लगता नही हैं। आज के राजनितीज्ञो ने देश में भ्रष्टाचार को शिष्टाचार, अन्याय को न्याय अकमन्यता को 'शान, स्वार्थपूर्ति को समाज सेवा देशद्रोह को आंदोलन और मिशन को पेशा बना दिया है यही वर्तमान भारतीय राजनीती की कटु वास्तविता है। प्रश्न उठता है ऐसा क्यों है, कब तक होता रहेगा, भारतीय राजनीती का भविष्य आखिर क्या है?

एक समय था जब चुनाव में गरीबी व बेरोजगारी उन्मूलन, पिछडों, उपेक्षितो ग्रामिणों व पीडितों के उत्थान, साक्षरता व शिक्षा के विस्तार, आर्थिक व सामाजिक असमानता के विरूदध संघर्ष जैसे मुद्दे अति अहम हुआ करते थे। एक सीमा तक चाहे सीमित संख्या में ही सही, राजनेता एवं राजनितीक दल इन मुद्दो के प्रति गंभीर भी हुआ करते थे, क्योकि उस समय राजनितीज्ञो की संवेदनाए पूरी तरह से मरी नही थी। उस समय राजनीतिक दलो की समाजवाद या पुंजीवाद या अन्य पर किसी विचारधारा पर आधारित राजनीतिक व आर्थिक नीतीयॉ, सिध्दांत व प्राथमिकतांए, समाज आधारित चिंतन तथा निश्चित विदेश नीती हुआ करती थी। राजनीतीक व्यक्ति दल विशेष के प्रति अपनी सम्बध्दता से पहचाना जाता था । दल. बदल विरोधी कानून की अनुपस्थिती में भी दल बदल की हरकते अपवाद स्वरूप ही होती थी तथा राजनीतिक दलों में बहुत अधिक सीमा तक लोकतंत्र था ।

लगता है आज का राजनीतिक परिदृश्य पूरी तरह से बदल गया है । आज के चुनावी मुद्दे किसी भी तरह सिद्धांतो, मान्यताओं, जनपरकता, राष्ट्रहित व परंपराओं पर आधारित नहीं है । आज मंदिर निर्माण, मस्जिद विध्वंस, जातीय आधार पर आरक्षण, हिंदू राष्ट्र की घोषणा, विदेशी मूल के व्यक्ति को मान्यता, आरोपित का पद त्याग जैसे मुददो को राजनितीक दल चुनाव का आधार बनाने में लगे है । इनका किसी भी प्रकार से संबंध आम जनता की रोटी, कपडा या मकान की अहम् समस्याओं से बिल्कुल नहीं है । देश में करीब 35 करोड अति दरिद्र, 15 करोड बिल्कुल बेरोजगार, 6 करोड निशक्त, 2 करोड अंधे, 3 करोड टी,बी, कैंसर जैसे भयावह रोंगो के मरिज, कई करोड पूरी तरह असहाय वृध्द व विधवाए, 50 करोड निरक्षर है । 85 प्रतिशत जनसंख्या शुध्द पेयजल व पौष्टिक भोजन एवं स्वास्थ्य सेवाओं से वंचित है । देश की 20 प्रतिशत जनसंख्या बदबूदार कच्ची बस्तियों मे रहने व तीन –चौथाई जनसंख्या खुले में शौच करने को मजबूर है । लाखो की संख्या में गॉव सडको, बिजली व संचार सुविधाओ से पूरी तरह वंचित है । हड्डी तोड मेहनत करने वाले करोडो श्रमिक व किसान पूरी तरह असंगठित है, इन्हे किसी भी सामाजिक सुरक्षा योजना से नही जोडा गया है । तीन–चौथाई माताए असुरक्षित व अस्वास्थ्यकर परिस्थितियों में प्रसव क्रिया पूरी करती है ।

दुर्भाग्यजनक स्थिती है कि कोई भी राजनीतिक दल इनमें से किसी भी विषय पर गंभीरतापूर्वक बात नहीं कर रहा है । उनके लिए महिला अत्याचार, मानवधिकार उल्लंघन, लिंग भेद, बाल मजदुरी, भयानक रूप लेती जा रही बेरोजगारी व आर्थिक असमानता, उपभोक्ता हितो का संरक्षण, लघु एवं कुटिर उद्योग धंधो को निरंतर –हास राष्ट्रीय कंपनीयो द्वारा आम जनता की अरबों रुपयो की कमाई की सरेआम लुटाई मोची, खाती, दर्जी, तेली, सुनार जैसे परंपरागत धंधो की

समाप्ति कोई मुद्दा ही नहीं है । आज प्रायः प्रत्येक प्रांत मे बलात्कार, अपहरण, लूट, डकैती, आत्महत्या, वेश्यावृत्ति, समलैंगिकता, भ्रूण हत्या, फिरौती आदि की घटनाए बहुत तेजी से बढ रही है । इससे भविष्य की समाज व्यवस्था के चौपट हो जाने का खतरा हो गया है, लेकिन कोई भी राजनीतीक दल इससे चिंतित नजर नही आ रहा है । इस गिरावट में कमी लाने को कोई एजेंडा किसी भी दल के पास नहीं है ।

वैश्वीकरण, उदारीकरण व निजीकरण की नितीयो के कारण आम. जन कितना आहत हो रहा है, इसका विश्लेषण करने का समय किसी के पास नहीं है । इन नीतियो के चलते केन्द्र एवं राज्य सरकार अरबों रूपयो के कर्ज के बोझ से दबी जा रही है । विश्व बैंक, एशियाई विकास बैंक व सहायता क्लबों के दबाव के कारण बिजली व पानी की दरो अतार्तिक तरीके से बढाने, सार्वजनिक वितरण प्रणाली को कमजोर करने, कृति व उद्योगो के लिए सरकारी सहायता कम करने, आयातो को सस्ता व सुविधापूर्ण बनाने, श्रम कानुनो को पूँजिवादियो के हितो के अनूरूप बनाने जैसे अनेक आमजन विरोधी निर्णय लेने पड रहे है । आश्चर्य है इनमें से किसी भी मुद्दे पर राजनितीक दलों का ध्यान जाता ही नही है।

यह पूरी तरह स्पष्ट हो चुका है कि विश्व व्यापार संगठन विकसित राष्ट्रो के हितो का पोषण तथा भारत जैसे विकासशील राष्ट्रो के नागरिको के हितो के शोषण की ही नितीया व रितीया बना रहा है । हम राजस्थान का ही उदाहरण लें तो पिछले वर्षो में करीब 66 हजार लघु उद्योग इकाइयां बंद या बिमार हो चुकी है । किसानो का आत्महत्या तक का विकल्प चुनना पड रहा है, हजारो की संख्या में सरकारी व गैर सरकारी पद समाप्त हो चुके है, नौकरियो व स्वरोजगार के अवसरो की संभावनाए समाप्त हो चली है, सरकारी सेवाओ में व्यक्ति कर्मचारी से नौकर होकर रह गया है । प्रश्न उठता है क्या इन मुददो पर राजनितीक दलों द्वारा अपनाई जाने वाली संभावित नीतीयो के संबंध में चुनाव घोषणा पत्र में उल्लेख नहीं होना चाहिए ।

आज सरकारी बैंको के 80 हजार करोड रूपये लोगो ने डकार रखे है । पिछले 10 वर्षो में हजारो करोड रूपये के सैकडो ऐसे घोटाले हो चुके है, जिसमें गरीबों की गाढे पसीने का होम हुआ है । शिक्षा को 'वस्तु' व शिक्षण संस्थाओ को 'दुकान' बना दिया गया है । साक्षरता प्रसार, महिला सशक्तिकरण, प्रौढ शिक्षा, उपभोक्ता संरक्षण, सांस्कृतिक उत्थान, लिंग समानीकारण, एड्स की रोकथाम, पोलियो उन्मुलन, बाल मजदुरी समाप्ति, वैकल्पिक चिकित्सा व्यवस्था आदि सैकडो योजनाओ के नाम पर तथाकथित स्वैच्छिक संस्थाए अरबो रूपया सरकारी खजाने से लूट रही है । इसका हिसाब मांगना व भविष्य में प्रभावी रोक लगाने का दायित्व क्या राजनितीक दलों का नही है? निश्चय ही है, तो फिर ऐसे विषयो पर जबान तक नही खोलना क्या राजनीतिक दलो के लिए शर्मपूर्ण नही है? ऐसा है तो सही लेकिन सत्तापिपासु, मुद्रा बनाउ, श्वेत पोशाक में रहने और हमेशा काले कारनामों में लीन रहने वाले पूरी तरह व्यक्तिवादी व मोटी चमडी वाले राजनीतिबाजों पर इनका क्या असर होने वाला है।

ऐसे राजनीतिज्ञो से पूछा जाना चाहिए कि वे एक मंदिर के निर्माण के लिए सैकडो अन्य मंदिरो, सामाजिक समरसता तथा अर्थव्यवस्था को उजाडने पर क्यों आमादा है? क्या मंदिर निर्माण से भूखे की रोटी, उजडे को मकान, प्यासे को पानी, बेरोजगार को रोजगार की व्यवस्था स्थायी रूप से हो सकती है ? हम केवल गो हत्या पर प्रतिबंध की ही बात क्यों करते है? आश्चर्य है कि भारतीय संविधान की आत्मा पर प्रहार कर खुलेआम हिन्दु राष्ट्र बनाने की घोषणाए की जा रही है और उन्हे सार्वजनिक मंचो से महिमामंडित किया जा रहा है । मुसलमानो को हिन्दुओ का हमेशा आशीर्वाद लेते रहने की सलाह दी जा रही है । न्यायपालिका की बढती गतिशीलता अब बहस का मुद्दा बनना चाहिए । तब ही हम विधायिका व कार्यपालीका की निष्क्रियता, अकर्मण्यात व संवेदनहीनता को उजागर कर सकते है । ऐसा करके ही हम आम जनता का एक वैकल्पिक एजेंडा बनाया जा सकता है, जिसके समर्थन या विरोध के आधार पर मतदान को यदि प्रभावित किया जा सकता है तो मजमेंबाज, आश्वासनबाज, स्वार्थी, व संर्कीण दृष्टिकोण रखने वाले राजनीतिज्ञो व राजनीतिक दलों को सबक सिखाया जा सकता है।

राष्ट्रीयता की बातें करते रहने वाली पार्टियो ने अपनी प्रतिबध्दता के बावजुद 'उदार' आर्थिक और वैश्वीकरण नीतीयो की पैरोकारी करने में शर्म नही की है । यह निरा संयोग नही है कि कुछ पार्टियो के प्रतिनिधियो ने युनाईटेड फंड, राजग और अब संप्रग, सभी के साथ रहकर सत्ता सुख भोगा है ? विचारधारा के आधार पर इन पार्टियो का क्या स्वरूप है, कोई नही बता सकता है । ऐसी पार्टियो द्वारा प्रत्याशियो को मनोनयन पूर्णतया अपने स्वार्थ व सुविधा के लिए ही लिया जाता है। जीतनाही जिसका मुख्य ध्येय होता है।

सबको मालूम है 'शीर्षस्थ नेता जिसके पक्ष में निर्णय कर लेते है, उसके सर्वसम्मति से चुने जाने की नौटंकी पूरे राजनीतिक ढंग से संपन्न की जाती है। एक समय था जब महत्वपूर्ण निर्णयों में पार्टी का भरा–पूरा योगदान होता था। 1946 में स्वयं गांधी जी और पंडित जी चाहते थे कि राजाजी मद्रास में कांग्रेस विधायक दल ने नेता बनाए जाएं, पर स्थानीय पार्टी के इसको बिल्कुल अस्वीकार कर दिया और टी प्रकासम का अपना नेता चुना । उत्तर प्रदेश में जब पंतजी ने मुख्यमंत्री पद छोडा तो उनके स्थान पर नए चुनाव से पहले पंडितजी का व्यक्तिगत संदेश था कि हाफिज मोहम्मद इब्राहिम को मुख्यमंत्री बनाया जाए।

परंतु पंतजी ने उन्हें स्पष्ट कर दिया कि व्यक्तिगत रुप से उन्होंने संपूर्णानंद को वचन दे दिया है और विधायक दल हाफिजजी को मुख्यमंत्री बनाने के लिए तैयार नही है। क्या आज ऐसा संभव है?

आज की स्थिति में चुना हुआ जनप्रतिनिधी ही नहीं अपितु पार्टी भी अपना अस्तित्व खोती जा रही है। पार्टी वर्चस्व की यह गिरावट आयाराम–गयाराम के खेल से निपटने के लिए चव्हाण की अध्यक्षता में एक समिती एक सुझाव यही भी दिया गया कि इस खेल में जो भी पार्टी गयाराम को आयाराम के रुप में स्वीकार करेगी उसको भी किसी प्रकार दंड भोगना होगा पर किसी राजनीतिक दल ने इससे सहमति व्यक्त नही की। यदि वह अपना नैतिक उत्तरदायित्व भलीभांति समझते तो इस समिती की रिपोर्ट काफी प्रभावशाली होती और इस खेल की रोकथाम शुरु हो जाती पर ऐसा हुआ नहीं और अब स्थिति यह हो गई कि चुने हुये जनप्रतिनिधि का अस्तित्व विहिन पार्टी में पहले जैसा स्थान नही है तो वह मात्र सुविधाभोगी राजनीतिक सौदेबाजी बन गयी है। हर प्रसंग मे' उसकी चेस्टा होती कि व्यक्तिगत रुप से उसे क्या करने में लाभ होगा। न उसे नैतिकता की और न ही स्वस्थ राजनीतिक परंपराओं की चिंता है। सब के सब सत्ता के खेल में अपना स्वार्थ सिध्द करने के लिए आतुर है। गोवा और झारखंड की घटनाओं में इसकी झलक साफ है। झारखंड में कुछ मंत्री ऐसे है जो चुनाव के पहले सरकार बनी उसमें भी थे और दो–चार दिन बाद जो नई सरकार बनी उसमें भी थे। मजेदार बात यह है कि वहां भाजपा सरकार में गैर–भाजपाइयों का और गैर–भाजपा सरकार में भाजपा सदस्यों का वर्चस्व है। यह है जनप्रतिनिधियों की नैतिकता का आज का परिदृश्य।

यह भारतीय लोकतंत्र की त्रासदी ही है कि जो भी दल विपक्ष में होता है वह संसद बहिष्कार करने या उसे जाम कर देने में बढ–चढ कर हिस्सा लेता है। कछु यथार्थ तो यह है कि संसद में गतिरोध और संसदीय कार्यवाही के बहिष्कार के मामले में कोई भी राजनीतिक दल किसी से पीछे नहीं रहा है। सत्तारुढ दल अथवा गटबंधन जिसे विपक्ष के अमर्यादित आचरण और संसदीय प्रणाली के प्रति असम्मान करार दे रहा है, खुद विपक्ष में रहते हुए संसदीय गतिरोध और बहिष्कार को राजनीतिक हथियार के रुप में इस्तेमाल करते रहा है। आखिरकार संसद ने सन् 1993 में यह प्रस्ताव पास कर दिया कि प्रत्येक सांसद को स्थानिय विकास कार्यो के लिए 2 करोड रुपये प्रतिवर्ष कर दी गई। सांसद निधि को खर्च करने के तरीकों पर समय–समय पर प्रश्न चिन्ह लगाए जाते रहे है। भारतीय संविधान की कार्य प्रणाली के आकंलन के लिए निर्मित राष्ट्रीय आयोग का कथन है कि सांसद निधि के कारण विधायिका और कार्यपालिका के मध्य के कार्य विभाजन में विकृति आई है। जब संसद द्वारा किसी योजना के लिए धन स्वीकृत किया जाता है तो उसका क्रियान्वयन कार्यपालिका द्वारा किया जाता है और संसद उस पर नजर रखती है। पंरतु सांसद निधि के 1580 करोड रुपए के उपयोग के अधिकार संसद से छीन कर संसदो को वैयक्तिक रुप से प्राप्त हो जाते है। सांसद निधि के किसी कार्य विशेष पर खर्च होने के बाद उसका उपयोग घोषित उद्देश्यों तथा विधि द्वारा निर्धारित प्रक्रिया के अनुसार हुआ है या नही, इसे देखने के लिए कोई नियमित व्यवस्था नहीं है।

ब्रिटेन में सांसदो पर खर्च होने वाली कुछ राशि का विवरण सार्वजनिक किया गया है। इस सब स्थितियों के मद्देनजर हमारे भूतपूर्व लोकसभाध्यक्ष सोमनाथ चटर्जी ने ससंद सदस्यों द्वारा किए जाने वाले खर्चो को नियंत्रित करने के लिए दिशा–निर्देश जारी किए थे । इस प्रकार का प्रयास पहली बार किया गया है जिसके तहत सदस्यो को यात्राओ में जीवनसाथी या परिवार को साथ ले जाने की मनाही, रात्रि भोजन में शराब परोसने पर प्रतिबंध तथा कीमती उपहार आदि लेने पर नियंत्रण किया गया है। यह निर्णय निश्चय ही सांसदो को वित्तीय अनुशासन और संसदीय परंपराओं के दायरे में रहने की सीख प्रदान करने वाला साबित हुआ। बैंगलूर की एक संस्था ने एक रिपोर्ट जारी की है, जिसके अनुसार संसद में कम पढे–लिखे किन्तु अमीर प्रतिनिधियों का बोलबाला है। साथ ही सत्ता के इस सर्वोच्च केंन्द्र में अनेक सांसद करोडपति है। कई ऐसे सांसद है, जो कि निर्वाचित होने से पहले साइकिल या स्कूटर पर चलते थे, आज उनके पास गाडी, बंगले,

फार्म हाउस और कम से कम करोड रुपए की संपत्ति आम बात हो गई। बाद के वर्षो में ये यात्राएं सांसदो और उनके सगे संबधियों के लिए सैर–सपाटे और मौज–मस्ती की पर्याय बन गई। देशभर में फैले सार्वजनिक उपक्रमों व निगमों का जन प्रतिनिधियों ने खुब दोहन किया। समिती के सदस्यों ने येनकेन प्रकारेण स्वयं अथवा अपने परिचितों तक को इनका लाभ पहुॅचाया। पांच सितारा होटलो में ठहरने, खाने–पीने से लेकर बेशकिमती उपहारों तक में सार्वजनिक उपक्रमों व नियमों का बेजा इस्तेमाल किया गया। दुष्परिणाम यह निकला कि अनेक उपक्रम घाटे में आ गए और सांसद करोडपति बन गए। जनता के पैसे से बने इस राजकिय उपक्रमों में धन और पद का खुल्लम–खुल्ला दूरुपयोग किया गया। इन राजकिय उपक्रमों को जनता की हालत सुधारने के लिए बनाया गया था, किन्तु आज जनता की स्थिति सुधारने के बजाएं निरंतर बिगडती जा रही है। देश में इतने वर्षो बाद भी हालत यह है कि 26 प्रतिशत आबादी गरीबी की रेखा से नीचे रह रही है। चार करोड से ज्यादा बच्चे प्राथमिक शिक्षा से भी महरुम है। सभी क्षेत्रा में भारी तरक्की के बावजूद गरीबी, कुपोषण, भूखमरी, बीमारियां पीछा नहीं छोड रही है। इसके बावजूद जनप्रतिनिधियों की हालत सुधरती है, वे करोडपति बनते है और सार्वजनिक संपत्ति का दुरुपयोग करते है तो यह देश का दुर्भाग्य ही है। हमारे सांसदो को समाज को नसीहत देने वाला आचरण करना चाहिए। परिवर्तन शुरुवात सत्ता के उच्च्य शिखर से होगी तो निश्चित रुप से उसका प्रभाव निचले स्तर पर पंहुचेगा।

लोकतंत्र के बेहतर कामकाज की गॉरटी तभी हो सकती है जब सत्तरुढ दल का अपना चरित्र लोकतांत्रिक हो। महत्वपूर्ण पक्ष यह है कि पार्टियो का चुनाव खर्च के लिए मिलने वाली राशी इस बात पर निर्भर करती है कि उसे पिछले चुनाव में कितने 'वोट' मिले थे। पार्टियो के अपने वित्तीय आधार के बारे में भी इसमें स्पष्ट होता है, जिसे संसद के निचले सदन के अध्यक्ष के पास जमा कराना होता है । वह इसे संसदीय पत्र के रुप में वितरित करता है।

यह अजीब सी विडंबना है कि युवा राजनीती को खराब मानने के साथ ही उससे पूरी तरह अलग भी नहीं रह सकते हैं । राजनीती और यूवा सोच के संबंध में दौलतराम थानदी ने एक अध्ययन किया है, जिसका प्रकाशित सारांश इस प्रकार है, विद्यार्थी राजनीती को चुनावी लेन देन मानते है । राजनीतीक दल जातीय आधार से अलगाव वादी प्रवृत्तिया विकसित कर रहे है, धनी व्यक्ति ही चुनावो में प्रभावी रहते हैं और वे सामाजिक तत्वो के प्रयोग से चुनावी दल जीतने में कामयाब होते हैं। 74 प्रतिशत छात्र अनुभव करते हे कि राजनितिक दल जाति के आधार पर सभी कार्य करते है। चुनावो में यही एकमात्र तथ्य को स्वीकारा है कि नेता धर्म के आधार पर मत व समर्थन मॉगते है। इससे स्वार्थी तत्वो को तो ताकत मिलती ही है, पर अलगाववादी प्रवृत्तियॉ भी इसी से ही पनपती है। 47,5 प्रतिशत छात्रो की यही सोच है कि धनी लोग राजनीती में सदा प्रभावी रहतें हैं। गरीब साधारण मतदाता सदा उनके साथ साथ चलते हैं। परंतु चुनावो के बाद उनकी कोई खैर खबर नही लेता हैं। 62,75 प्रतिशत का यह कहना है कि नेतागण राजनीतीक क्रियाकलापो को कमजोर बनाते हैं। सभी दल विद्यार्थी धनीको का प्रभाव समझते हैं। 67,5 प्रतिशत विद्यार्थीयो को यह आशा होती है कि भारतीय लोकतंत्र का भविष्य बहुत ही सुदृढ हो जाएगा। इस अध्ययन से इतना संतोष होता है कि आज का युग विद्यार्थी अपने विद्यालयी जीवन में राजनेताओं व राजनीतीक संस्थाओं के राजनीतीक कियाकलापो के प्रति सजग हैं ।

युवा वर्ग की यह चेतना भारती लोकतंत्र के उज्जवल भविष्य की ओर आशा को एक दीपक है जो कि निश्चित रुप से एक नेतृत्वकरिता और जागरुक मतदाता को जन्म देगा,जिनकी करनी और आदर्श वैसे होगे जैसे एक सुदृढ लोकतंत्र एवं राजनीतीक प्रणाली के आधारभूमि के लिए होने चाहिए ।

सुधार/सुझाव :– सिद्धा'त विहिन दलो के लिये दलीय व्यवस्था में निम्न सुधार तुरंत किये जाने की आवश्यकता है:–

1. निर्वाचन प्रकिया को सरल बनाया जाये सारी प्रकिया 15 दिन के भीतर पूरी हो जाये।
2. लोकसभा के लिये निर्वाचन में केंवल राष्ट्रीय दल ही भाग ले सके । क्षेत्रीय या राज्य स्तर के मान्यता प्राप्त दल केवल अपने राज्य की विधान मंडल तथा राज्यसभा के निर्वाचन में भाग ले सकते हैं।
3. राष्ट्रीय दल के रुप में मान्यता केवल उन दलों को दी जाये जो देशभर में कम से कम 20 प्रतिशत मत पाते हो और जिन्हे आधे से अधिक राज्यो में कम से कम 15 प्रतिशत मत मिले हो।
4. 'घोषणा पत्र में किये वादो का पूर्ती का विवरण प्रस्तुत कर उन्हें दो वर्ष के भीतर लागू किया जाए।

5. लोक सदस्यों के लिए दो बार में अधिक चुनाव के उम्मिद्वारित पर रोख लगा दी जाए।
6. 60 वर्ष से अधिक आपके उम्मेदवार के शारिरीक एवं मानसिक स्वास्थ्य का वैद्यकिय प्रमाणपत्र प्रस्तुत किया जाए।
7. निर्वाचन खर्चो पर भारी कमी की जाए और इस संबंध में सख्त कानून निगरानी रखी जाए। दलों के निर्वाचन सामग्री इत्यादी सरकारी कोश में सहायता दी जाए।
8. सभी राजनितिक दलों अपने कार्यो का लेखा–जोखा को जनसूचना के लिए जारी करने का प्रावधान होना चाहिए।
9. दल बदल निरोधक कानून में ऐसा प्रावधान किया जाए कि, कोई भी सामान्य सदस्य या सदस्यों का समुह यदि अपने दल के आदेशों के विरुध्द मतदान करे तो उसे मतगणना में शामील नहीं किया जाना चाहिए। उसे तुरंत और स्वतः ही सहायता से वंछित माना जाएगा और कुछ वर्षो तक किसी भी निर्वाचन से भरे जानेवाले पद के अयोग्य माना जाएगा ।
10. गैर जिम्मेदाराना कार्य करने पर उस प्रतिनिधियों को वापस बुलाने का अधिकार जनता को होना चाहिए।

उपसंहार :– भारत बेहद कठिन परिस्थितियों से गुजर रहा है जैसे बढते भ्रष्टाचार प्रशासकिय विफलता और जनता की निराशा के कारण स्थितिया बदली हुई नजर आ रही है और यदि हमें दल. विहीन राजनीतिक दलिय व्यवस्था को अपना है तो देश के सियाशी परिदृश्य को दबाव की राजनीति सें बचना है । भारत में राजनेताओं के हाथों में असीमित अधिकार दीये गये है । इन अधिकारो को स्वायत आयोगो या संस्थाओं को हस्तांतरित किया जाना चाहियें यदि आवश्यक हो तो जनता की राय या जनाधार के आधार पर फैसला लिया जा सकता है।

....

संदर्भ ग्रंथः–

1:– भारतीय राजनीति का भविष्य, मानचंद्र खंडेला ।

2:– विधान समितीयॉ और विधान मंडल

3:– लोकमत समाचार पत्र दिनांक 16 मार्च 2012 पृष्ठ 4, विमल जालान ।

4:– प्रतियोगिता दर्पण – राजनीतिशास्त्र विशेषांक, 2011

5:– भारत में विपक्ष – मानसिंग खंडेला ।

....

....

सामाजिक परिवर्तन के लिए दलित आन्दोलन

प्रा. किशोर बी. वासनिक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.एन.मोर. महाविद्यालय, तुमसर

===

सोरोकिन ने कहा है कि प्रत्येक संगठित समाज स्तरीकरण में विभाजित है । संसार के सभी देशो में अपने प्रकार के स्तर हैं जिन्हें वार्ड कहता है 'द लो' निम्न । रोम में 'प्लेबियनस', स्पार्टन में 'हीलोट्स', अंग्रेजी मे 'वीलेन्स', इजीपिशियन में 'गुलाम', अमेरिका मे 'नीग्रो', जर्मन में 'ज्यूस' । हिन्दुओं में 'अस्पृश्य' और 'गिरीजन' है । हरिजन के अतिरिक्त सभी देशों में उपर्युक्त वर्ग समाप्त हो चुके हैं, केवल भारत में अभी भी अस्पृश्य हैं । यह इस बात का द्योतक है कि भारत में एक श्रेणी असुविधा भोगियों की है । इस सुविधा भोगी श्रेणी को सामान्यतया पिछडा वर्ग की संज्ञा दी जाती है । इसकी भी तीन निम्नलिखित श्रेणियॉ है –

1. अनुसूचित जनजातियॉ, गिरीजन्स
   Scheduled Tribes (Girijan)
2. अनुसूचित जातियॉ हरिजन्स
   Scheduled Castes (Harijans)
3. अन्य पिछड़ी जातियॉ Other Backward Castes

उपर्यूक्त दो श्रेणियों को संविधान में सम्मिलित किया गया किन्तू, तीसरी श्रेणी को स्थान नहीं दिया गया है । इसे बहुत ही लचीले ढंग से कहकर टाल दिया गया कि यह न के बराबर सजातीय है । वास्तव में, अनुसूचित जातियों में अधिकांश पिछडी अथवा शोषिक जातियों के ही लोग है । यह वह वर्ग है जो आर्थिक सामाजिक स्तर पर समाज के आखिरी पायदान पर है । इसका जातियों में निम्नतम स्थान है । प्राचीन हिन्दू सामाजिक व्यवस्था में अनुसूचित जातियों का हिन्दू व्यवस्था में एक दम पृथक स्थान था जैसे वे पांचवा वर्ण हो । वैदिक युग में इन्हें चण्डाल कहकर सम्बोधित किया जाता था । चण्डाल का अस्पृश्य जाति के रूप में ही देखा जाता था । पतंजली में चन्डाल के अनेक प्रकार मिलते है । मनु का कहना है कि चन्डाल जाति का जन्म प्रतिलोम विवाह के फलस्वरूप उत्पन्न हुआ है । अंग्रेज इन्हें बाहरी जाति मानते थे । उन्होंने इन्हें अस्पृश्य जाति कहा । 1928 में साइमन कमीशन ने इस शब्द का प्रथम बार प्रयोग किया । भारतीय संविधान में इन्हें अनुसूचित जाती कहा गया है जब कि गांधी जी इन्हें हरिजन कहते थे । अर्थात ईश्वर के व्यक्ति ।

''हिन्दू समाज में सदियों से अस्पृश्यता का प्रचलन है । बुध्द, रामानुज, रामानन्द्र, चैतन्य, कबीर, नानक, तुकाराम और अन्य लोगों द्वारा चलाए गए व्यापक और आधारभूत मानवीय एवं धार्मिक सुधार आन्दोलनों का भी युगों की पुरानी इस अमानुशिक प्रथा पर कोई प्रभाव नहीं पडा । परम्परासम्मत धर्मपूत यह प्रथा अपनी सम्पूर्ण बर्बर शक्ति के साथ सदियों तक जीवित रही ।''

कबीर अपने युग के बड़े और कड़े आलोचक थे । धर्मो के बाहय आडम्बरों पर उन्होंने तीखा प्रहार किया है । उन्होंने जातिवाद, वर्ण व्यवस्था, साम्प्रदायिकता, धार्मिक आडम्बरों पर गहरी चोट की है । देखें –

उचें कुल का जनमिया, करनी उंच न होय ।
सुबरन कलस सुरा भरा, साधों निंदा सोय ।।

सम्पूर्ण कबीर साहित्य सामाजिक कुरीतियों, धार्मिक आडम्बरों, वर्ण और जाति व्यवस्था पर प्रहार करने से नहीं चूकता है। कबीर की दृष्टि में जब तक यह जातिवाद धार्मिक और वर्ण व्यवस्था समाज में जीवित रहेंगी तबतक सर्वधर्मसमभाव की स्थापना सम्भव नहीं है। गुरू नानक देव ने अत्यन्त नीच, निकृष्ट व शूद्र लोंगो को अपना मित्र व साथी बना लिया । उन्होंने जाति अभिमानी व धनी लोंगो का बहिष्कार कर वर्ग विहीन नए सिख समाज की स्थापना की । उनके अस्पृश्य जातियों के उत्थान में जहॉ धर्म की प्रेरणा उनके साथ थी वहीं सामाजिक दासता जो शूद्र सदियों से झेल रहे थे उन्हें समाप्त करने का संकल्प लिया था । उनके उत्तराधिकारी गुरू–अंगद देव ने छोटी जाति व शूद्रों को उच्च सम्मान देते हुए, उन्हें बौध्दिक व शारीरिक स्तर पर सुदृढ किया । शूद्र जाति के बच्चों को शिक्षा देने के प्रबन्ध किए । अपनी धर्म पत्नी के साथ मिलकर परम्परागत ब्राम्हण जाति के पुरोहितों, पण्डितों को भोजन करानें की बजाय उनके द्वारा गरीब व शूद्रों को आदर पूर्वक भोजन कराने का कार्य एक अत्यंन्त क्रांतिकारी अभियान था ।

महात्मा ज्योतिराव फुले ने ब्राम्हणवाद एवं पुरोहितो पर समाज में असमानता फैलाने का प्रयास को सिध्द करके बताया एवं सत्यशोधक समाज का निर्माण किया । छत्रपती शाहू महाराज ने भी अपने रियासत में समाज के पिछडे वर्गो को आरक्षण देकर विकास के दायरे में लाने का प्रयास किया । पेरियार रामास्वामी नायकर ने भी दक्षिण भारत में स्वाभिमानी संघर्ष का नारा दिया ।

ईसा से सदियों पूर्व महावीर ने जाति प्रथा का विरोध किया था, बुध्द ने लगभग ढाई हजार वर्ष पूर्व जन्म और जाति पर आधारित सामाजिक भेदभाव का खण्डन मण्डन किया था । यही कारण था कि भारतीय

वर्ण व्यवस्था और जाति प्रथा से आम्बेडकर इतने दुखी थे कि उन्होंने कहा कि हिन्दू जाति में पैदा तो हुआ हूँ पर मरूंगा नहीं । इसीलिए सन 1956 को नागपूर के दिक्षाभूमी पर बौध्द धर्म स्विकार किया । जीवनभर वे वर्ण–व्यवस्था और जाति व्यवस्था के विरूध्द आन्दोलन करते रहे । दलितों के उत्थान के लिये अनेक संगठनों की स्थापना की । बाबा साहेब डॉ. भीमराव आंबेडकर हिन्दू धर्म शास्त्रों की उन बातों से घृणा करते थे जो बातें अस्पृश्यता, जातिवाद और वर्णवाद को प्रश्रय देती थीं । उनका कहना था कि हिन्दू समाज अपने धर्म–ग्रन्थों पर आस्था होने के कारण उनमें लिखी उन विभेदकारी बातों का भी निष्ठा के साथ पालन करता है । अतः जातिगत भेद उत्पन्न करनेवाली बातों को इन धर्म–ग्रन्थों मे से निकाल देना चाहिए और आज इन ग्रन्थों के पुनर्मूल्यांकन की आवश्यकता है । उन्होंने अपनी विचारधारा को क्रांतिकारी रूप देने हेतू अनेक संगठनों की स्थापना की – जैसे समता सैनिक दल, शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन, दी पीपुल्स एज्यूकेशन सोसायटी, दलित विद्यार्थी फेडरेशन, रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इन्डिया, बहिष्कृत हितकारिणी सभा, डिप्रेस्ड क्लास एजूकेशन सोसायटी आदि । इन संस्थाओं के माध्यम से आम्बेडकर ने दलित समाज में चेतना उत्पन्न करने का यथासम्भव प्रयास किया और किसी सीमा तक उन्हें सफलता भी प्राप्त हुई । वे कहते थे सामाजिक और आर्थिक अधिकार तब तक प्रभावकारी नही हो सकते हैं जब तक कि दलितों को शासन में भागीदारी प्राप्त नहीं होती । शायद इसीलिए दलितों और श्रमिकों को राजनैतिक शक्ति के रूप में संगठित करने के उद्देश्य से आम्बेडकर ने 1936 में ही इण्डिपेण्डेन्ट लेबर पार्टी का गठन किया था । वास्तव में, सम्पूर्ण दलित आन्दोलन में दो मुख्य धाराये समानान्तर रूप से कार्य कर रही थी –

1. सामाजिक समानता के लिये संघर्ष
2. सांस्कृतिक गुलामी से छूटकारा अथवा मुक्ति ।

इन्हीं लक्ष्यों को लेकर भीमराव आम्बेडकर, दलित आन्दोलन कर रहे थे । शायद इसीलिये आम्बेडकर को दलित आन्दोलन का पिता कहा जाता है । क्योंकि यह प्रथम विद्वान और प्रतिभाशाली दलितों के नेता थे, जिन्होंने हर मोर्चे के लिये दलितों को तैयार करने का प्रयास किया । उन्हें संघर्षशील बनाया । आम्बेडकर का यह विचार था कि धर्म और दासता दोनों एक स्थान पर नहीं रह सकते और अधिकार कठिन संघर्ष से ही प्राप्त किये जाते है । वास्तव में, दलित आन्दोलन के अन्दर झांक कर देखें और उसका विश्लेषण करें तो ज्ञात होता है कि दलित आन्दोलन के मुख्य आधार है :

1. धार्मिक कर्मकाण्ड और ब्राहम्ण और ब्राम्हण वर्चस्व का विरोध करना । 2. दलितों के आत्मसम्मान की रक्षा 3. समतामूलक समाज. 4. सामाजिक न्याय. 5. जाति भेद और वर्ण भेद की समाप्ति

सम्पूर्ण दलित आन्दोलन की यदि मूल्यांकन किया जाय तो इसके केन्द्र में जातिवादी और वर्णवादी व्यवस्था का विरोध स्पष्ट दिखाई पड़ता है । वर्ण और जाति के आधार पर ही अस्पृश्य जातियों को समाज में निम्नतम स्थान प्राप्त था । इनके कोई अधिकार नहीं थे । इनका जीवन गुलामों से भी गया गुजरा था । इसीलिये सन्त सम्प्रदाय के विचारकों और कवियों ने जातिवाद की घोर आलोचना की है । नवजागरण आन्दोलन भी इसी का प्रतीक है कि बुध्दिजीवियों ने सामाजिक धार्मिक कुरीतियों के विरूध्द आंदोलन किया । रामास्वामी नायकर धर्म के नाम पर आग उगलते थे । वे कहते थे कि भारत में जब तक ईश्वर का अस्तित्व रहेंगा तब तक छुआछूत रहेंगी । सत्य है कि जाति व्यवस्था सामन्तवादी व्यवस्वथा की देन है । शोषण, अत्याचार और उत्पीड़न इसी व्यवस्था में है । ईश्वर न तो शोषण करने की हमें प्रेरणा देता है और न वह इसका माध्यम ही है । इस सम्पूर्ण व्यवस्था का निर्माण हमने किया है । अपने स्वार्थ को ध्यान में रख कर मानव समाज को उच–नीच के खानों में विभाजित किया । कोई भी सच्चा भारतीय ईश्वर को नहीं कोसता । सामाजिक कुरीतियॉ इस समाज की देन है न कि ईश्वरकी । ठीक इसी प्रकार जाति व वर्ण ईश्वर ने नहीं बनायें है । विशेष परिस्थितियों में इनका विकास हुआ है । विचार करने की बात है कि वर्ण चार है और जातियॉ कई हजार है । संत घासीदास ने सतनामी सम्प्रदाय की स्थापना की और इस संस्था के माध्यम से जातिगत भेदभाव का निराकरण करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है ।

....

संदर्भ ग्रंथसूची –:

1. सिंह मीनाक्षी, भारत में दलित विकास, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली 2009,
2. आ.ह. साळूंखे, महात्मा फुले आणि धर्म, न्यू एज प्रिटिंग प्रेस, 85 सायनी रोड, मुंबई,
3. वी.एन. सिंह और जनमेजय सिंह, भारत में सामाजिक आन्दोलन, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, 2005.

....

संजीव के उपन्यासों में आदिवासी विमर्श

प्रा. गजानन किशनराव पोलेनवार, हिंदी विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय, कोराडी, नागपूर

समकालीन हिंदी साहित्य में दलित विमर्श के तर्ज पर आदिवासी विमर्श अपने आरंभिक दौर से गुजर रहा है। हिंदी में कुछ गिने–चुने लेखक ही है, जो आदिवासी जीवन पर लिख रहे हैं। आदिवासी विमर्श की दृष्टि से रमणिका गुप्ता जी का लेखन उल्लेखनीय कहा जा सकता है। यहाँ मैने संजीव के उपन्यासों को केंद्र में रखकर आदिवासी विमर्श की बात रखी है। 'विमर्श' शब्द जब दलित, स्त्री और आदिवासी इन शोषित पक्षों के साथ जुड़ता है तो, वह इनके जीवन एवं अस्तित्व को लेकर नए प्रश्न उपस्थित करता है। आदिवासी हमारे देश का वह आदिम निवासी है, जो आझादी के 64 साल बाद भी पिछड़ापन, अभाव, गरीबी और शोषण सहने को अभिशप्त है। भूमंडलीकरण, बाजारवाद और पूँजीवाद से उत्पन्न नई समाज व्यवस्था में आदिवासी जनजातियाँ अपने अस्तित्व की रक्षा के लिए संघर्ष कर रही है।

समकालीन हिंदी उपन्यास क्षेत्र में संजीव आदिवासी समाज जीवन के उपेक्षित एवं अभिशप्त संदर्भों को वाणी देनेवाले सशक्त रचनाकार है। आदिवासी जन–जातियाँ पर लिखने से पहले संजीव ने बिहार और झारखंड के आदिवासी इलाकों एवं कोयला अंचल के खदानों में जाकर गहराई से इन जन–जातियाँ का अध्ययन किया है। यही कारण है कि 12 साल अरण्य जनजातियों के अध्ययन से संजीव ने 'जंगल जहाँ शुरू होता है' नामक उपन्यास की रचना की है। संजीव के 'धार', 'पाँव तले की दूब', 'सावधान! नीचे आग है' तथा 'जंगल जहाँ शुरू होता है' आदि उपन्यास आदिवासी जनजीवन पर केंद्रित है। संजीव ने अपने आस–पास के संथाल और थारू नामक आदिवासी जनजातियों के जीवन को गहरी रागात्मकता के साथ चित्रित किया है। वर्तमान में विकास के नाम पर आदिवासी जन–जातियोँ का होनेवाला विनाश और विस्थापन उनकी मूल चिंता है। संजीव अपने उपन्यासों में केवल आदिवासी समाज जीवन की समस्याओं को ही रेखांकित नही करते बल्कि उन समस्याओं के समाजशास्त्रीय कारणों की भी खोज करते दिखाई देते हैं। 'पाँव तले की दूब' उपन्यास में संजीव आदिवासी जनजातियों की सामाजिक स्थिति के बारे में लिखते हैं। ''आदिवासी लोगों की दो कमजोर नसे हैं.......... अरण्यमुखी संस्कृति उन्हें सभ्यता के विकास से जुड़ने नहीं देती और उत्सवधर्मिता इन्हें कंगाल बनाती रहती है। हँड़िया या दारू ये पिएँगे ही और हर उत्सव को मस्त होकर मनाएँगे।''[1]

आदिवासी विमर्श की दृष्टि से संजीव ने अपने उपन्यासों मे आदिवासी समाज की दयनीय अवस्था, पूँजीपतियोंद्वारा आदिवासियों का किया जाने वाला सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक एवं सांस्कृतिक शोषण, आदिवासी जीवन की विविध समस्याएँ, लोक संस्कृति, आदिवासियों की युवा पीढ़ी में उभरती संघर्ष चेतना आदि विविध संदर्भों को यथार्थ रूप में उजागर किया है। संजीव अपने उपन्यासों में आदिवासी जन–जीवन के संदर्भ में यह समाजशास्त्रीय निष्कर्ष निकालते हैं कि, आदिवासी समाज की दयनीय अवस्था का मूल कारण–शोषण है। कारखाना–मालिक, खदान–मालिक, सेठ, ठेकेदार, ठाकुर, दलाल, पुलिस, नेता, भ्रष्ट अफसर आदि सभी आदिवासियों के सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक एवं सांस्कृतिक शोषणकर्ता है। इस चहुमुखी शोषण के कारण ही आदिवासी अपने जड से कटकर विस्थापन से गुजर रहा है। 'धार' और 'पाँव तले की दूब' इन दोनों उपन्यासों में आदिवासियों की जमीन पर नए उद्योंगो को शुरू कर पूँजीवादी व्यवस्था नियोजनबद्ध रूप से आदिवासियों को विस्थापित करती नजर आती है। इस संदर्भ में संजीव लिखते हैं–''आदिवासियों को जिनकी जमीन पर ये कारखाने लग रहे हैं, उन्हे टोटली डिप्राइव किया जा रहा है। इस संपत्ति में उनकी भागीदारी तो खत्म की ही जा रही है, उन्हें जमीन से भी बेदखल किया जा रहा है, मुआवजा भी अफसरों के पेट में।''[2] औद्योगीकरण क्षेत्र तथा कोयला खदान में काम करनेवाले आदिवासी मजदूरों की जिंदगी दयनीय है। इच्छा के विरूद्ध, स्वच्छंद जीवन से कटे, परिस्थितियों के थपेंडो से इसमें धकेले आदिवासी बुरी तरह पीस रहे है। संजीव ने कोयला खदान में वास्तव्य के कारण आदिवासी मजदूरों की पीड़ा को बडी शिद्दत से अनुभूत किया है। 'धार' उपन्यास में आदिवासियों के अमानवीय शोषण के भयावह रूप को सामने रखते हुए संजीव लिखते हैं– ''ठेकेदार–ठोर–ड़ाँगरों की तरह उन्हें काम करने हाँककर ले जाते हैं और चूसकर छोड़ देते हैं, माफिया अब भी उनसे अमानुषिक श्रम कराते हैं और जरा–जरासी बात पर पीटते हैं।''[3]

संजीव कोयला अंचल के बाद 'जंगल जहाँ शुरू होता है' उपन्यास में आदिवासी जन–जातियोँ का एक अलग संदर्भ में अध्ययन एवं अन्वेषण करते दिखाई देते हैं। उपन्यास के केंद्र में थारू आदिवासियों की त्रासदी और डाकू समस्या है। संजीव यह समाजशास्त्रीय निष्कर्ष निकालते हैं कि, आदिवासियों के जीवन में डाकू समस्या आरोपित नही तो यहाँ के प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक

एवं राजनीतिक परिवेश की उपज है। जाति, धर्म, पूँजीवादी व्यवस्था, शोषण, राजनिती, प्रकृति आदि जैसे कई कारक हैं, जो थारूओं को डाकू बनने के लिए विवश कर देते हैं। उपन्यास में परेमा, नोनिया, परशुराम, काली, बिंद्रा, नैरना, जगन जैसे युवा पात्र विवशतावश डाकू बनते हैं। काली का पश्चाताप यही दर्शाता हैं – ''हमने नहीं चुनी थी यह जिंदगी। नहीं बने थे हम इन राहों के लिए। फिर भी देखो कैसे दखेल दिए गए।''[4]

संजीव ने अपने उपन्यासों में केवल आदिवासी जीवन की समस्याओं एवं उनके शोषित पक्ष को ही उजागर नहीं किया है, बल्कि आदिवासी समाज की युवा पीढ़ी में शोषण के प्रति उभरते आक्रोश एवं विद्रोही चेतना को भी अभिव्यक्त किया है। उनका 'धार' उपन्यास आदिवासी समाज की युवा पीढ़ी में उभरती नई चेतना, अधिकारबोध और संघर्ष का प्रतीक है। कथा के केंद्र में आदिवासी नारी 'मैना' है जो एक साथ परिवार, बिरादरी, पूँजीपति और समग्र व्यवस्था से संघर्ष करती है। उसमें शोषण और अत्याचारों के विरूद्ध घृणा और क्रोध की ज्वाला है। इसीलिए 'मैना' के संदर्भ में प्रो. सुवासकुमार के शब्दों में कहा जाए तो ''हिंदी कथाक्षेत्र में एक लंबे खालीपन के बाद किसी उपन्यासकार ने बहुत दिनों तक याद किया जानेवाला एक जीवंत नारी–चरित्र खड़ा कर दिया हैं।''[5] आदिवासी कड़ी मेहनत करते हैं, लेकिन उन्हें न उचित मजदूरी मिलती है, न वे दो जून की रोटी जुटा पाते हैं। इसी कारण मैना शोषण के खिलाफ आवाज उठाती है–'' हमारा अपना कोई पता ठिकाना नई–काये नई–इस खातिर की हम अपना किस्मत उनके पास बंधक रख छोरा है? कोयला के खजाने पे हम रएता, फिर भी कंगाल? कब तक चलेगा ऐसा माफिक.....?''[6] मैना और अविनाश शर्मा शोषण के इस चक्रव्यूह को तोड़ने के लिए आदिवासियों की सहायता से सहकारिता के परिप्रेक्ष्य में जनखदान का निर्माण करते हैं।

'पाँव तले की दूब' उपन्यास में पूँजीपति – ठेकेदार कम मूल्य में आदिवासी मजदूरों का श्रम खरीदते हैं तो पुलिस खानापूर्ति के रूप में उनका इस्तेमाल करती है। आदिवासी युवा पीढ़ी में इसके तहत आक्रोश मिलता है। इस उपन्यास का पात्र 'फिलिप' अपना आक्रोश व्यक्त करते हुए कहता हैं–''प्रदेश की दो तिहाई आय हमसे होती है और हमारी हालत न तन पर साबुन कपड़ा न पेट मे भरपेट भात। दवा–दारू, पढ़ाई–लिखाई की बात छोड़ ही दीजिए। बहुत पैसा दिया सरकार ने। सरकार घोषणाएँ करती नहीं थकती लेकिन हम कंगाल के कंगाल।''[7] 'सावधान! नीचे आग है' इस उपन्यास में भी आदिवासी युवा पीढ़ी के ऊधम, आशीष मेवा आदि शोषण के प्रति अपने ढंग से विद्रोह करते दिखाई देते हैं।

संजीव की लोक संस्कृति के प्रति गहरी आस्था है। यही कारण है कि उनके उपन्यासों में आदिवासी लोक संस्कृति के विभिन्न संदर्भ रूपायित हुए हैं। 'धार' उपन्यास में आदिवासी लोक संस्कृति अपने व्यापक रूप में मौजूद है। संथाल आदिवासियों की मानसिकता रहन–सहन, खान–पान, देवी–देवता, संस्कार, पूजा, रस्म–रिवाज, परंपरा, पर्व–त्यौहार, पंचायत, जादू–टोना, बलिप्रथा, तंत्र–मंत्र जैसे विभिन्न संदर्भो का अंकन मिलता है। उपन्यास में बधना, सरहल, करमा, लोकगीत, लोकनृत्य आदि के माध्यम से संथाल आदिवासियों की संस्कृति उभरी है। इनकी संस्कृति निःसंदेह अपने में अलग और विशेष है। इसी कारण शर्मा मंगर से कहते हैं–''आदिवासी औरते सर पर एक गमला रख लेंगी जो पीठ के नीचे तक फैला होगा, चाहे वह कोयला ही क्यों न ढो रही हो। जबकी दूसरी 'देशवाली' औरतों में ये चीज आपकों नही मिलेगी। आदिवासी संस्कृति तो इस मायने में आर्य संस्कृति से बेहतर थी, भले ही वे साँवले और आर्य गोरे।''[8] 'पाँव तले की दूब' उपन्यास में लोक संस्कृति के संदर्भ उपन्यास को नया तेवर देते हैं। इसमें लोकगीत चेतना के वाहक रूप में प्रयुक्त हुए हैं। 'बजल बटकुच कथा' संथाली कौम के साहस और लोकसंगीत के सामर्थ्य को उजागर करती है। माझी हडाम द्वारा बताई लोकमानस में स्थित 'चीनी बुढ़ों' की कथा आदिवासी आस्मिता और त्रासदी की प्रतीक है। 'जंगल जहाँ शुरू होता है' उपन्यास में थारू आदिवासियों की संपन्न लोक संस्कृति की विरासत का विस्तार से चित्रण हुआ है। थारूओं की मानसिकता, आस्था, विरासत, धर्मभीरूता, प्राकृतिक साहचर्य, विश्वास, परंपरा, देवी–देवता, लोकगीत, लोककथा आदि लोकसंस्कृति के विभिन्न संदर्भो को उपन्यास में उजागर किया गया है।

निष्कर्ष यह है कि संजीव ने अपने उपन्यासों के माध्यम से हाशिए पर जीवन–जीनेवाले उपेक्षित एवं शोषित आदिवासी जनजातियों की संघर्ष गाथा को व्यापक धरातल पर प्रस्तुत करते हुए आदिवासी जीवन के विविध संदर्भो का अध्ययन–अन्वेषण कर उन्हें रचनात्मक रूप प्रदान किया है।

....

संदर्भ सुची –

1. संजीव – पाँव तले की दूब, पृष्ठ. 11
2. संजीव – पाँव तले की दूब, पृष्ठ. 14
3. संजीव – धार, पृष्ठ. 129
4. संजीव– जंगल जहाँ शुरू होता है, पृष्ठ 16–17
5. संपा. गिरीश काशिद–कथाकार संजीव, पृ. 289
6. संजीव – धार, पृष्ठ 57
7. हंस – सिंतबर 1990, पृष्ठ 76
8. संजीव – धार, पृष्ठ 39

....

ISSN 2278 - 3199

विशेष आर्थिक क्षेत्र और आर्थिक विकास

डॉ..अर्चना बी.जैन, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एन.एम.डी.कॉलेज, गोंदिया, जि.गोंदिया (महाराष्ट्र)

===

भारत में केंद्र सरकार ने अप्रेल 2000 में विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) की नीति की घोषणा की थी। उस समय के व्यापारमंत्री मुरासोली भारत चीन के आर्थिक प्रगति को देख कर प्रभावित हुए थे। चीन में सेज की सफलता को देखकर भारत ने भी विशेष आर्थिक क्षेत्र (lst) की घोषणा की। केंद्र सरकार ने 23 जून 2005 में सेज संबंधित अधिनियम संसद में पारित किया गया। भारत में सप्टेंबर 2006 में 150 सेज को स्थापित करने की औपचारिक स्वरूप में मान्यता देकर 117 सेज प्रकल्प संबंधी कार्यवाही प्रारंभ की गई। आक्टोंबर 2007 तक 244 सेज को मान्यता दी गई। विश्व के 120 देशों में 3000 सेज प्रकल्प स्थापित किये जायेगें। भारत में कांडला (सूरत) कोचीन (केरल) सांताक्रूज (मुंबई), फाल्स (पश्चिम बंगाल), चेन्नई (तमिलनाडू), विशाखापट्टनम (आंध्रपदेश), नोएडा (उत्तर प्रदेश) इ. स्थान पर सेज की शुरूवात हुई है।

विशेष आर्थिक क्षेत्र एक औद्योगिक क्षेत्र में लागू होने वाले आर्थिक कानून देश के अन्य वैशिष्टपूर्ण आर्थिक कानून से शिथिल होते हैं। सेज को लागू होनेवाली आर्थिक नीति लवचिक होती है। इस क्षेत्र को लागू नीति व कानून अन्य क्षेत्रों से भिन्न होते हैं इसलिए भी इसे विशेष आर्थिक क्षेत्र कहा जाता है। सेज स्थापना का मुख्य उद्देश्य निर्यात संवर्धन तथा नीजि क्षेत्र के द्वारा उद्योगों का विकास करके रोजगार बढाना है।

विशेष आर्थिक क्षेत्र की स्थापना के उद्देश्य व रचना :

1. देश में आधारभूत सुविधाओं का विकास करना।
2. रोजगार के अवसर निर्माण करना।
3. सेज के द्वारा विदेशी विनियोग को बढाना।
4. वस्तु व सेवा का निर्यात बढाने के लिए कठिनाई रहित वातावरण निर्माण करना।
5. देश में अंतर्राष्टीय व्यापार को बढाकर विदेशी पूंजी प्राप्त करना।
6. देश में आर्थिक विकास की विषमता को कम करना।
7. अर्थव्यवस्था में औद्योगिक विकास को गति देना।

सेज और और आर्थिक विकास – भारत में विशेष आर्थिक क्षेत्र की स्थापना निजी व संयुक्त रूप में की गई है। सेज महाराष्ट्र, पंजाब, आंध्रप्रदेश, तमिलनाडू, पं. बंगाल व मध्यप्रदेश में स्थापित की जा चुकी है।

भारत में सेज की संख्या

अ.	राज्य	संख्या
1	आंध्रप्रदेश	54
2	गुजरात	30
3	हरियाणा	46
4	कर्नाटक	46
5	महाराष्ट	75
6	तमिलनाडू	27
7	उत्तरप्रदेश	18
8	पश्चिम बंगाल	21
9	केरल	12
10	अन्य राज्य	64
	संपूर्ण भारत	393

(संदर्भ – भामरे दीपक, विशेष आर्थिक क्षेत्र समस्या का उपाय पृ. क. 40)

विशेष आर्थिक क्षेत्र के विकास से अनाज उत्पादन और निर्यात में प्रचंड वृध्दि होगी। 2005–06 में भारत के कुल निर्यात में सेज प्रधान उद्योग का 22,510 करोड रूपये का योगदान रहा है। विशेष आर्थिक क्षेत्र के माध्यम से प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रूप से रोजगार में जो वृध्दि हुई है उसे सारणी द्वारा स्पष्ट किया है । भारत में 2007 के अंत तक कुल 19 सेज उत्तम रूप से कार्यरत है।

इन सभी सेज से प्राप्त उत्पादन का निर्यात पर अनुकूल प्रभाव पडा है । सेज से भारत के निर्यात में 2001–02 से निरतर वृध्दि हो रही है। इसलिए भारत के आर्थिक विकास में सेज की महत्वपूर्ण भूमिका है। महाराष्ट्र में पहला सेज नवी मुंबई में 2001 में 3800 हेक्टर में सिडको द्वारा स्थापित किया गया। इस प्रकल्प में द्रोणागिरी, कळबोली, उणदे व रिजनल पार्क झोन चवार विभाग का समावेश किया गया है।

सेज से रोजगार निर्माण

अ.क.	राज्य	संख्या
1	तमिलनाडू	30500
2	आंध्रप्रदेश	123000
3	पंजाब	35000
4	चंडीगढ	5000

(संदर्भ – कुरूक्षेत्र जनवरी 2007 पृ.क. 54)

विशेष आर्थिक क्षेत्र की स्थापना से बेकार व बंजर भूमि को उत्पादक बनाया जा सकेगा। करोडो लोगों को रोजगार उपलब्ध करवाया जा सकेगा। सेज के द्वारा भारत के सभी क्षेत्रों का शीघ्रता से विकास किया जा सकेगा। सेज से निर्यात बढकर अंतर्राष्ट्रीय बाजार में उसकी उपयोगिता को नकारा नहीं जा सकता। नये आर्थिक आव्हानों का सामना करने की शक्ति निर्माण होगी। पुरानी व परंपरागत उत्पादन पध्दति व कानून में सुधार करके नयी पार्श्वभूमि पर कर सुविधा देकर औद्योगिक बस्ती का विकास करना सेज प्रकल्प अच्छा उपाय हो सकता है। भारत को 2020 में आर्थिक महासत्ता बनाने के लिये विशेष आर्थिक क्षेत्र ही एक पर्याय है। इसके बिना देश का सर्वांगीण विकास शीघ्रता से संभव नहीं है। विशेष आर्थिक क्षेत्र के माध्यम से भारत में आर्थिक विकास का नया पर्व शुरू होनेवाला है। उसके लिए कामगार कानून में कुछ सुधार करके सेज प्रकल्प को मान्यता देनी होगी ।

भारत में विशेष आर्थिक क्षेत्र की स्थापना 2005 के कानून के अनुरूप की जा रही है परंतु वर्तमान में नयी आर्थिक नीति के अनुसार सेज के निर्माण में अनेक कठिनाईयॉ उपस्थित कर उसका विरोध किया जा रहा है परंतु भारत सरकार किसी भी स्थिति में सेज नीति से दूर जाना नहीं चाहती।

भारत के निर्यात वृध्दि तथा सर्वागिण विकास के लिए सेज प्रकल्प स्थापित करना आवश्यक है। आज सेज कानून में कुछ परिवर्तन करना आवश्यक है तभी हम उसे भारत के विकास की पर्यायी नीति बना सकते हैं । सेज कानून में अधिक योग्य बनाने के लिए निम्न परिवर्तन करना आवश्यक है।

1. सेज बनाने के लिए बेकार पडित भूमि का उपयोग किया जाये। किसानों की खेत जमीन को जबरन हथियाने की कोशिश न की जाये। 2. ऐसी भूमि पर आधारभूत सूविधा उपलब्ध कराने का काम सरकार द्वारा किया जावे। 3. सेज प्रकल्प में यदि किसानों की भूमि ली गयी है तो उन्हें उचित मुआवजा दिया जावे तथा उस परिवार के कम से कम एक व्यक्ति को स्थायी नौकरी देने की गारंटी कानूनी रूपसे दी जावे। 4. सेज प्रकल्प के लिए भूमि की किंमत का निर्धारण की समस्या हल की जानी आवश्यक है। क्योंकि वर्तमान में तीन प्रकार की किंमत प्रचलित है। सरकारी बाजार भाव के अनुसार निश्चित किंमत, प्रत्यक्ष व्यवहार की किंमत तथा सेज उद्योजक द्वारा दी जानेवाली महत्तम किंमत। इन में कौनसी किंमत अधिक योग्य होगी यह सेज उद्योजक व सरकार एकत्रित हो निर्णय लेवे। अन्यथा भूमि किसी की तथा लाभ दूसरे का यह स्थिति निर्माण होगी। 5. सेज की उपयोगिता भारतीय अर्थव्यवस्था में बढाने के लिए सेज कानून में परिवर्तन करने होगा। सेज के प्रबंधकीय मंडल में केवल सरकारी अधिकारियों का समावेश न किया जावे बल्कि किसान व व्यापार क्षेत्र के प्रतिनिधी का भी समावेश किया जावे। 6. सरकार ने सेज निर्माता को दी जानेवाली विविध कर सुविधा जैसे सीमा शुल्क, उत्पादन शुल्क, पंजीयन शुल्क, अधिभार को कम किया जावे तभी सेज प्रकल्प स्थापित किये जा सकेंगें। कर सुविधा से करोडों का नुकसान सरकार को उठाना पडेगा। 7. सेज प्रकल्प द्वारा केवल भारतीय लघु उद्योग के क्षेत्र की वस्तु का निर्माण न किया जाये। वर्तमान में 70 से 80 हजार लघुउद्योग बंद हुए तो देश की ग्रामीण अर्थव्यवस्था का विकास संभव नहीं हो पायेगा। इसलिए सेज प्रकल्प में 50 प्रतिशत कृषि क्षेत्र पर आधारित उत्पादन किया जाये। 8. सेज प्रकल्प पर सरकार का नियंत्रण आवश्यक है। वर्तमान में सेज कानून पर सरकार का कोई नियंत्रण नहीं है। केवल निजी उद्योगपति इस प्रकार के प्रकल्प स्थापित करने वाले है जो कि मनमर्जी के होंगे। इसलिए सेज पर सरकार का नियंत्रण होना जरूरी है।

इस प्रकार विशेष आर्थिक क्षेत्र और आर्थिक विकास परस्पर जुडे हुए हैं। प्रादेशिक विषमता को कम करने का एक माध्यम सेज ही है। सेज प्रकल्प स्थापित करने के पूर्व सरकार को कुछ विशिष्ट बातों को ध्यान में रखना होगा। अल्पवाधि में सेज प्रकल्प बंद तो न हो जावेगे। रोजगार उपलब्धता के लिए प्रशिक्षण की व्यवस्था भी करनी होगी तभी सेज प्रकल्प भारत के आर्थिक विकास में हत्वपूर्ण भूमिका अवश्य अदा कर सकती है।

....

संदर्भः–

1. भामरे दीपक– विशेष आर्थिक क्षेत्र समस्या व उपाय
2. कुरूक्षेत्र – 2007 जनवरी
3. दैनिक सकाळ
4. दैनिक लोकमत
5. अर्थसंवाद

....

ISSN 2278 - 3199

तसलीमा नसरीन के 'औरत के हक् में' उपन्यास में पीडित और शोषित नारी

प्रा. जवरे शारदा, एथेल गॉर्डन अध्यापिका विद्यालय, पुणे–11, sharada.jaware@gmail.com

===

समाज का लगभग आधा हिस्सा नारी हैं। नारी को समाज में आज भी भोगवादी रूप में ही अधिक देखा जाता है। आज तक उसे मानव, मनुष्य, इन्सान के रूप में प्रतिष्ठा नहीं मिल सकी है। आज नारी शिक्षित हो रही है, पढाई–लिखाई करते नजर आती है लेकिन उसमें अधिकांश ही अच्छी शादी के उद्देश्य से की जाती है। लडकी के हर अच्छे गुण के पीछे पुरूषोंका स्वार्थ नजर आता है। लडकी रूपवती हो तो शादी जल्दी हो जाती है, पढी–लिखी हो, पैसा कमाती हो, तो उसे पती मेहरबानी से उसे सँभालता है। नारी स्वतंत्र नहीं है, सिर्फ जीन्स पहनना और टी शर्ट अंग मे डालने से नारी आधुनिक, स्वतंत्र नहीं होगी। तो उसके मन में जो विचार है, उस विचारों के अनुरूप वह बर्ताव कर सके। उसे अपने विचार प्रकट करने के लिए उसे स्वतंत्रता होनी चाहिए।

लेकिन नारी सदियों से बंधनो में बंधी हुयी है फर्क कुछ भी नही है, आज भी समाज में कितनी ऐसी औरते है कि वह विश्वास के साथ कहती है कि मेरे परिवार का हर एक निर्णय मैं खुद लेती हूँ, बहोत कम होगी। आज इक्कसवी सदी में भी हम देख रहे हैं कि पुरूष स्त्री को अपने पारंपारिक ढॉचे में ही देखना चाहता है। उसकी निरंकुशता में कोई परिवर्तन नहीं आया है। स्त्री आज भी दमित है, क्योंकि पुरूष को स्त्री की ''नारी तेरी यही कहानी, ऑचल में है दूध और ऑखो मे पानी।'' यह राष्ट्रकवी मैथिलीशरण गुप्त की कविता में जो पंक्ति है वही पसंद आती है।

तसलीमा नसरीन की रचना 'औरत के हक् में' पुरूष शासित समाज में स्त्रियों का सूक्ष्मता से चित्रण किया है। उनकी यह प्रस्तुत कृति 'आनन्द पुरस्कार' से सन्मानित है। इस उपन्यास में तसलीमा नसरीन ने बचपन से लेकर आज तक के नग्न और और निष्ठूर घटनाओं के आलोक में नये–नये सवाल उठाए है। पुरूष शासित समाज में स्त्रियों के अधिकार और नारी मुक्ति को लेकर चाहे कितनी भी बाते कही जाए लेकिन इन सब में बांग्लोदशी लेखिका तसलीमा नसरीन की आवाज अत्यन्त महत्वपूर्ण लगती है।

लडकी जात होना एक बहोत बडा अपराध माना जाता हैः– इस देश में लडकी जात मानव जाति में शामिल नहीं हो सकती। सभी लडकियॉ रास्ते में होनेवाली अश्लील घटनाओं को चुपचाप झेलने को बाध्य हो जाती है। इस देश में 'लडकी जात' अपने अन्दर तमाम खूबियॉ रखने के बावजूद 'मानव जाति' में शामिल नहीं हो सकती। लडकी की शिक्षा, उसकी रूचि को महत्व नहीं दिया जाता। वे यह भी जानती है कि उनके कपडे पर पान थूककर अपने गन्दे दॉत चमकता, हॅसता कोई अनजान युवक निर्लिप्त भाव से चला जायेगा। इतना ही नही ये लडकियॉ एसिड बल्ब, अपहरण, बलात्कार, हत्या जैसी किसी भी दुर्घटना के लिए तैयार रहती है।

रास्ते में निकलने पर बदन पर दो एक ककंड गिराना तो बहुत मामुली सी बात है। सरेराह में फेंकी गयी जलती सिगरेट से रिक्शे में जा रही युवती के कपडों में आग लग जाती है, और वह अर्धनग्न अवस्था में घर लौटती है।

''कभी आदमी गुफा में रहता था और लडकी के जन्म लेते ही उसे जिन्दा गाड देता था। तब से काफी परिवर्तन आया है लेकिन मनुष्य की भावना में कुछ खास तब्दीली नही आयी है।'' [1]

नारी का दमन :– छोटी–छोटी बातों मे, हर जगह हर दुर्घटना में यह दिखाई देता है। सारे विपर्यय, विघ्न बाधा, संकट, दुःसमय, दुःशासन, उत्पीडन का अतिक्रमण करते हुए वह फिर कही स्वावलंबी न हो जाए, स्वच्छंद न हो जाए, सबल और दुर्लघ्य न हो जाए। यदि ऐसा हो गया तो पुरूषों के लिए बहुत असुविधा होगी। इसलिए स्त्रीं हमेशा पुरूषों के उपर निर्भर रहे। लडकियों के पैरो मे पडी बेडियॉ बहुत मजबुत है।

नारी हमेशा अपने अधिकार के प्रति सचेत है। फिर भी वे कई अवैध नियमों को मानकर खुद कहती है कि वह असहाय दुर्बल और पुरूष की भोग सामग्री है। और इसी कारण वह 'नारी स्वाधीनता' हासिल करने की हिम्मत उनमें नहीं है।

प्रकृति–पुरूष और नारी को अलग से नही देखती, देखता है समाजः– यह समाज नारी को कमजोर, लडकियों की शारीरिक गठन के कारण उसपर यह सब पाबंदी लगा दी जाती है। लेकिन प्रकृति तो नारी–पुरूष में कोई फर्क नहीं मानती, दोनों को उसने मानव इन्सानियत के रूप में निर्माण या पैदा किया है, फर्क तो हम मानव यह समाज करता है। लेकिन प्रकृति तो नारी–पुरूष में कोई फर्क नहीं मानती, दोनों को उसने मानव इन्सानियत के रूप में निर्माण या पैदा किया है, फर्क तो हम मानव यह समाज करता है।'' [2]

'नारी' शब्द के साथ अलग–अलग शब्द जोडे जाते हैः– हिन्दु नारीयों के लिए 'सतीत्व रक्षा' अत्यन्तमहत्वपूर्ण शब्द है। क्योंकि किसी एक के प्रति एकाग्रता सिर्फ नारी के लिए ही निर्धारित है, पुरूष के लिए नहीं। 'नष्ट' (भ्रष्ट या खराब) शब्द पुरूषों के लिए नहीं है। जैसे–अण्डा नष्ट होता है, दूध नष्ट होता है, नारियल नष्ट होता है, उसी तरह लडकी भी नष्ट होती है। किसी भी चीज की तरह हमारा समाज किसी लडकी को 'नष्ट' कहकर चिन्हित करता है। जहॉ किसी न किसी तरह सभी स्त्रियॉ प्रताडित है। यह नष्ट समाज ताक में बैठा हुआ है कि कैसे मौका मिले और वह लडकियों को 'नष्ट' उपाधि दे। समाज की बर्बादी इतनी दूर तक फैली है कि लडकियॉ चाह कर भी उसके पंजे से बच नहीं सकती।'' [3]

लडकियों के लिए लेखिका ने 'आर्किड' शब्द का प्रयोग किया हैः– 'आर्किड' एक ऐसा लता–पुष है, जो अन्य किसी पौंधे का सहारा लेकर जिन्दा रहता है। उसी तरह–''जो शादी से पहले पिता की और शादी के बाद पति की पूँछ पकडकर जिंदा रहना पसंद करती है।'' लडकी एक आश्रय से दूसरे आश्रय में जाती है मतलब वह किसी का आश्रय लेकर जिन्दा है। लडकियों में उसके नाम में पिता और पति के उपनाम धारण करने की जो ललक है वह वर्षोंसे चली आ रही है। नारी शोषण का ही कुफल है, एक प्रथा है, और वही प्रथा को मानकर साबित कर दिया है कि शिक्षा किसी संस्कार को बदल नहीं सकती शिक्षा से केवल अर्थनिती का साधन मिलता है, लेकिन जो कई युगो से चली आ रही रूढी, परंपराओं का हम निर्मूलन नहीं कर सकते। लडकियों कि तुलना गाय से कि है– एक कहावत है ''भाग्यवान की बीवी मरती है और अभागे की गाय।'' [4] इसका अर्थ है सम्पति के रूप में स्त्री का स्थान गाय से भी बदतर है। क्योंकि गाय खरीदने में रूपये लगते हैं और नयी बहू लाने पर उल्टे पैसे मिलते है।

वैदिक साहित्य में भी नारी को 'मनुष्य' नही माना गया हैः– 'ऐतरेय ब्राह्मण' में भी नारी को तब उत्तम समझा जाता है, जब वह अपने पति को संतुष्ट करती है पुत्र संतान को जन्त देती है एवं पति से बढ चढकर कभी कुछ नहीं कहती। यानी जो नारी पति को संतुष्ट नहीं कर सकती, पुत्र संतान को जन्म नहीं देती उसे 'अधम' कहा जाता रहा होगा। नारी उत्तम है या अधम, यह पुरूष की संतुष्टि पर निर्भर करता है। 'शतपथ ब्राह्मण' मे लिखा है– ''सुन्दर पत्नी पति का प्रेम प्राप्त करती है।'' [5] 'वशिष्ठ धर्मसूत्र' में लिखा है– ''पिता रक्षति कौमारे, भ्राता रक्ष्द्वाति यौवने।रक्षति स्थविरे पुत्रा, न स्त्री स्वातंत्रमहर्ति।'' 'बृहदारण्यक उपनिषद'– में नारी को भोगने का अधिकार शास्त्र ने ही पुरूष को दिया है। पुरूष के लिए बहुपत्नी उपपत्नी और गणिका संभोग की पूरी स्वतंत्रता का बार–बार उल्लेख किया गया है।'' [6] 'मैत्रेयणी संहिता' में कहा गया है कि नारी अशुभ है। यज्ञ करते हुए किसी कुत्ते, शुद्र और नारी की तरफ मत देखो। आतिथ्य उत्सव में, युध्द में, यज्ञ में, उपहार, दान और दक्षिणा में गाय–स्वर्ण, अनाज–रथ–रज–अश्व के साथ नारी भी दी जाती थी। नारी को भोग्यवस्तु समझा जाता था।''[7] इसका अर्थ है कुमारी अवस्था में नारी की रक्षा पिता करेंगे, यौवन में पति और बुढापे में पुत्र, नारी स्वतंत्रता के योग्य नही है। पिता, पति और पुत्र के पिंजडे मे नारी को बंदी बनाये रखने का कौशल शास्त्रो को खूब अच्छी तरह आता है।

इन सारी बातों का सारांश यही है कि नारी नीच है, नारी अधम है, नारी मनुष्य ही नही है। धर्मशास्त्र ने भी नारी के पॉवो में बेडियॉ डाल रखी है। लेखिका समाजवाद के अलावा नारीमुक्ति असंभव मानती है। लडकियों को परिवार नामक मंच पर हर पल एक सुरक्षित आश्रय के लिए अभिनय करना पडता है।

धर्म, समाज और राष्ट्र कही से भी स्त्रियो को उचित मर्यादा नहीं मिली है – ''जिस देश की अधिकतर स्त्रियॉ वस्त्रहीनता की मारी हों उस देश में कपडे के उपर कपडा तो ऑखो में चुभता ही है। धर्म ने ही स्त्री को मनुष्य होने के बावजूद स्त्री–पुरूष में सबसे ज्यादा विरोध और भेदभाव पैदा किया है।'' [8] ''जिस प्रकार मनुष्य पुरुष के सर्वांग के लिए पर्दे की जरूरत नही होती, वैसेही स्त्री के लिए भी नही रह जाती।'' [9]

स्म्पति में नारी के अधिकार की विषमता – पितृकुल में जन्म लेकर जिन्हें ससुराल में जीवन बिताना है, उत्तराधिकार सुत्र से यदि उन्हे सम्पति का हिस्सा मिले तो दोनो और का हिस्सा पाकर उनका प्राप्य कही जादा हो जायेगा, इसलिए स्त्री को सम्पति में हिस्सा देने में आपत्ति की जाती है।

इस देश में लडकियोंद्वारा सम्पति का हिस्सा मॉगने को अच्छी नजर से नही देखा जाता। पिता के घर रहते हुए पति के घर जाने के लिए निरन्तर प्रशिक्षण चलता रहता है। और पति के घर पर पति के मुहॅ से एक शब्द 'तलाक' के तीन बार उच्चारित होते ही उसका घर टूट जाता है। उसके लिए माता और पति दोंनो में से किसी का भी घर विश्वास योग्य नही है। जन्म के बाद से ही इस विसर्जित जीवन में नारी

को न तो समान उत्तराधिकार प्राप्त होता और न ही विवाह कानून में सामाजिक समता।

रामायण और महाभारत में भी स्त्री को स्वंतत्र नही माना –'रामायण' में सीता को अपनी पवित्रता साबित करने के लिए अग्निपरिक्षा देनी पडी। एक असहाय नारी का किसी पुरूष ने स्पर्श किया, इस माफ न करने योग्य अपराध से उसे मुक्ति नही।'' [10] रामायण–महाभारत में भी नारी दुर्बल और असहाय मानी गयी है। शिक्षा और संपत्ति पर स्त्री का कोई अधिकार नहीं । स्त्री व्यक्ति नहीं वस्तु है और वह भी भोग्य वस्तु। नारी का अपमान असंख्य बार रामायण महाभारत में उच्चारित हुआ है। रामायण–महाभारत की सारी घटनाओं के बाद एक ही निष्कर्ष पर पहुँचा जा सकता है वह है ''न स्त्री स्वातन्त्रमर्हर्ति।'' यानी स्वतंत्रता पर स्त्री का कोई अधिकार नहीं है।

मातृत्व ही स्त्री जन्म की सार्थकता समझी जाती है– स्त्री को गाय की तरह समझा जाता था। जिसका न कोई मान था, न मर्यादा, जो सिर्फ गर्भधारण करने के सिवा और कुछ नहीं थी। क्या अब भी नहीं यह सोचा जाता? क्योंकि मातृत्व को ही अबतक स्त्री जन्म की सार्थकता मानी जाती है। ''क्या शिक्षित और क्या अशिक्षित–पुरे समाज में ही कहा जाता है बुध्दि, विदया, व्याक्तित्व और मनुष्यतत्व पुरूष को ही शोभा देते है, स्त्री को नही'' [11] स्त्री को 'मातृत्व' के बंधन में बॉधना एंव स्नेहमयी, करूणामयी आदि विशेषणों से विभुषित करना एक तरह का घिनौना पडयंत्र है। संतान को जन्म देने मे स्त्री अक्षम रही तो यह समाज उसे 'बंन्ध्या' कहकर उसे खुदखुशी या अपमानित करता है। लेकिन जब कोई पुरूष अक्षम होता है, तो उसे बन्ध्या नहीं कहा जाता। लेकिन बन्ध्य पुरूष सामाजिक लांछन से परे हो जाता है? इस 'औरत के हक में ' उपन्यास के माध्यम से लेखिका तसलीमा नसरीन नारी को अपना हक् जताने का उपदेश देती है। आज भी स्त्री अकेली एक व्यक्ति के रूप में पृथक एक मनुष्य के रूपम में जन्म से मृत्यू तक जीवनयापन करने का अधिकार अर्जित नही कर पाई है। इस आधुनिक युग में स्त्री पर दिन बे दिन अत्याचार बढ रहे है। आज इक्कसवी सदी में नारी स्वंतत्र नही हो गयी है, महिला शोषन का अन्त भी नही हुआ है। हर, दिन के वृत्तपत्र में नारी पर किये गये अत्याचार और बलात्कार की घटनाओं से पन्ने भरे रहते है। आज भी नारी आत्मसम्मान, स्वाभिमान के लिए संघर्ष कर रही है। इसलिए लेखिका औरतों को कह रही हैं, खुद पर होनेवाले अन्याय का धैर्य, हिम्मत, के साथ मुकाबला करना सीखो। मन में जो डर है, द्विधा है, उससे निकलकर बाहर आओ। नारी तुम जाग जाओ। उनकी राय में आजादी समानता एंव सुरक्षा जैसे मानव के जन्म सिद्ध अधिकारो सें नारी को वंचित नहीं रखना चाहिए। नारी को एक मनुष्य, इन्सान के रूप में दर्जा मिलना चाहिए।

....

संदर्भ सूची

1. 'औरत के हक् में': तसलीमा नसरीन, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, (1998) - पृष्ठ 11
2. वही - पृष्ठ 12
3. वही - पृष्ठ 20
4. वही - पृष्ठ 22
5. वही - पृष्ठ 23
6. वही - पृष्ठ 24
7. वही - पृष्ठ 25
8. वही - पृष्ठ 40
9. वही - पृष्ठ 41
10. वही - पृष्ठ 71
11. वही - पृष्ठ 114

....

टूटते परिवार तथा वृध्द

डॉ. रजनी हारोडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, राजकुमार केवलरामानी कॉलेज, नागपूर

==

सारांश – भारतीय समाज में प्राचीन काल से बुजुर्गों के प्रति सम्मान की भावना रही है। प्राचीन काल में संयुक्त परिवारों में बुजुर्ग ही परिवार की रीढ हुआ करते थे। यही से परिवार को संस्कार मिलते थे। परिवार की समस्याओं को वे ही सुलझाते थे। परिवार का मुखिया वयोवृध्द व्यक्ति ही होता था। किन्तु वर्तमान समय में औद्योगिकरण, मशीनीकरण, नागरीकरण व भौतिकवादिता तथा पाश्चात्यकरण ने संयुक्त परिवार को तोड कर रख दिया है। संयुक्त परिवार का स्थान एकांकी परिवार ने ले लिया है। संयुक्त परिवार के बिखरने से तथा एकांकी परिवार की संस्कृति में बुजुर्गो की उपेक्षा स्वाभाविक हो गई है। वर्तमान भाहरी संस्कृति में वृध्दों को वह सम्मान नहीं मिलता है जो पहले था। इस त्रासदी ने वृध्दों की स्थिती बेहद कमजोर कर दी जो बुजुर्ग गांव में रह गए वे इसलिए अकेले पड गए क्योंकि उनकी अगली पीढी महानगरों में जा बसी और शहरों में बुजुर्ग इसलिए अकेले पड गए कि उनकी अगली पीढी भौतिकवादी व व्यवसायिक हो गई।

परिवार यह चार अक्षरों का केवल एक शब्द नहीं बल्कि एक सुखद एहसास है। एहसास प्रेम, विश्वास और आश्रय का। परिवार की एक अपनी विशेषता है। संयुक्त परिवार भारत की एक खूबी रहे है और कुछ परिवार के सदस्यों की संख्या तो 100 को भी पार कर गई, लेकिन उनके बीच का आपसी तलमेल और बंधन शिथिल नहीं हुआ। हमारे देश को जिसे विश्वगुरू माना जाता था, यह अदभुत विशेषता है। विदेशों में बेटा शादी तक तो माता पिता के साथ रहता है, उसके बाद अपनी दुनिया बसा लेता है। इसके बाद माता पिता एकांकी जीवन जीने के लिए अभिशप्त हो जाते है। जब जीवन संध्या आती है तो उनका सहारा बनने के लिए कोई नहीं आता। तथा वृध्दाश्रम ही एकमात्र सहारा रह जाता है। संयुक्त परिवार जिस देश की शान रहे हैं, जहां घर के बडे बुजुर्गो को भगवान की तरह पूजा जाता रहा है वहां भी अब संयुक्त परिवार तेजी से टूट रहे है।

आज वृध्दों के ज्ञान व अनुभव की हमें आवश्यकता नही रह गई हो उसका स्थान नवीन तकनीक व कम्प्युटर ने ले लिया है आज बच्चे दादा–दादी, नाना–नानी के पास बैठकर कहानियाँ नहीं सुनते बल्कि हिंसक व अश्लील कार्टून्स, वीडियो देखते है। युवाओं के पास मल्टीप्लेक्स में फिल्म देखने, क्लब में नाचने का, सुखपाने की आपाधापी, कॉम्प्टीशन की दुनिया में वक्त से पहले आगे बढ जाने की दौड में बडो के लिये वक्त ही नहीं है तथा वृध्द घर के कोने में सिमटे दुबके रहने को अभिशप्त है। इनके पास सिवाय रोने बिसूरने को अपने अतीत के अलावा कुछ नहीं है। जहाँ माता पिता को भगवान का दर्जा दिया जाता है। सुबह उठकर माता–पिता के चरण स्पर्श कर आशीर्वाद लिया जाता है, माता पिता के चरणों में ही स्वर्ग माना जाता है आज की युवा पीढी अपने बुजुर्गों से कटती जारही है और बुजुर्गों से उन युवा हाथों का सहारा छूटता जा रहा है, जिन्हे वे अपने बुढापे को लाठी समझ बैठे थे। बहुत अकेली व एकांकी हो गई है वृध्द पीढी शहरों में तो इन्हे वृध्दाश्रम में भर दिया जाता है, जहाँ वे अपने आखरी दिनों का इन्तजार करते हैं।

पहले परिवार में बुजुर्गों का होना एक वरदान माना जाता था। उनका सिर पर हाथ होना मुश्किलों से बचाता है, कई बार अपने अनुभव से समस्याओं का हल चुटकी में कर देते है। इसे दकियानूसी कहें लेकिन हम अपने बुजुर्ग के सामने सिर नीचा करके ही बात करते रहे हैं और यह सिलसिला आज भी कायम है। धन कमाना और प्रगति के शिखर पर चढना अच्छी बात है। लेकिन शिखर तक पहुंचने में जिन सिढियों ने सहारा दिया है वो उचित सम्मान की हकदार है। यदि ये न होती तो आप शिखर तक न पहुंच पाते। यदि कल को आपको वापस लौटना पडे तो कहीं ऐसा न हो कि आपके पैरों के तले आधारहीन हो और आप जमीन पर आ गिरे। आज भी ऐसे कई परिवार हैं जहाँ बुजुर्गों का मान है और उनकी बात सुनी जाती है। लेकिन अधिकतर परिवार में ये उपेक्षित हो चुके है। नई पीढ़ी उनके प्रति पुरी तरह उदासीन हो गई है तथा उनसे पूरी तरह कट भी गई। 'हॅलो' वाली यह पीढी इस तरह से प्रगति सीढिया चढ तो रही है लेकिन अपने सारे मूल्यों और मानवीय संवेदनाओं व गरिमा को तिलांजलि देकर। युवा पीढी अपनी सामाजिक उत्तरदायित्व और बुजुर्गों के दिय संस्कारों को लेकर चले तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। ऐसा नहीं है कि यदि पुरानी पीढी रूढियाँ अंधविश्वास ढो रही है तो नयी पीढी भी वैसा करे। उसका दायित्व है कि वह पुरानी पीढी को बदलते जमाने के साथ लेकर चलें।

पुरानी पीढी के लिए भी यह जरूरी है कि वह बदलते वक्त की दस्तक को पहचाने और उसके अनुसार खुद को ढालने की कोशिश करें, वरना वह परिवार के बीच रहते हुये भी अकेली रह जायेगी, जहाँ उसका साथ देने वाला कोई नहीं होगा। पुरानी पीढी को भी नये मूल्यों, आदर्शों को अपनाकर नई पीढी के साथ समायोजन अनुकलन करना होगा। नई पीढी को भी अपने इन सदस्यों को ससम्मान अपने साथ लेकर बढना चाहिए, क्योंकि उनकी उपेक्षा उनके लिये कहीं अभिशाप न बन जाए। अभी भी अधिकांश परिवार ऐसे हैं, जहाँ बुजुर्गों का सम्मान होता है। आपके घर परिवार के बुजुर्गों के मुँह में ऐसी दुआऐं हर पल बरसती है। उन्के जितना ले सकें ले लिजिए, उनके जीवन का सबल सहारा बनिए तभी तो आपके बुढापे में आनेवाली पीढी आपका सहारा बनेगी। ''जैसा बोओगे वैसा काटोंगे'' यह कहावत तो सुनी ही होगी।

संदर्भ ग्रंथ :–

1. भारत में सामाजिक समस्याऐं – तेजस्कर पाण्डेय व संगीता पाण्डेय
2. वृध्दावस्था : एक सामाजिक विवेचन – पचौरी जे. पी.
3. वृध्दावस्था की समस्या – सिलावट सुधा एस (सामाजिक सहयोग त्रैमासिक पत्रिका उज्जैन)
4. वृध्दों की पारिवारीक स्थिति – रानी वन्दना
5. वृध्दजनों की समस्या – सीमा राजौरिया

The Goal of this Journal is to build research based qualitative skills among faculty members and make them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen field of study.

======================

Guidelines for Papers

- Research papers based on application oriented research in the area of humanities are invited.
- Manusctipts sent for publication in this joirnal should not have been published or sent for publication elsewhere.
- Research papers should be in Marathi, Hindi or English.
- The research papers should be restricted to minimum 1500 or maximum 3000 word.
- A4 size paper should be used for printing.
- Printed matter in Marathi, Hindi or English should be sent via Email as per the package and font shown below.
- Package - MS- Word 2007
- Font- English - Times New Roman, Size -12
- Marathi-Hindi - Krutidev 010, Size -14
- Research papers should be sent in hard copy with membership form / deposite receipt to Dr. Rahul Bhagat, Dept. of Sociology, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara - 441912. Email- rjbhagat1968@yahoo.co.in
- All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial board will be final.

ISSN 2278 - 3199

विशेष आर्थिक क्षेत्राचा भारताच्या ग्रामीण व शहरी समाजावर होणारा परिणाम.

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर.

भारत हा विकसनशिल देश आहे. विकसनशिल देशाला विकसित देशांच्या बरोबरीत यायचे असेल तर त्याला सर्वात प्रथम आपली अर्थव्यवस्था सुदृढ करावी लागते. अर्थव्यवस्था सुदृढ करण्यासाठी आणि विकसित देशाच्या बरोबरीत येण्यासाठी भारताचे अव्याहत प्रयत्न सुरू आहेत. या प्रयत्नाचाच एक भाग म्हणून भारतीय शासन अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात वेगवेगळे प्रयोग करीत आली आहे. यातीलच एक प्रयोग म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone) हा होय. विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या आधारे परकीय चलनाची गंगाजळी वाढवून भारत देश आपली अर्थव्यवस्था सुदृढ व विकसित करू पाहतो आहे आणि या माध्यमातून विकसित देशाची बरोबरी करण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र संकल्पनेचा विकास :— प्रत्येक देश आपला विकास करण्यासाठी विविध आर्थिक प्रयोग सतत करीत असतो. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी सर्वच देश आयातीचे प्रमाण कमी करून निर्यातीचे प्रमाण वाढविण्यावर भर देत असतात. यासाठी त्या त्या देशातील शासन निर्यात वाढविण्यासाठी विविध सवलती, अनुदाने, अल्प व्याजदराने कर्जे, आयकर सवलत, मालवाहतुकीत सवलत, मालसाठवणुकीसाठी सवलत अशा विविध सवलती देत असते. देशाची निर्यात वाढविण्याच्या विविध योजनांपैकी अगदी अलीकडच्या काळात प्रकर्षाने पुढे आलेली व बहुचर्चित योजना म्हणजे 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' होय. आजच्या विशेष आर्थिक क्षेत्राशी बरेचसे साधर्म्य असणारे विशेष क्षेत्र जगात सर्वप्रथम 1929 मध्ये स्पेनने निर्माण केलेले आढळून येते. त्यानंतर 1960 मध्ये जागतिक बॅकेने विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या संकल्पनेला उचलुन धरले आणि जगातील विविध देशांनी विशेष आर्थिक क्षेत्र सुरू करण्यास सुरवात केली. आज जगातील जवळपास 120 देशात 4000 विशेष उत्पादन व निर्यातक्षेत्र कार्यरत आहेत. यामध्ये चिनने विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या माध्यमातून बरीच प्रगती केली आहे. 1978 मध्ये चिनने देशातंर्गत 4 विशेष आर्थिक क्षेत्र, 15 मुक्त व्यापार क्षेत्रे, 49 आर्थिक विकास क्षेत्रे आणि 53 उच्चतंत्रज्ञान औद्योगिक क्षेत्रे स्थापन केले आणि त्यामाध्यमातून आपल्या साम्यवादी अर्थव्यवस्थेत क्रांतीकारी परिवर्तन घडवून आणले आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र संकल्पनेचा अर्थ :— सर्वसाधारणपणे विशेष आर्थिक दर्जा दिलेला भूप्रदेश म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्र होय, असे म्हणता येते. तथापी दि. 31 ऑगष्ट 2004 ला 2004—09 साठी जाहीर झालेल्या भारत सरकारच्या विदेश व्यापार धोरणातील प्रकरण सात मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्राची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. ("SEZ is a specifically delineated duty free enclave and shall be deemed to be foreign territory for the purposes of trade operations and duties and tariffs.")[1]

उपरोक्त व्याख्येवरून असे निदर्शनास येते की, विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणजे मुददाम निश्चित केलेला शुल्क विरहीत प्रदेश होय. हा प्रदेश व्यापारी व्यवहारासाठी आणि शुल्क व करांसाठी परदेशी मुलूख म्हणून समजण्यात येईल. अशा क्षेत्रातील उद्योग हे वस्तूंच्या उत्पादनासाठी आणि सेवा पुरवठा करण्यासाठी स्थापन करता येतील. विशेष आर्थिक क्षेत्र कायदा 2005 व विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम 2006 नुसार, 'वस्तू उत्पादन, सेवा, मुक्त व्यापार आणि मुक्त वेअरहाउसिंग यांचा समावेश असलेले आर्थिक क्षेत्र म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्र होय.'

आंध्रप्रदेश शासनाने 2002 ला जाहीर केलेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरणानुसार, 'विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणजे आयात शुल्कात सवलत असलेले, इतर करांसाठी, परदेशी गुंतवणुकीसाठी आणि अन्य व्यवहारासाठी शिथिल पध्दत असलेले मुददाम निश्चित केलेले क्षेत्र, ज्याला औद्योगिक, सेवा पुरवठा आणि व्यापारी व्यवहारासाठी विदेशी मुलूख मानले जाते.' थोडक्यात व्यापार, उत्पादन, ॲसेब्लींग, रीपॅकिंग यापैकी एक किंवा अनेक बाबी विशेष आर्थिक क्षेत्रात करण्यात येतात.

भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या संकल्पनेचा विकास :— 1995 ला जागतिक व्यापार संघटना अस्तित्वात आली आणि यामूळे जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण या बाबींना मोठया प्रमाणात चालना मिळाली. त्यासोबतच अर्थव्यवस्थेतील शासनाचा सहभाग कमी करण्याच्या उददेशाने खाजगी क्षेत्रांना प्रोत्साहन देण्याच्या विचारांनाही गती मिळाली. याचाच परिणाम म्हणजे भारतातही नव्या आर्थिक विचारांचे वारे वाहू लागले. सन 2000 मध्ये भारताचे तत्कालीन वाणिज्यमंत्री श्री. मुरासोली मारन चिनच्या दौ—यावर गेले

होते. या दौ–यात त्यांनी चिनची आर्थिक प्रगती जवळून पाहीली. चिनचा आर्थिक विकास, त्याची व्यापकता व गति पाहून ते भारावून गेले. चिनच्या आर्थिक विकासासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्राचे धोरण कारणीभूत असल्याचे त्यांनी जाणले आणि हेच विशेष आर्थिक क्षेत्राचे धोरण भारतातही लागू करण्याच्या विचारानेच ते या दौ–यावरून परत आले.

भारतासारख्या विशालकाय देशात आर्थिक विकासासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करणे शासनाला शक्य नव्हते आणि म्हणूनच आर्थिक विकासासाठी खाजगी उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे अशाप्रकारचा विचारप्रवाह निर्माण झाला. आणि यातूनच सन 2000 साली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या सरकारने विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करण्याचे धोरण स्विकारले. या शासनाने 1997–2002 या पाच वर्षासाठी मंजूर झालेल्या आयात निर्यात धोरणात मार्च 2000 साली विशेष आर्थिक क्षेत्राचा समावेश केला. यानंतर सत्तेवर आलेल्या संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या सरकारनेही विशेष आर्थिक क्षेत्राचे हे धोरण उचलून धरले. त्यांनीही 2004–2009 या आयात निर्यात धोरणात विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी विशेष तरतूद केली. यासंदर्भात 2005 साली विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी स्वतंत्र कायदा पारित केला आणि 2005 पासूनच ख–या अर्थाने विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या प्रगतीची सुरूवात झाली. यासंदर्भात विशेष महत्वाची बाब म्हणजे देशाच्या विकासाच्या या योजनेत देशातील जनतेची मते किंवा त्यांचे विचार लक्षात घेण्यात आले नाही तर सरकारने केवळ आपल्या पातळीवर संसदेत ठराव मांडून तो मंजुर करवून घेतला. एकप्रकारे विआक्षेचा निर्णय जनतेवर जबरदस्तीनेच थोपविण्यात आला.

भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्र :– विशेष आर्थिक क्षेत्र कायद्यानूसार भारतात एकूण 401 विशेष आर्थिक क्षेत्राला मान्यता देण्यात आली.[2] 401 पैकी 164 विआक्षे ला तत्वतः मान्यता देण्यात आली तर 237 विआक्षेंना औपचारीक मान्यता देण्यात आली. त्यापैकी सध्या 234 प्रकल्प औपचारिक मंजुरीचे तर 162 प्रकल्प तत्वतः मंजुरीचे आहेत. औपचारिकरित्या मंजूर असलेल्या प्रकल्पापैकी 63 विआक्षे घोषीत आहेत. या 63 विआक्षेमध्ये 13,435 कोटी रूपयांची गुंतवणूक झाली असून फक्त 18,457 लोकांनाच रोजगार मिळाला आहे. तर भारताच्या अर्थमंत्रालयाव्दारे जाहीर करण्यात आलेल्या आकडेवारीनूसार देशातील विविध विआक्षेत्रात सध्या 1016 युनिटस् (कारखाने) कार्यरत आहेत व या उद्योगांनी 1,79,000 लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार दिला आहे. देशातील सहा राज्यात अंतिम मंजुरी मिळालेले 181 व तत्वत्तः मंजुरी मिळालेले 99 प्रकल्प आहेत. विशेष म्हणजे भारतातील संपूर्ण विशेष आर्थिक क्षेत्रापैकी सर्वाधिक म्हणजे 71 विशेष आर्थिक क्षेत्र महाराष्ट्र राज्यात आहेत.

विशेष आर्थिक क्षेत्र व सवलती :– भारतात स्थापन करण्यात येणा–या विशेष आर्थिक क्षेत्रांना विआक्षे कायद्यानूसार अनेक सवलती देण्यात आलेल्या आहेत. जसे आयकरातून सुट, जकात कर व सीमा शुल्क नगन्य, विदेशी गुंतवणूक करमूक्त, कामगारासंबधी नियंत्रणाची सुट, नोकर भरती संबधी आरक्षणाचे बंधन नाही, परदेशी व्यापाराची सुट, बॅक कर्जाची सवलत आणि शासनाची गॅरंटी, स्वतःचा विज आणि पाणीपुरवठा प्रकल्प स्थापन्याच्या सुविधा, आयात–निर्यातीसाठी परवान्याची गरज नाही, स्वतःची सुरक्षा व्यवस्था व न्यायव्यवस्था स्थापनेची सवलत इत्यादी सवलती विशेष आर्थिक क्षेत्रातील उद्योगांना देण्यात येत आहे. यामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्राकडे देशातील भांडवलदार व उद्योजकांचा विशेष डोळा आहे. परदेशी गुंतवणूकदारांना तर हे विआक्षे म्हणजे एक पर्वणीच वाटत आहे.

विआक्षेला देण्यात येत असलेल्या सवलतीमुळे भारताचा बराचसा महसुल बुडणार आहे. अर्थमंत्री श्री. पी. चिदंबरम् यांनी विआक्षेत्राला दिलेल्या कर सवलतीमुळे केंद्र सरकारचा 1,75,487 कोटी रूपयांचा कर महसूल येत्या 4 वर्षात बुडणार असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्र व जमीन संपादन :– भारतात सुरू झालेल्या आणि भविष्यात सुरू होणा–या विआक्षे साठी मोठया प्रमाणात जमीन लागेल. आणि ही जमीन बहुतांश शेतक–याकडूनच घ्यावी लागेल. केंद्र शासनाच्या वाणिज्य मंत्रालयाव्दारे अंतिम मंजुरीप्राप्त विआक्षेसाठी 350 चौ. कि. मी. तर तत्वतः मंजूर विआक्षेसाठी 1400 चौ. कि. मी. जागा लागेल, म्हणजेच सध्या विआक्षेसाठी 1750 चौ. कि. मी. जागा लागेल. भारतातील जमीनीचे एकूण क्षेत्रफळ 29,73,190 चौ. कि. मी. आहे आणि त्यात शेतीच्या जमीनीचे क्षेत्रफळ 15,34,166 चौ. कि. मी. आहे. शेतजमीनीचे एकूण जमिनीशी प्रमाण 51.06 टक्के आहे. या जमिनीपैकी विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी लागणारी जमीन 1750 चौ. कि. मी. म्हणजे अगदी किरकोळ आहे. भारतातील एकूण उपलब्ध जमिनीपैकी केवळ 0.05 टक्के व शेतजमिनीपैकी केवळ 0.01 टक्के इतकीच जमीन विआक्षेसाठी विकत घ्यावी लागेल असे वाणिज्य मंत्रालयाचे मत आहे. परंतू वास्तविकता मात्र वेगळीच

आहे. विआक्षेसाठी घेण्यात आलेल्या जमीनी बहुतांश शेतक—यांच्या आणि त्याही सुपीक जमिनी आहेत. म्हणूनच पश्चिम बंगाल, उत्तर प्रदेश, आंध्र प्रदेश, हरियाणा, पंजाब, ओरिसा, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यात विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी जमीन संपादनाला फार मोठया प्रमाणात विरोध होत आहे.

विआक्षे स्थापन करण्यासाठी जमिनीच्या किमान क्षेत्राची निश्चिती केलेली आहे. आतापर्यंत मंजूर झालेल्या विआक्षेसाठी जवळपास 1,34,000 हेक्टर जमिनी संपादन करण्यासाठी शासन आणि कंपन्या प्रयत्न करीत आहेत. सुरूवातीच्या काळात शासनानेच विआक्षेसाठी जमीन संपादन करण्यात दलालाची भूमिका वठविली. शेतक—यांना भूसंपादनाच्या नोटीसा पाठविणे, जमिनीच्या किंमती शासकीय दरानूसार ठरविणे, मोबदला देवून जमिनी ताब्यात घेणे, आवश्यक तेथे कायद्याचा व पोलीसबळाचा वापर करणे आणि अशाप्रकारे घेतलेल्या जमिनी खाजगी विकासकाला देणे इत्यादी कामे शासनच करीत असे. जमिन संपादनाला देशातील शेतक—यांचा होणारा विरोध लक्षात घेवून शासनाने आता ही कामे खाजगी विकासकावरच सोपविलेली आहेत. आणि खाजगी विकासक सुध्दा साम, दाम, दंड, भेद अशी सर्व आयुधे वापरून देशातील शेतक—यांच्या जमिनी विआक्षेसाठी मोठया प्रमाणात संपादन करीत आहेत. नंदीग्राम, सिंगुर, रायगड इत्यादी ठिकाणचे संघर्ष जमीन संपादनातूनच निर्माण झालेले आहेत. विआक्षेच्या नावाखाली सामान्य जनतेचे घटनादत्त अधिकार पायदळी तुडवून शासन कंपन्यांच्या फायद्यासाठी जमिनी शेतक—याकडून जबरदस्तीने घेत आहे. ओरिसातील जिंदाल स्टील इंडस्ट्रीजचा प्रकल्प, पास्को प्रकल्प लोकांच्या विरोधामुळे शासनाला बंद करावा लागला. अर्थात हे प्रकल्प बंद करण्यासाठी ओरिसातील 12 आदिवासींना आपले बलिदान द्यावे लागले.

विशेष आर्थिक क्षेत्र व विस्थापन :— विआक्षे साठी लागणारी जमीन संपादन करतांना विस्थापनही मोठया प्रमाणात होत आहे. उदा. एकटया महाराष्ट्रातच लाखो एकर जमीन विआक्षेसाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील मोठी लोकसंख्या विस्थापित होत आहे. उदा. महाराष्ट्रातील नवी मुंबई येथे रिलायन्सच्या विआक्षेसाठी 11,700 हेक्टर तर गुरगाव हरियाणा येथील प्रकल्पासाठी 10,000 हेक्टर, जामनगरमधील एस्सार समूहाच्या विआक्षेसाठी 1100 हेक्टर, युनिव्हर्सल साठी 20,000 हेक्टर, टाटाग्रामसाठी 16,000 हेक्टर, कल्याणी ग्रुपसाठी 11,000 हेक्टर, सहारा ग्रुपसाठी 8,000 हेक्टर, महिन्द्रासाठी 4,000 हेक्टर इत्यादी विआक्षेत्रासाठी लाखों हेक्टर जमीन लागत आहे. त्यामुळे या जमिनीवर ज्यांचे वास्तव्य आहे किंवा जे लोक सध्या ही जमीन कसत आहेत अशा लोकांचे विस्थापन मोठया प्रमाणात होणार हे सत्य आहे. त्यामुळे देशात विस्थापनाच्या व पुर्नवसनाच्या समस्येने गंभीर स्वरूप धारण केले.

महाराष्ट्रातील विआक्षेत्रासाठी महाराष्ट्र सरकारने मुंबई कुळ वहिवाट व शेतजमीन कायदा 1948 नुसार उद्योजकांना जमीन संपादनासाठी परवानगी दिली आहे. यानुसार पनवेल, पेण, उरण तालुक्यातील जमिनीच्या संपादनाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. या तालुक्यातील विआक्षेमुळे उरण तालुक्यातील 20 गावे, पेण तालुक्यातील 24 गावे व पनवेल मधील 1 गांव बाधित होणार आहेत. याचा अर्थ महाराष्ट्रातील एकटया रायगड जिल्हयात 45 गावे विआक्षेमुळे बाधित होणार आहेत. याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील पुणे, लातूर, नांदेड, कोल्हापूर, नागपूर, औरंगाबाद, जालना, नाशिक, अमरावती, ठाणे, चंद्रपूर, सोलापूर, यवतमाळ इत्यादी तालुक्यातील काही गांवे विआक्षेमुळे विस्थापित होणार आहेत. अगोदरच देशातील विविध सिंचन प्रकल्प, धरणे, उद्योग यामुळे विस्थापित झालेल्यांची संख्या भरपूर आहे. त्यात विआक्षेमुळे विस्थापित होणा—यांची भर पडणार आहे. आणि या सर्व विस्थापीत लोकांच्या संदर्भात भविष्यात फार मोठया समस्या निर्माण होणार आहेत. म्हणजचे विआक्षेमुळे निर्माण होणा—या विविध सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक समस्यांचा परिणाम देशातील ग्रामीण व नागरी समाजावर मोठया प्रमाणात होणार आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचा ग्रामीण समाजावरील परिणाम :— विशेष आर्थिक क्षेत्राचे ग्रामीण समाजावर होणारे विघातक परिणाम आतापासूनच दिसत आहेत. यानंतर येणारे विआक्षे ग्रामीण समाजासमोर गंभीर समस्या निर्माण करतील यात शंका नाही. विआक्षे चे ग्रामीण समाजावर होणारे परिणाम थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

कृषी विषयक परिणाम :— विआक्षेसाठी मोठया प्रमाणात जमीनीचे संपादन करण्यात येत असल्याने त्यातही सुपिक जमीनीचे संपादन करण्यात येत असल्याने शेतक—यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण होईल. शेतीचे प्रमाण व उत्पादन कमी झाल्याने अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होईल. आताच आपण अन्नधान्याची आयात मोठया प्रमाणात करतो. शेतीचे प्रमाण कमी झाल्यास अन्नधान्याची आयात वाढेल व त्यासाठी बरेच परकिय चलन खर्च करावे लागेल. शेतीचे प्रमाण कमी झाल्याने शेतमजूर बेकार होतील, बेरोजगारीचे प्रमाण वाढेल, ग्रामीण भागात शेतीवर

आधारीत लघुउद्योग व कुटीरोद्योग बंद पडतील परीणामी लघु व कुटीरोद्योगावर ज्यांची उपजिविका आहे त्यांनासुध्दा बेरोजगारीचा सामना करावा लागेल.

सामाजिक समस्या :— विआक्षेमुळे शेतीपासून दुरावलेला ग्रामीण समाज विविध सामाजिक समस्यांनी ग्रस्त होईल. बेरोजगारी, दारिद्रय, उपासमार यामुळे व्यक्ती विघटन व कुटूंब विझाटन मोठया प्रमाणात झाडून येईल. ग्रामीण भागातील बेरोजगार, शेतमजूर विआक्षेमध्ये कौशल्याअभावी काम करू शकणार नाही. केले तरी त्यांना कोणतीही सामाजिक सुरक्षा हे विआक्षेत्र पुरविणार नाही. शेती राहीली नसल्याने लोकांचे मोठया प्रमाणात विस्थापन होईल. आणि या विस्थापनामुळे ग्रामीण समाजाच्या समस्यांची गुंतागुंत आणखी वाढेल. विआक्षेत्रामुळे तंत्रशिक्षण व कौशल्य असणा—यांनाच काम मिळेल असे शिक्षण व कौशल्य नसणा—यांना कामाची संधी फार कमी आहे. काम मिळाले तरी हलक्या दर्जाचे व कमी उत्पन्नाचे मिळेल यामुळे समाजातील आर्थिक व सामाजिक विषमता आणखी वाढीस लागेल व त्यामुळे आणखी समस्यांची भर पडेल.

पर्यावरणविषयक परिणाम :— आजही भारतातील पर्यावरण विषयक समस्या गंभीर आहे. विआक्षेमुळे मोठया प्रमाणात कारखाने, मोठे उद्योग सुरू होतील. या उद्योगातून बाहेर पडणारा विषारी धुर, रसायने, सांडपाणी यामुळे पर्यावरण अधिक दुषित होईल. विआक्षेमधील उद्योगांना मोठया प्रमाणात पाणी व विज लागणार आहे यामुळे सर्वसामान्यासाठी पाणी व विज मिळणे दुरापास्त होईल.

आर्थिक परिणाम :— विआक्षेसाठी ज्या शेतक—यांची जमीन संपादन होईल त्याला काहीतरी आर्थिक मोबदला मिळेल ज्यामुळे तो आपले उपजिविकेचे दुसरे एखादे साधन निवडू शकतो परंतू ग्रामीण भागातील शेतमजूर, भूमीहीन यांना कोणताही मोबदला मिळणार नाही. शेती नसल्यामुळे मजुरी हेच त्यांचे उपजिविकेचे साधन होते. ते जाणार असेल तर अशा लोकांच्या संदर्भात आर्थिक समस्या तिव्रतेने निर्माण होतील. एकंदरीत विआक्षेमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थाच धोक्यात येईल.

आरोग्यविषयक परिणाम :— आजही ग्रामीण भागात आरोग्याच्या अपु—या सोई आहेत. विआक्षे मध्ये विकासकांनी निर्माण केलेल्या आरोग्य सुविधा ग्रामीण लोकांना मिळतीलच याची खात्री नाही. विआक्षेत्र मुख्यतः खाजगी स्वरूपाचे असल्याने व भारतीय श्रमकायद्याचे तिथे नियंत्रण नसल्याने या उद्योगात काम करणा—या श्रमीकांना सलग 12 तास काम करावे लागेल, विशेष म्हणजे यंत्रे, धुर, रसायने इत्यादींच्या सहवासात त्यांना काम करावे लागेल व त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतील व त्यांचे आरोग्य धोक्यात येईल.

इतर परिणाम :— विआक्षेमुळे ग्रामीण समाजात उद्योगांचे प्राबल्य वाढेल. पण त्याबरोबरच उद्योगसंस्कृतीही अस्तित्वात येईल. परंतू ही उद्योगसंस्कृती ग्रामीण समाजाला विघटनाकडे नेणारी असेल. जुगार, मटका, दारू, वेशावृत्ती यासारख्या अनेक समस्या ग्रामीण समाजात पुर्वीपासुनच आहेत त्यांचे प्रमाण या उद्योगामुळे कितीतरी जास्त होईल.

एकंदरीत विआक्षेमुळे ग्रामीण समाजाच्या संदर्भात विविध सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आरोग्य, पर्यावरण विषयक समस्या निर्माण होतील. त्यामूळेच विआक्षे हे विकासाचे की विनाशाचे रूप आहे याचा विचार करण्याची आज वेळ आलेली आहे.

विशेष आर्थिक क्षेत्राचा शहरी समाजावरील परिणाम :— ग्रामीण समाजाप्रमाणेच शहरी समाजावरही विशेष आर्थिक क्षेत्राचे विघातक परिणाम होतील. किंबहूना ग्रामीण समाजापेक्षाही जास्त गंभीर परिणाम विआक्षेमुळे शहरी समाजावर होतील. विआक्षेचे शहरी समाजावर होणारे काही ठळक परिणाम खालीलप्रमाणे.

राहत्या जागेचा प्रश्न :— आजच शहरात मध्यमवर्गीयांना परवडेल असे निवासस्थान उपलब्ध होत नाही. विआक्षेमुळे ग्रामीण भागातील लोक उपजिविकेसाठी शहरात मोठया प्रमाणात स्थलांतर करतील. त्यामुळे शहरात राहत्या जागेचा गंभीर प्रश्न निर्माण होईल.

गलिच्छवस्त्यांची निर्मिती :— विआक्षेमुळे ग्रामीण भागातील विस्थापीत झालेले लोक शहरात मोठया प्रमाणात येतील. त्यांना राहायला पुरेशी घरे नसल्यामुळे हे लोक रेल्वेलाईन, मोकळी मैदाने, शासकीय जागा इत्यादी ठिकाणी झोपडया टाकून राहतील त्यातून आणखी गलिच्छवस्त्यांची निर्मिती होईल. या गलिच्छवस्त्यांतून जुगार, मटका, दारू, मादकद्रव्य सेवन, वेशावृत्ती यासारख्या अनेक समस्या निर्माण होतील.

महागाई :— शहराजवळच्या सुध्दा सुपिक जमिनी विआक्षेमध्ये जाणार असल्याने तेथेही अन्नधान्याचे उत्पादन कमी होईल. शहरातील लोकांच्या उदरभरणासाठी मोठया प्रमाणात धान्याची आयात करावी लागेल. त्यासाठी वाहतुक खर्च, दलाली वाढेल व त्यामुळे महागाईसुध्दा वाढेल.

प्रदुषण :— अगोदरच शहरात प्रदुषणाची समस्या आहे. विआक्षेमुळे निर्माण झालेले उद्योग, स्थलांतरामुळे वाढलेली लोकसंख्या, गलिच्छवस्त्या, सांडपाणी

इत्यादीमुळे शहराच्या प्रदुषणात आणखी भर पडेल व प्रदुषणामूळे शहरातील आरोग्यविषयक समस्या आणखी वाढीस लागतील.

नागरी सुविधांचा अभाव :— ग्रामीण जनतेच्या अचानक आलेल्या लोंढयामुळे शहराची लोकसंख्या भरमसाठ वाढणार आहे. अशा वाढलेल्या लोकसंख्येला रस्ते, विज, पाणी, आरोग्य अशा सुविधा पुरविणे अश्यक होईल. त्यामुळे नागरी सुविधावर ताण पडेल. अशाप्रकारे, विआक्षेमुळे शहरी समाजातही विविध समस्या निर्माण होतील. आणि या सर्व समस्यांचा परिणाम मानवाच्या जीवनावर होईल.

विशेष आर्थिक क्षेत्र काही उपाय :— देशाच्या सुदृढतेसाठी देशाचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे यात दुमत नाही. परंतू आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत सामाजिक व सांस्कृतिक विकास कुंठीत होवू नये. देशाचा विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागाचाही विकास होणे आवश्यक आहे. पण ग्रामीण भागाचा विकास करतांना ग्रामीणांचे विस्थापन करणे आणि ग्रामीण जनतेच्या उपजिविकेचे एकमेव साधन हिरावून घेणे आपल्यासारख्या लोकशाही असलेल्या देशात कदापीही मान्य केले जाणार नाही. विशेष आर्थिक क्षेत्राला भारतात यशस्वी करून दाखवायचे असेल तर काही संरचनात्मक उपाय करणे आज अत्यंत आवश्यक झाले आहे. काही उपाय खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. विआक्षेसाठी शेतक—यांच्या पडीत जमिनीच घ्याव्यात असे बंधन विआक्षेवर टाकणे आवश्यक आहे.

2. ज्या शेतक—यांच्या जमिनी विआक्षेमध्ये जाणार आहेत त्यांना त्यांच्या जमिनीचा योग्य मोबदला दिला पाहिजे.

3. जे लोक विआक्षेमुळे विस्थापित होणार आहेत त्यांचे योग्य ठिकाणी सर्व सुविधा देवून पुर्नवसन करण्यात यावे.

4. विआक्षेमुळे बेरोजगार होणा—यांना शासनातर्फे व विआक्षे विकासकातर्फे आर्थिक मदत देवून त्यांना स्वंयरोजगार सुरू करून दिला पाहिजे.

5. ग्रामीण भागातील युवकांना तंत्रशिक्षणाच्या सोयी मोठया प्रमाणात उपलब्ध करून देवून त्यांना विआक्षेमध्ये काम करण्यास लायक बनविने आवश्यक आहे.

6. ज्या भागात विआक्षे सुरू होणार आहे त्या विआक्षेमध्ये त्याच भागातील लोकांना रोजगार मिळाला पाहिजे. किंबहूना त्या भागातील लोकांना अशा उद्योगात काम देण्याची जबाबदारी रकारने विकासकावर टाकली पाहिजे व त्यासाठी त्यांना बाध्य केले पाहिजे.

7. कोणत्याही एकाच क्षेत्रात उद्योगांचे केंद्रीकरण करण्यापेक्षा उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करून समतोल विकास साधण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे उपरोक्त उपाय अमंलात आणून विकासाचा प्रयत्न केल्यास यास कोणीही विरोध करणार नाही. वास्तविक पाहता विआक्षे हे क्षेत्र देशाच्या विकासाच्या संदर्भात अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. परंतू या क्षेत्राकडे केवळ भांडवलदारांचे हित जोपासणारे व नफा कमविण्याचे एक साधन म्हणून न पाहता ते संपूर्ण देशाच्या विकासाचे विशेषतः ग्रामीण समाजाच्या विकासाचे एक साधन म्हणून पाहिल्यास विआक्षेमुळे देशाचा व ग्रामीण भागाचाही विकास नक्कीच होईल.

———————————————————

Referances:-
1. Coted by Dr. Vinayak Govilkar in his book 'Special Economoc Zone', Diamon Publications, Pune, 2007, page no. 13.
2. Dr. Vinayak Govilkar, Special Economic Zone, Dimond Publication, Pune, 2007, p.no. 22.

———————————————

संदर्भ ग्रंथ :—

1. डॉ. विनायक गोविलकर, विशेष आर्थिक क्षेत्र, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, 2007.
2. डॉ. मधुसूदन साठे, भारताच्या आर्थिक समस्या, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, 2008.
3. चित्रलेखा कौसल, सेझ, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, 2007.
4. डॉ. प्रदीप आगलावे, ग्रामिण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2002.
5. डॉ. प्रदीप आगलावे, भारतीय समाज : संरचना आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2002.
6. www.SEZindia.nic.in

लैंगिक ज्ञानाचे स्त्रोत व प्रसार माध्यमांची लैंगिक शिक्षण देण्यातील भूमिका

डॉ. प्रदीप आर. भानसे, एस. एस.जे. महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर. जि. गोदिया

==

''नवजात बालकाला सामाजिक प्राणी बनविणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजिकरण होय.''[1] (Davis:1960:37) सामाजिकरणाचे पाठ देणारे पारंपरिक माध्यम म्हणून कुटुंब ही एक प्रमुख आणि सामाजिक वर्तणूकीचे नियम मुलांमध्ये रूजविणारी प्राथमिक संस्था आहे. याच अर्थाने ''कुटुंब हा एक प्राथमिक समूह आहे'' [2] असे C.H. Cooley म्हणतो. (Elliot et al 1950 : 329) पारंपरिक पद्धतीने कुटुंबाच्या माध्यमातून मुलांवर नियंत्रण ठेवले जाते. परंतु अलिकडच्या काळात कुटुंबाचे मुलांवरील नियंत्रण कमी होऊन ते बऱ्याच प्रमाणात शिक्षणसंस्था, प्रसारमाध्यमे, मित्र व इतर सामाजिक परिणामकारक घटकांवर ढकलल्या गेले आहे. त्यामुळे निरीक्षणातून शिकणे व इतर माध्यमातून रूढीकरण करणे याचा परिणाम मुलांच्या लैंगिक भूमिका सामाजिकरणावर कुटुंब, महाविद्यालय, प्रसारमाध्यमे, समवयस्क हे लैंगिक भूमिका शिक्षणात महत्वाची भूमिका वठवू शकते. मात्र असे निदर्शणास येते की, लैंगिक ज्ञान देण्यासाठी ही माध्यमे फारशी प्रभावी भूमिका वठवित नाही.''[3] (Llyod :1984:215-216) खरे तर लैंगिक ज्ञानाचा विश्वस्त स्त्रोत पालक हाच आहे व असायला पाहिजे. कारण ते सामाजिक परिणाम करणारे सर्वात महत्वाचे तसेच संस्कृती व मूल्य संक्रमण करणारे पारंपरिक माध्यम आहे. परंपरागत कुटुंबामध्ये वडिलांना जास्त महत्व असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव कमी –अधिक प्रमाणात मुलांवर पडतो. कुटुंब सांभाळणाऱ्या आईचा परिणाम मुलांवर सकारात्मक होतो व तो चांगली प्रगती करतो. मात्र नोकरी करणाऱ्या आईचा मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर अधिक प्रभाव पडतो. मध्यमवर्गीय आई–वडील नोकरीवर असले तर कधी–कधी त्यांच्यात वाद निर्माण होतो व त्याचाही परिणाम मुलांवर पडतो. काही कुटुंबात दोघेही नोकरीवर असेल तर वडील आईला घरच्या सर्व कामात जेव्हा मदत करतात ते बघून मुलांमध्ये पारंपरिक लिंग भूमिकेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलतो. म्हणजे लैंगिक ज्ञान व भूमिका मुलांकडे संक्रमित करण्यात कुटुंब महत्वाचा घटक व स्त्रोत आहे. असे असले तरी पालकांचा वा कुटुंबाचा मुलांवर किती परिणाम होतो हे पूर्णतः स्पष्ट होत नाही. सामाजिक बदलाबरोबर कुटुंबाची जबाबदारी हळूहळू कुटुंबाबाहेरील घटकांवर येऊन पडली आहे. कुटुंबानंतर ज्ञानाचे व सामाजिकरणाचे माध्यम म्हणून शाळा–शिक्षण संस्था व शिक्षकाला विशेष महत्व आहे.मात्र ''शालेय अभ्यासक्रमातूनही स्त्री–पुरूषांच्या भूमिका पारंपरिक पध्दतीने मांडल्या जातात. स्त्री ही पारंपरिक पध्दतीने काम करणारी व पुरूष हा हिरो व महत्वाची व्यक्ती म्हणून दाखविली जाते. शिक्षक सुद्धा पुस्तकात जे दिले आहे तेच त्या ठिकाणी शिकवितात. कधी मुलींना व मुलांना वेगवेगळ्या पध्दतीने वागवितात. परंतु शिक्षकाने आणि सल्लागाराने मात्र दोघांनाही योग्यपणे वागणूक व मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.'' [4] (Ibid : 1984-217)

पौंगंडावस्थेत साधारणतः समवयस्क मुलींमध्ये तरूण मिसळत असतात. या वयात शारीरिक बदल त्याचप्रमाणे लैंगिक परिपक्वता त्यात येत असते. या वयात मुलं–मुलींकडे व मुली– मुलांकडे आकर्षित होतात. समवयस्क मित्रांकडून लैंगिक ज्ञानाचे आदान–प्रदान होत असले तरी ते विश्वस्त व शास्त्रीय स्त्रोत नाहीत हे अनेक अध्ययनावरून स्पष्ट झाले आहे. न्युजपेपर, मॅगझिन, टेलीव्हिजन यांचाही प्रभाव मुलांवर पडत असतो. प्रसारमाध्यमांद्वारे स्त्री व पुरूषांची भूमिका कशी मांडली जाते याचाही प्रभाव पडतो. दूरदर्शनवर स्त्रीयांना दुय्यम दर्शविल्या जाते, तर पुरूषांना महत्व दिले जाते. याचा परिणाम त्याच पद्धतीने मुलांवर होतो. काही कार्यक्रमात स्त्रीयांना अलिकडे मानाचे स्थान देऊन पुरूषांबरोबर समपदावर काम करीत असल्याचे दर्शविल्या जाते. त्यातून मुलांनाही कळते स्त्री सुद्धा मोठ्या पदावर कार्य करू शकते.

''काही संघटनांनी मुलींमध्ये गर्भधारणा होऊ नये ही जागरूकता आणण्यासाठी वेगवेगळे पोष्टकार्ड तयार करून आपल्या वेबसाईटवर उपलब्ध करून दिले आहेत. या संघटनाद्वारे जे पोस्टर्स, कार्ड प्रदर्शित केले जातात त्याचा उपयोग चांगल्यासाठी केला पाहिजे. शिक्षक त्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना माहिति देऊ शकतो.''[5] (Responding to media influences) परंतु हा काही लैंगिक शिक्षण देण्याचा विश्वस्त व शास्त्रीय मार्ग नाही. यावरून पौगंडावस्थेतील तरूणांना लैंगिक ज्ञान शास्त्रीय पद्धतीने व विश्वस्त गटाकडून दिले जात नाही. प्रसारमाध्यमे जे लैंगिक ज्ञान देतात ते फारसे प्रभावी, विश्वस्त, शास्त्रीय व परिपूर्ण नाही.

लैंगिकता संबंधीचे ज्ञान युवकांना मिळण्याचा पारंपरिक विश्वासू स्त्रोत म्हणजे त्यांचे पालक होय. व त्यानंतरचा स्त्रोत म्हणून शिक्षकांना हे स्थान देणे योग्य ठरेल. ''तरूण वयातील युवकांमध्ये लैंगिकता या विषयाची उत्सुकता अधिक असते. त्यामुळे त्यांच्या

मनातील शंका दुर झाल्या पाहिजेत.''[6] (Prabhu:2005:75) डॉ. एम. एन. सिंह इनके अनुसार ''कुछ पश्चिमी सोसाईटियो में मॉ बाप तथा अन्य पारिवारिक बच्चो को सेक्स एजूकेशन देणे के स्त्रोत बनते है। परंतु भारत मे मॉ बाप तथा अध्यापक बच्चो के सामने इस विषय मे बात करने को राजी नही होते है.''[7] (Singh: 209)

अध्ययनात सुद्धा 91.9% उत्तरदात्यांना लैंगिकता संबंधीचे ज्ञान पालक व शिक्षकांकडून मिळत नसल्यामुळे त्यापैकी 48.8% Male व 20.5% Female उत्तरदाते सिनेमा, नेट, अश्लील सिडी, अश्लील पुस्तके यातुन लैंगिक विषयावरील माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र ग्रामीण भागात अशी साधणे उपलद्ध होत नसल्यामुळे व सामाजिक नियंत्रण प्रभावी असल्यामुळे ही आकडेवारी कमी आलेली असावी. लैंगिक विषयाची माहिती यासारख्या माध्यमातून मिळविण्याची प्रवृत्ती निर्माण होण्याचे कारण ''पालक व शिक्षक या अधिकृत माध्यमाकरवी योग्य माहिती न पुरविली जाणे.''[8] (Opcit: प्रभु 2005:11) वास्तविकता " Sexuality is an important aspect of our life and parents are the best people with whom to discuss sexuality. But so many parent being time poor. " [9] (Sawant FPAI :6) एवढेच नव्हे तर " Adolescent and their parents had poor knowledge on contraceptives and lot of myths and misconception." [10] (Chuhan et al: 2005-2008:173)

लैंगिकता शिक्षण जीवनासाठी आवश्यक असले तरी त्याचा समावेश औपचारिक शिक्षणात नसल्यामुळे तरूण युवक पोर्नोग्राफीकडे वळतात. पोर्नोग्राफी म्हणजे अश्लील चित्रे, चित्रपट किंवा साहित्य. पोर्नोग्राफीतून लैंगिक विषयावरील वैज्ञानिक माहिती मिळत नाही. एका अध्ययनानुसार, "Male were more likely to use the media-magazines, the internet, T.V. and radio or institutional sources." [11] (Global survey 29: 2008) एका दुसऱ्या अध्ययनानुसार "Boys were exposed to pornography. Girls knowledge on sexual abuse, legal aspect were very poor." [12] (Op.cit. Chauhan et all 173) पोर्नोग्राफीतून विकृत प्रकारचे संदेश मिळतात. 'करीयर' घडविण्याच्या या वयात तरूण–तरूणी अशा साहित्याचे भक्ष ठरू शकतात. वास्तविकता लैंगिकता ही बाब नैसर्गिक, सुंदर, पवित्र व आवश्यक आहे. तरूण–तरूणी मनोरंजनाचे एकमेव साधन या अर्थाने चित्रपटाकडे बघतात. संशोधनात तरूण वयात 81.0% युवकांची नायक–नायिकेचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती आढळून आली. चित्रपटात असणारी केशभूषा, वेशभूषा व वर्तनप्रणाली यांचे सहज अनुकरण तरूण पिढीकडून होतांना दिसते. त्यामुळे नायक– नायिकांच्या वर्तनाचा विपरित परिणाम तरूणांवर होतांना दिसतो. सिनेमा, दूरदर्शन, नाटक, मासिके, जाहिराती यातून लैंगिकतेचे विकृत संदेश मुलांपर्यत पोहचत असतात. त्यामुळे चित्रपट व टी.व्ही. वरील उत्तान व बिभत्स दृश्यांमुळे लैंगिक भावना चाळवल्या जातात असे 75.0% उत्तरदात्यांना वाटते. यामध्ये 82.2% Male व 67.8% Female उत्तरदाते आहे. डॉ. ममतानी यांचे मते, ''कई सामजशास्त्री मानते है की, यदी युवक–युवतीयो को इस ज्ञान से अनभिज्ञ रखा गया तो, नैतिकता और अनैतिकता का पाठ पढाना व्यर्थ साबित होगा। खुले आम सेक्स प्रदर्शित करनेवाली अश्लील फिल्मो और टी. व्ही. पर दिखाए जा रहे नारी अंगो के खुले प्रदर्शन से युवाओं मे यौनभावना प्रदीप्त होती है। इससे युवा पिढी कुमार्ग की और अग्रेसर हो रही है।''[13] (ममतानी : 2005 : 5) असे असतानाही युवकांना लैंगिक विषयाचे ज्ञान विश्वस्त स्त्रोतांकडून मिळत नसल्यामुळे व प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मनोरंजनासोबत लैंगिक ज्ञानात भर पडते असे 69.4% असे उत्तरदाते म्हणतात. यामध्ये 74.4% Male व 68.4% Female उत्तरदाते आहेत. औपचारिक शिक्षणातून सध्यातरी इतर प्रकारच्या शिक्षणासोबत सार्वत्रिकरीत्या लैंगिक शिक्षण दिले जात नाही. अशा परिस्थितीत प्रचार व प्रसार माध्यमे लैंगिक शिक्षण देण्यासाठी योग्य नसल्याचे मत 65.4% उत्तरदात्यांनी व्यक्त केले आहे.

टेलीव्हिजन व इतर प्रसारमाध्यमातून अनेक कंपन्या आपला माल खपविण्यासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या जाहिराती दाखवितात. ह्या जाहिरातीचा मुख्य केंद्रबिंदू 'Sexual Emotion' हाच असतो. यामध्ये कॉस्मेटिक उत्पादने, निरोध, संतती प्रतिबंधक साधने, साबणाची जाहिरात, वेगवेगळ्या कपड्यांच्या व इतर प्रकारच्या जाहिरातीसाठी स्त्री–पुरूष देहाचे दर्शन घडविले जाते. एका संशोधनानुसार, 'Why do children get involved in sex'? लैंगिक संबंधात युवक–युवती सहभागी होण्यासाठी उत्तरदायी असणाऱ्या कारणात प्रमुख कारण असे आढळून आले की, "Sexual pressure on adolescent is everywhere, at school from their peers, from the T.V. where about 20,000 sexual scenes are broadcasted in advertisement soap appears, prime time shows and MTV. The hard-core rock music nowadays fans the flame of sexual desires."[14] (Shahid:4)

पौगंडावस्थेत T.V. व इतर प्रसार माध्यमातून

दाखविण्यात येणाऱ्या जाहिरातींचा युवकांच्या लैंगिक वर्तनावर विपरित परिणाम होऊन लैंगिक भावना उद्दीपित होत असल्याचे 74.0% उत्तरदात्यानी सांगीतले. औपचारिक शिक्षणातून लैंगिक शिक्षण दिले जात नसल्यामुळे एच.आय.व्ही.एड्स, गुप्तरोग या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्यात प्रचार व प्रसारमाध्यमांनी योग्य भूमिका वठवायला पाहिजे. मात्र अध्ययनात 60.3% उतरदात्यांनी माध्यमांच्या ह्या भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह लावले आहे. या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्याकरीता प्रचार व प्रसार माध्यमे जाहिरातीकरीता पोस्टर, बॅनर्सचा वापर करतात. परंतु ज्ञान देणारे हे माध्यम व घेणाऱ्यांचा कोणताही परस्परसंबंध निर्माण होत नाही. महत्वाचे म्हणजे या ठिकाणी 'मूल्यांना'(value) कितपत महत्व दिले जाते हाही प्रश्न आहे. दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, मासिके अशा सर्व माध्यमांचा युद्धपातळीवर वापर करून 'एड्स' सारख्या रोगावर आळा घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. एड्स होण्याचे प्रमुख कारण 'असुरक्षित लैंगिक संबंध' हे होय. त्यामुळे या रोगावर आळा घालायचा असेल तर व्यक्तीला जबाबदार लैंगिक संबंध ठेवण्याचे महत्व पटवून द्यायला पाहिजे, मात्र बऱ्याचदा असे लक्षात येते की, टी.व्ही. व प्रसार माध्यमातून एड्स नियंत्रणाचा जो व ज्यारीतीने प्रचार केला जातो; तो थोडा अतिरेकीच होतो. जसे – बलबीर पाशाला एड्स होणार का ? एड्स नियंत्रणाचा प्रभावी प्रचार आवश्यक असला तरी ह्या अतिरेकी प्रचाराचा तरूणावर विपरीत परिणाम होतो असे 49.0% उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. असे असले तरी एच. आय. व्ही. आजाराला नियंत्रीत करण्यात प्रसारमाध्यमांची महत्वाची भूमिका असू शकते.त्याकरीता एड्स नियंत्रण सप्ताहाचे आयोजन प्रतिवर्षी शासकीय पातळीवर करण्यात येते. म्हणून एड्स नियंत्रण सप्ताहाच्या निमित्ताने आयोजित कार्यक्रमाद्वारे प्रचार व प्रसार माध्यमे HIV आजाराला नियंत्रित करू शकतात असे 39.9% उत्तरदात्यांनी म्हटले असले तरी 44.7% उत्तरदात्यांनी HIV आजाराच्या प्रभावी नियंत्रणाकरीता माध्यमांच्या भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह लावले आहे.

सर्व प्रकारच्या ज्ञान प्राप्तीचे एक प्रभावी साधन म्हणून औपचारिक शिक्षण संस्थाचा उल्लेख करावा लागतो. शिक्षण संस्थातून इतर सर्व प्रकारच्या ज्ञानासोबत लैंगिक विषयाचे ज्ञान सुद्धा युवकांना मिळायला पाहिजे. मात्र असे होतांना दिसत नाही. त्यामुळे लैंगिक ज्ञान मिळविण्यासाठी दृकश्राव्य माध्यमावरच अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे दृकश्राव्य माध्यमे लैंगिक ज्ञानाचे एकमेव स्त्रोत होऊ शकते काय? यावर 31.5% उत्तरदात्यांनी होय असे म्हटले असले तरी 68.5% उत्तरदात्यांनी नाही व निश्चित सांगता येत नाही असे म्हटले आहे.

सिनेमा, टी. व्ही., खाजगी चॅनल्स, मासिके वृत्तपत्रे या सर्व माध्यमातून पुरूषांची व विशेषतः स्त्रीयांची अतिशय कामोत्पदीत दृश्ये दाखविली जातात. या दृश्याचा तारूण्यातील युवकांवर विपरीत परिणाम होताना दिसतो. एका संशोधनावरून असे निदर्शनास आले की, "Adolescent an average is exposed to 9000 sexual scenes per year through media and television." [15] (Shahid :1) त्यातून त्यांच्या कामभावना चाळविल्या जातात व लैंगिक अनुभव घेण्याची उत्सुकता वाढत असल्याचे मत 63.7% उत्तरदात्यांनी मांडले आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीलाच धोका निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धती. ती वाहत्या पाण्यासारखी असते. जुने सोडा नवीन घ्या. चांगले सोडा आणखी चांगले घ्या. समाजशास्त्रज्ञ के. पिटरीम सोरोकीन म्हणतात – ''व्यापक संस्कृतीचा विकास तेथेच झाला जेथे विवाहापूर्वीची पवित्रता आणि विवाहोत्तर वचनबद्धतेवर (एकनिष्ठता) अधिक भर दिला आहे. जर अत्याधिक प्रमाणात लैंगिक संबंध प्रस्थापित केले तर विशेषतः ज्या ठिकाणी ते संबंध अवैध आहे. निश्चितच प्रतिकुल परिणाम दिसून येतो.'' [16] (गोस्वामी :2003 :20) पण आम्हाला इलेक्ट्रॉनिक, प्रिंट मिडीयाच्या माध्यमातून टी. व्ही. वरील कार्यक्रमातून अश्लिलतेचे दर्शन घडविले जाते. अशी अनेक दृश्ये असतात की जी कुटुंबातील मंडळी एकत्रितपणे बघू शकत नाही. ह्या दृश्यांचा मुलांवर काय परिणाम होत असेल याची कल्पनाच न केलेली बरी! संशोधनात टेलिव्हिजनवर दाखविण्यात येणाऱ्या काही अश्लील कार्यक्रमामुळे भारतीय संस्कृतीला तडा जाण्याची शक्यता असल्याचे मत 80.0% उत्तरदात्यांनी मांडले आहे.

निष्कर्ष :- संशोधनातील वरील सर्व तथ्यांच्या आधारे लैंगिक ज्ञानाचे स्त्रोत व प्रसारमाध्यमांची भूमिका यावरील प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. प्रचार व प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मनोरंजनासोबत युवकांच्या लैंगिक ज्ञानात भर पडत असली तरी ही माध्यमे लैंगिक शिक्षण देण्यासाठी योग्य नाहीत.
2. एच. आय. व्ही., एड्स, गुप्तरोग ह्या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्यात ही माध्यमे योग्य भूमिका वठवित नाहीत.
3. ह्याउलट प्रसारमाध्यमातून दाखविण्यात येणाऱ्या जाहिरातींचा युवकांच्या लैंगिक वर्तनावर विपरीत

परिणाम होतो.

4. टेलिव्हिजनवर दाखविण्यात येणाऱ्या अश्लिल कार्यक्रमामुळे युवकांमध्ये लैंगिक अनुभव घेण्याची उत्सुकता वाढते, त्यामुळे भारतीय संस्कृतीला तडा जाण्याची शक्यता आहे.

उपाययोजना :– सद्यःस्थितीत लैंगिक शिक्षण हा वादग्रस्त व संवेदनशिल विषय असून ह्या विषयाची उपयुक्तता अधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे प्रस्तुत विषयाच्या निघालेल्या निष्कर्षाच्या आधारावर पुढील उपाययोजना सुचवीता येईल.

1. औपचारिक लैंगिक शिक्षण देतांना पालक, शिक्षक व विद्यार्थी ह्या तिन्ही घटकांचा विचार करावा.

2. शिक्षण ही सामाजिक प्रक्रिया असल्यामुळे केवळ महाविद्यालयातच नव्हे तर शाळेपासूनच लैंगिक शिक्षण देण्याची सुरूवात टप्याटप्याने करण्यात यावी.

3. एच.आय.व्ही., एड्स सारख्या भयावह परिस्थितीला आळा घालण्यासाठी त्या विषयाशी संबंधित तज्ज्ञांशी विचार–विमर्श करून सरकारने धोरण निर्धारित केल्यास येणाऱ्या संभाव्य अडचणीवर मात करता येईल.

4. पालक व विद्यार्थ्यांची लैंगिक शिक्षणाला अनुकूल मानसिकता घडविण्याचे उद्देशाने सामाजिक समुपदेशकांनी भूमिका वठवावी.

....

संदर्भ सूची :–

1) Davis Kingsley:- 'Human society', The Macmillan Publishing Co. New York, 1960. P.37

2) Cooley Charles :- Social organization

3) Lloyd B. Lueptow: - Adolescnt sex roles and social change, Columbia Univesity press New York. 1984. p. p. 215-216

4) Ibid :- P. 217

5) Responding to media Influences: - http://www.teenpreganancy.org.

6) Dr. Prabhu vitthal :– यौवन ते विवाह (विवाहपूर्व मार्गदर्शन व लैंगिकता शिक्षण) मॅजेस्टीक प्रकाशन,शिवाजी पार्क, मुंबई- 2005 P. 75

7) सिंह एम.एन. :– एड्स तथा आधुनिक समाज,विवेक प्रकाशन, जवाहरनगर, दिल्ली P.209

8) Dr. Prabhu vitthal :– op Cit P.ll

9) Sawant Anagha :- Youth Confuesd About Sex Survey Family Planning Association of India (FPAI)P.6

10) Chauhan S.L. & Beena Joshi A.H Mehata ,S.:- Collaborators Bandivdekar, Adolescent reproductive health, health department municipal corporation of greater Mumbai, 2005-2008,173

11) Global survey to explore effectiveness of sex edueation, June 29/2008(Rss Tell a friend) www.indiaedunews.net

12) Chauhan S. L. :- Op cit P.173

13) डॉ. ममतानी, जी.एम :– यौन– पथप्रदर्शिका (सेक्ससंबंधी शास्त्रसम्मत जानकारी, भ्रांतिया, समस्या व निराकरण) जीकूमार प्रकाशन, जरीपटका नागपूर–2005 P.5

14) Athar Shahid :- Sex Education, Teenage Pregnancy Sex and Marriage Islamic Perspective P. 4

15) Ibid :- P. 1

16) गोस्वामी भालचंद्र, आचार्य, प्रखर' :– व्यक्ती परिवार और सेक्स एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, जैना पब्लिशर्स, जयपूर 2003 P. 20

....

ISSN 2278 - 3199

स्त्री भ्रूण हत्या : आधुनिक काळातील एक महत्वाची सामाजिक समस्या.

प्रा. नलिनी बोरकर – भगत, अंशकालीन प्राध्यापक, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर.

==

इतिहासाची पाने उलगडून पाहिल्यास असे निदर्शनास येते की, संपूर्ण इतिहास हा स्त्रियांच्या शोषण, उत्पीडन, अन्याय आणि अत्याचाराचीच कहाणी सांगतोय. आज वर्तमान काळातही विविध स्वरूपात स्त्रीला पुरूषाच्या अत्याचाराला बळी पडावेच लागते. कधी देवी म्हणून पुजल्या जाणारी स्त्री आज केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून हिनविली जाते. घरगुती हिंसा, हुंडाबळी, वेश्याव्यवसायात ढकलणे अशा अनेक त–हेने स्त्रीचे शोषण केले जाते. स्त्रिभ्रूणहत्या हा त्यापैकीच एक अत्याचाराचा मार्ग आहे. या सृष्टीत लहानात लहान जिवाला जगण्याचा अधिकार आहे. मग तो एक कृमी किंवा किटक असो. स्त्री ही तर एक प्रजाती आहे. तीला नष्ट करणे म्हणजेच स्त्री भ्रूणहत्या होय. या संदर्भात नोबेल पुरस्कार विजेते अमर्त्यसेन म्हणतात, कन्या भ्रूण व कन्या हत्या , कन्या कुपोषण एक अपराध आहे. जो भारतात चुपचाप स्विकृत केला जातो.[1] जी स्त्री दोन कुटूंबाना बांधुन ठेवते तिलाच कायमचे मिटविण्याचे प्रयत्न स्त्री भ्रूणहत्येव्दारा केले जातात. मुलगी म्हणून एका कुटूंबात जन्म घेवून पत्नी म्हणून ती दुसरे कुटूंब सांभाळते. परंतू आता कुटूंबाचा आकार लहान होत चालला आहे त्यात एकच मुल हवे असेल तर तो मुलगाच असावा असा आग्रह पालक धरू लागलेत. आंतरराष्ट्रीय जनसंख्या अध्ययन संस्थानचे रवि वर्मा म्हणतात, भारतीय कुटूंब सरकारी प्रचार प्रसारामूळे लहान होत आहे, मुलांच्या तुलनेत मुलींचे बलिदान वाढण्यास कारणीभूत ठरत आहे.[2]

'ओम इमा त्वमिन्त्र मीरः सुपुत्रात सुभगात कधि
दशास्यत पुत्रना धेहि पतिमेकादशत कुरू'!

याचा अर्थ असा की, कन्यादानानंतर स्त्रिला आशिर्वाद देतांना म्हटले जाते या स्त्रिला आता तुम्ही योग्य पुत्रवती आणि सौभाग्यवती बनवा. हिला दहा पुत्रांची जननी बनवा.[3] म्हणजे काय तर स्त्रिचा जन्मच मुळी पुरूषाची सेवा करण्यासाठी झालेला आहे. पिता, पती, पुत्र या प्रत्येक भूमिकेत पुरूषानेच महान व्हायचे. स्त्रिला साधे जन्म घेवो म्हणूनही आशिर्वाद मिळत नाही. दुरदर्शनवर झालेल्या गर्भलिंग निश्चितीच्या चाचणी बाबतच्या मुलाखतीत, मुंबईच्या वुमेन्स सेन्टरच्या सभासद असलेल्या विभूती पटेल यांनी हा प्रश्न न्यायपूर्ण पध्दतीने सादर करतांना जाहीर केले की, अशा चाचण्या जर नंतर स्त्री भ्रुणहत्येमध्येच रूपांतरीत झाल्या तर भारतात स्त्रियांची प्रजाती निर्वंश होण्याचा धोका जास्त राहील.[4]

वर्तमान परिस्थितीः–

स्त्री भ्रूणहत्या केवळ ग्रामीण भागातच आहे असे नाही. अडाणी, अल्पशिक्षित स्त्री जशी मुलगा पाहिजे असा हव्यास बाळगते तसेच शहरातील उच्चशिक्षित, उच्चवर्णीय स्त्री जी आपल्या हक्कासाठी रस्त्यावर उतरून मोर्चे काढते, स्त्री सशक्तीकरणाची इच्छा व्यक्त करते या बाबतीत मात्र तिलासुध्दा असेच वाटते की फक्त मुलगाच असावा. मुलगी म्हणजे जबाबदारी. तिच्या शिक्षणाचा, पालनपोषणाचा खर्च म्हणजे वाया जाणारा पैसा आहे. सदैव तिच्या सासरच्या लोकांपुढे मान तुकवावी लागणार म्हणून मुलगा जर असेल तर या सर्व बाबी उलट होतील. घरातील पैसा घरातच राहणार. सून दहेज घेवून येणार आणि तिच्या माहेरी आपला सतत मान सन्मान होणार. या कारणास्तव स्त्री भ्रूणहत्येला उच्चशिक्षित शहरवर्गीय कुटूंबातून सुरूवात होत असते.

इंडीयन मेडीकल असोशिएशनचे म्हणने आहे की, प्रत्येक वर्षी 50 लाख कन्याभ्रूण नष्ट केले जातात.[5] आधुनिक जग कितीही प्रगत झाले असले तरी पुत्र प्राप्तीचा हव्यास मात्र अजूनही कमी झाला नाही. त्यातही अपत्य व्हावे ते मुलगाच व्हावा असा अट्हास आज पहायला मिळतो. भारतीय समाजाच्या संदर्भात हिंदूधर्माच्या प्राबल्यामूळे हा अट्हास अधिक प्रमाणात दिसून येतो. भारतीय समाजात आजही पुत्र प्राप्तीसाठी नवस करणे, दुसरा विवाह करणे, स्त्री विकत आणने यासारख्या गोष्टी केल्या जातात. तथापी कन्या जन्माच्या संदर्भात मात्र भारतीय समाज अजूनही जागृत नाही. भारतीय समाजात आजही मुलगी म्हणजे ओझे समजले जाते. त्यामूळेच मुलीला जन्म देण्याचे टाळले जाते. तिची गर्भातच हत्या केली जाते. यावरून हे स्पष्ट होते की, कन्याभ्रूणहत्येमूळे आज स्त्रियांची संख्या कमी होत आहे.

भारतातील स्त्री–पुरूष प्रमाण :–

भारतातील स्त्री–पुरूषांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास हे अधिक स्पष्ट होईल. 1901 ते 2001 पर्यंतच्या जनगणनेत स्त्री–पुरूष लोकसंख्येचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आढळून येते.

स्त्री–पुरूष प्रमाण 1901–2001		
क्र.	जनगणना वर्ष	स्त्री–पुरूष प्रमाण 1000 पुरूषांच्या मागे स्त्रियांची संख्या
1	1901	972

2	1911	964
3	1921	955
4	1931	950
5	1941	945
6	1951	941
7	1961	930
8	1971	934
9	1981	934
10	1991	926
11	2001	933
संदर्भ–भारत, 2009.		

उपरोक्त तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, भारतातील मागील 11 जनगणनेत दर हजार पुरूषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण सतत कमीच राहीलेले आहे. तसेच 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील विविध राज्यातील स्त्री–पुरुष प्रमाण खालील प्रमाणे होते.

क्र.	राज्य	स्त्री–पुरूष प्रमाण
1	जम्मू	892
2	पंजाब	876
3	चंदीगड	777
4	उत्तरांचल	962
5	हरयाणा	861
6	दील्ली	821
7	राजस्थान	921
8	उत्तरप्रदेश	898
9	बिहार	919
10	सिक्कीम	875
11	अरूणाचल प्रदेश	893
12	नागालॅंड	900
13	मिझोराम	935
14	त्रिपूरा	948
15	मेघालय	972
16	आसाम	935
17	पश्चिम बंगाल	934
18	झारखंड	941
19	ओरिसा	972
20	छत्तीगड	989
21	मध्यप्रदेश	919
22	गुजरात	920
23	दमण व दिव	710
24	दादरा व नगर	812
25	महाराष्ट्र	922
26	आंध्रप्रदेश	978
27	कर्नाटक	965
28	गोवा	961
29	लक्षव्दिप	948
30	केरळ	1,058
31	तामिळनाडू	987
32	पॉंडेचेरी	1,001
33	अंदमान निकोबार	846

उपरोक्त कोष्टकावरून असे निदर्शनास येते की आजही भारतातील विविध राज्यात स्त्री–पुरूष प्रमाण पाहिजे तेव्हढे समाधानकारक नाही. केरळ आणि पॉंडेचरी या राज्यांचा अपवाद वगळता एकाही राज्यात हे प्रमाण संतुलीत नाही. दमन व दिव आणि चंदीगड राज्यात तर स्त्रियांची संख्या पुरूषांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. उपरोक्त दोन्ही कोष्टकावरून हेच स्पष्ट होते की, भारतीय समाजात आजही स्त्री–पुरूषांचे प्रमाण विषम आहे.

कायदयाच्या दृष्टिकोनातून – प्रसूतीपूर्व भ्रूण तपासणी कायदा 1994 मध्ये बनविला गेला. या कायदयाला जानेवारी, 1996 पासून लागू केले गेले. या सोबतच गर्भपातासाठी नवीन तंत्रज्ञान विकसित केले गेले. या कायदयात 2003 मध्ये संशोधन केले गेले. लिंग निदान व निवड यावर बंदी आणन्यात आली आहे. यालाच P. C. P. N. D. T. Act असे म्हटले जाते. हा कायदा 14 फरवरी 2003 पासून लागू करण्यात आला आहे. या कायदयाअंर्तगत गर्भजल परिक्षण (Altra Sonography) विशिष्ट परिस्थितीमध्येच करता येवू शकते. जर गर्भाला काही धोका अथवा बिमारी आहे असे वाटत असेल तर. या कायदया अंर्तगत केवळ तेच डॉक्टर ज्यांच्याजवळ विशेष एम. डी. ची पदवी आहे. तेच डॉक्टर भ्रुण परिक्षण करू शकतात. प्रसूतीपूर्व परिक्षण करण्यासाठी काही आवश्यक अटी घालण्यात आलेल्या आहेत. जसे गर्भवती महिलेने विकलांग मुलांना जन्म दिल्याचा इतिहास असेल, लिंगसंबधी काही आजार किंवा वय 35 वर्षापेक्षा जास्त असेल तर जे लोक या कायदयाचे उल्लंघन करतात व दोषी समजले जातात त्यांना पहिल्यांदा दोषी सापडल्यावर 3 वर्षाची शिक्षा आणि 10,000 रू. दंड होत असतो. यासोबतच जो डॉक्टर या कार्यात सहभागी असेल व दोषी सापडेल त्यांना दंड म्हणून 10,000 रू. व तीन वर्षे शिक्षा होत असते. दुस–यांदा सापडल्यास 5 वर्षे सजा आणि 50,000 रू. दंड तसेच कांउसिलच्या सदस्यतेमधून कायमचे बाहेर काढले जाते. एकंदरीत कायदयाच्या दृष्टिकोणातूनही लिंगनिश्चिती करणे किंव कन्याभ्रूणहत्या

करणे दंडनिय मानले आहे. परंतू तरीही कन्याभ्रूण हत्या सतत होत आहे. ही समाजासाठी अत्यंत चिंतनीय बाब आहे.

व्याख्या :– 'लिंगनिश्चितीवरून ठराविक लिंगाचा गर्भ पाडणे म्हणजे भ्रुणहत्या'. स्त्रीभ्रूणहत्येला Female Foeticide आणि Femicide हे शब्द नियमित वापरले जातात.[6] स्त्रियांच्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांनी लावलेला स्त्रीभ्रूणहत्येचा अर्थ हा भारतीय स्त्रियांची चळवळ आणि सर्वसामान्य भारतीय स्त्री या व्यापक संदर्भात आपण पाहतो तेंव्हा या दोन्ही गटांचे विचार परस्परविरोधी असल्याचे जाणवते.[7]

1. 'स्त्रीभ्रूणहत्या म्हणजे अल्ट्रासाउंड सोनोग्राफीव्दारे स्त्री लिंग निश्चिती झाल्यास गर्भपात करून त्या स्त्री भ्रूणाला या जगात जन्म घेण्याची संधी नाकारणे होय.'

2. मुलगी जन्माला आली हे समजताच काही सेकंदातच तिला तिच्या मातेपासून हिरावून दुधाच्या मोठया पातेल्यात तिचा जिव जाईपर्यंत बुडवून ठेवणे आणि पुढच्यावेळी मुलगा व्हावा अशी देवाकडे प्रार्थना करणे. या प्रथेला 'दुधपीती' असे संबोधले जाते. ही प्रथा राजस्थान, हरियाणा या प्रदेशात प्रचलित आहे. हा सुध्दा स्त्री भ्रूणहत्येचाच एक प्रकार आहे.

3. गर्भधारणा होताच तो गर्भ मुलाचाच आहे हे घरातील सासू–सासरे, पती–पत्नी गृहीत धरतात. मुलाच्या अपेक्षेने गर्भाचे पोषण करतात परंतू मुलगी झाल्यास तिची हेटाळणी होवून तिचे जिवन मृतवत होते. यालासुध्दा लाक्षणिक अर्थाने भ्रूणहत्या म्हणता येईल.

स्त्रीभ्रूणहत्येची कारणेः– स्त्रीभ्रूणहत्या समाजात का घडून येतात याची कारणमिंमासा करणे गरजेचे आहे. पूर्वापार पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री ही दुयम समजली जाते. त्यामुळे मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे असे समजून त्याला जन्म देण्यात जिवनाचे सार्थक झाले हे प्रत्येक कुटूंबातील मातापित्याला वाटत असते. मुलगा हा वडीलांच्या चितेला अग्नी देणारा, समाजात मान वाढविणारा आहे असे समजले जाते. वराहमिहीर यांची पत्नी गणितज्ञ होती. राजाला राजदरबारात एका प्रश्नाचे उत्तर आले नाही तेंव्हा तिने उत्तर दिले परंतू महालात परतल्यावर तिच्या पुत्राला हे माहित होताच त्याने तिची जिभ छाटली. अशी अनेक उदाहरणे इतिहासात पाहावयास मिळतात. मुलगी जन्मली, तिला मुलाच्या बरोबरीचे शिक्षण दिले, ती नोकरी व्यवसायाला लागली तरी तिने कमविलेली पाई न् पाई तिच्या सासरी जाणार. परंतू तेच जर मुलगा करेल तर घरातच येणार असा विचार केला जातो. मुलगा हा लग्नानंतर स्वगृही राहतो व मुलगी परक्या घरी राहते. ऐतदेय ब्राम्हण म्हणतो की, 'जर पिता जीवंत पुत्राचे तोंड पाहील तर तो सर्व ऋणातून मुक्त होत असतो आणि अमृत प्राप्त करतो.[8] 'सखा ह जाया कृपण ह दुहिता ज्योति है, पुत्रः परमे व्योमन। म्हणजे मुलीचा जन्म दुर्भाग्याची गोष्ट आहे. मुलगी दुखाःचे कारण आहे मात्र मुलगा परलोकातही ज्योती दाखविण्याचे कार्य करतो.

स्त्री भ्रूणहत्येचे परिणामः– स्त्री भ्रूणहत्या जर अशाच होत राहतील तर स्त्रियांचे प्रमाण पुरूषांच्या तुलनेत खूप कमी होईल. याचा परिणाम खूप वाईट होवू शकतो. उपरोक्त कोष्टकावरून हे स्पष्ट होते की स्त्री पुरूषांच्या प्रमाणातील ही तफावत काळजी करण्यासारखी आहे. समाजात निरंतर स्त्रियांची संख्या कमी होत आहे. समाजात स्त्री आणि पुरूषांच्या संख्येत असणारे संतुलन बिघडतांना दिसते. यामुळे समाजात अनेकप्रकारचे लैगींक अपराध वाढीस लागतील. जसे बलात्कार, अपहरण, कॉलगर्ल्स, व्यभिचार, वेश्यावृत्ती, यामुळे कुटूंबात व समाजात विघटन तर होईलच परंतू स्त्री–पुरूषांच्या संबधातही अंतर पडेल आणि वैयक्तिक विघटन घडून येईल. या आकडयांवरून असे अनुमान काढता येईल की, सन 2011 पर्यंत 2 करोड 50 लाख मुलांना लग्न करण्यासाठी मुलगी मिळणे कठीण जाईल.[9] फार पूर्वी आदिवासी जमातीत विवाहासाठी स्त्री मिळत नसल्याने एक पुरूष अनेक स्त्रियांशी विवाह करीत असत. उदा. खासी, नायर, गारो यासारख्या आदिवासी जमातीत मातृसत्ताक व बहुपती विवाह प्रथा होती आणि आजही काही प्रमाणात ती आहे. ही प्रथा स्त्रियांच्या कमतरतेमूळे आधुनिक समाजातही येवू शकते. काही आदीम समाजात मुलीच्या वडीलांना हुंडा देण्याची प्रथा आहे. तशीच प्रथा आधुनिक समाजातही निर्माण होईल. कारण विवाहयोग्य चांगल्या उपवर मुलीच उपलब्ध होणार नाहीत. राजस्थान, हरियाणा या प्रातांत मुलींची संख्या इतकी कमी झालेली आहे की मुलींशी विवाह करण्यासाठी, लैंगीक भूक भागविण्यासाठी व पुत्रप्राप्ती करून घेण्यासाठी कोणत्याही जाती, धर्म अथवा प्रदेशातील मुलीला विकत घेतले जाते. स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण असेच वाढत गेले तर एक दिवस सर्वच राज्यात ही परिस्थिती निर्माण होईल.

उपाययोजनाः– स्त्रीभ्रूणहत्या ही आधुनिक समाजातील एक अत्यंत गंभीर समस्या आहे. या समस्येसाठी कुटूंब, समाज, चालीरिती, प्रथा, परंपरा इत्यादी घटक जबाबदार आहेत. या सर्व घटकांना या घृणीत कार्यापासून परावृत्त करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी कायदेही बनलेले आहेत. परंतू हे आपले अपयश आहे की, कायदयाची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही

त्यामूळे या कायदयाचे सर्रास उल्लंघन केले जाते. देशाला सामर्थ्यवान बनवायचे असेल, लोकांना अधिक नितीमान व नैतिक बनवायचे असेल, राष्ट्रभक्ती वाढवायची असेल, भ्रष्ट व्यवस्थेला नष्ट करायचे असेल तर हे अत्यंत आवश्यक आहे की, जनतेला सक्रीय होउन भ्रूणहत्या थांबवावी लागेल. यासाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे सुचविता येतील.

1. कुटूंबातील लोकांना मुलगा व मुलगी समान महत्वाचे आहेत. हे पटवून देणे. त्यांना मुलगा व मुलगी दोन्ही नोकरी करू शकतात व त्यांचे म्हातारपणी पोषणही करू शकतात. याची ग्वाही देणे.

2. शिक्षित, समाजातील जागरूक व प्रभावशाली व्यक्तीची एक समिती बनविणे जी अल्टासाउंड सोनोग्राफी केंद्राची तपासणी करून अहवाल शासनाला पाठवेल. या समितीला शासनाची सहमती असावी.

3. शहरातील लोकांना रजिस्टर्ड दवाखान्यांची माहिती दयावी.

4. स्त्री आणि पुरूष समान संवैधानिक अधिकारप्राप्त आहेत. मुली प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करीत आहेत. अनेक ठिकाणी मुलांपेक्षा मुली आरक्षणाने लवकर नोकरीवर लागू शकतात हे कुटूंबाला पटवून देणे.

5. ज्या कुटूंबात स्त्रीभ्रूणहत्येची घटना घडली त्या कुटूंबाला बहिष्कृत करून गावात निषेध पाळला पाहिजे. जेणेकरून असे कृत्य पुन्हा कोणी करणार नाही.

6. ज्या कुटूंबात केवळ मुलीच आहेत व आईवडील दरिद्री आहेत त्यांना शासनाने आधार दयायला हवा जेणेकरून त्या मुली शिकून नोकरी व्यवसाय करतील व गावात इतरांना त्यांचे उदाहरण देता येईल.

7. हुंडाप्रथे विरूध्द जनक्षोभ उठला पाहिजे. जे लोक हुंडा घेतात व देतात त्यांना सार्वजनिकरित्या बहिष्कृत केले पाहिजे.

8. वास्तविकतेमध्ये जे मुलींच्या संदर्भात घडते त्यात मुलींची काही चूक नाही. अपहरण, बलात्कार, छेडखानी, हिंसा, ॲसिड हल्ला, हुंडाबळी याविरूध्द संपूर्ण समाजालाच लढावे लागेल. ज्या मुलीबरोबर असे घडले तिला वाईट वागवून इतर मुलींचे धैर्य खच्चिकरण करणे थांबवावे लागेल.

9. मिडीया, वर्तमानपत्रे, पाक्षिके यांचे यात महत्वाचे योगदान आहे. स्त्रीभ्रृणहत्या घडलेली घटना त्यांनी लोकांसमोर आणावी तसेच डॉक्टर व मातापिता यांना त्यांनी केलेल्या गुन्हयासाठी जबाबदार ठरवावे.

10. डॉक्टर हे जीवनदाता असतात. त्यांनी एका निष्पाप आणि जगही न पाहिलेल्या जिवाला मृत्यू देणे पाप समजावे. आपल्या डॉक्टरीपेशाला कलंक लागेल असे वागू नये. स्त्री डॉक्टरांनी जर त्यांच्या मातापित्यांनीही असे केले असते तर त्या डाक्टर झाल्या असत्या काय! हा विचार गांभीर्याने करावा.

अशाप्रकारे स्त्री भ्रुणहत्या हा समाजाला लागलेला कलंक धुवून काढण्यासाठी समाजातील सर्वच घटक, कुटूंबीय, समाज, स्त्रियांच्या चळवळीतील कार्यकर्ते, डॉक्टर या सर्वानी प्रयत्न केले तर मुलगी जन्माला घालणे म्हणजे गुन्हा करणे होय ही विचारधारा बदलेल आणि स्त्रीभ्रुणहत्या थांबेल.

....

संदर्भ :–

1. आधुनिकता एंव नारी सशक्तीकरण, वी. एन. सिंह–जन्मेजय सिंह, रावत पब्लीकेशन, जयपूर, 2010, पृष्ठ क्रं. 233.
2. त्रत्रैव –पृष्ठ क्रं. 233.
3. दहेज प्रथा के बदलते आयाम, डॉ. चंद्रकला पांडे, अखिल भारतीय जनवादी महिला समिती, शाखा कानपूर, पृष्ठ क्रं. 17.
4. समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, संपादन–रेहाना घडयाली, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, 2008, पृष्ठ क्रं. 187.
5. आधुनिकता एंव नारी सशक्तीकरण, वी. एन. सिंह–जन्मेजय सिंह, रावत पब्लीकेशन, जयपूर, 2010, पृष्ठ क्रं. 236.
6. समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, संपादन–रेहाना घडयाली, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, 2008, पृष्ठ क्रं. 187.
7. तत्रैव, 2008, पृष्ठ क्रं. 180.
8. आधुनिकता एंव नारी सशक्तीकरण, वी. एन. सिंह–जन्मेजय सिंह, रावत पब्लीकेशन, जयपूर, 2010, पृष्ठ क्रं. 234.
9. तत्रैव, पृष्ठ क्रं. 236.

....

महिला सक्षमीकरण

प्रा. संतोष मेंढेकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, रेणुका महाविद्यालय, नागपूर

सन 2001 हे वर्ष भारत सरकारने महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. यामध्ये महिला आणि पुरूष यांच्यातील समानतेवर प्रकाश टाकला गेला. 'महिलांचे सबलीकरण म्हणजे महिलांचे अधिकार हक्क आणि कृती याबाबत निर्णय घेऊन त्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांचा उपयोग करून घेऊन समाजामध्ये प्रतिष्ठायुक्त जीवन जगणे होय'.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या मते ''एखाद्या देशाची स्थिती ही तेथिल महिलांच्या दर्जावरून समजुन येते''. सध्या या स्पर्धेच्या जागतिकिकरणाच्या युगात महिला त्यांची कामगीरी अत्यंत चांगल्या प्रकारे करतांना दिसून येतात.

जवळजवळ सर्व ज्ञान मानवी समाजामध्ये पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे स्थान भिन्न तर असतेच परंतु दुय्यमही असते. आपल्यापैकी बहुतेकांना या दुय्यम स्थानाची सवय होते ते नैसर्गिक वाटू लागते. हजारो वर्ष हे असेच चालत आले आहे. मानवी समाजात स्त्रियांची संख्या 50 % किंवा त्याहूनही अधिक आहे. स्त्रि पुरुषाच्या बरोबरीने शतकानूशतके अनेक अनुभव घेऊन जगत आहेत आणि कामेही करीत आल्या आहेत. पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था, जाती आणि वर्ग हयांचे परस्पर जुळलेले संबंध असतात. मामा, भाऊ, बहिण यांच्या शरीर संबंधावर नियंत्रण घालून जी समाज रचना निर्माण झाली त्यात कष्टकरी वर्गाला दास बनविले गेले आणि स्त्रियांवरील नियंत्रण पक्के केले गेले. एकेकाळी स्त्रियांच्या जननक्षमतेचा उदोउदो करणारी भारतीय संस्कृती, स्त्रियांच्या रजस्त्रवाला विटाळ मानू लागली. स्त्रीला भोगवस्तू ठरविले गेले, तिला शुध्दतेच्या आणि पावित्र्याच्या चौकटीत जखडले गेले. भारतातील जाती व्यवस्थेची रचना, स्त्रियांचे दुय्यम स्थान या बाबी महत्वाच्या आहेत. स्त्रिला अबला म्हणणे ही तिची बदनामी आहे. तो पुरुष वर्गाने स्त्री वर्गावर केलेला अन्याय आहे. स्त्रियांना स्वतःच्या अधिकारासाठी स्वतःच बोलत रहावं लागतं. लिहावं लागतं आणि अविष्काराची माध्यम शोधत रहावी लागतात. म्हणून त्याच्या सबलीकरणाचा, विकासाचा आणि सक्षमीकरणाचा विचार केला पाहिजे. भारतामध्ये एकूण समाजातील सुधारणा आणि महिला विषयक बदल आणले जात असतांना १९५० ते १९७० या काळात कल्याणाकडे रोख होता. स्त्रियांच्या जीवनात बदल अपेक्षीत करताना एक माता, पत्नी आणि स्त्री असण्यातून येणारी कर्तव्य डोळयासमोर ठेवली जात होती व आजही काहीसे चित्र तसेच दिसते. महिलांवर होणा—या अत्याचारांच्या विरोधात जागृती वाढत गेली, काही कायदे झाले. ते बदलले धोरणे बदलली, राजकीय पटलावरील अनेक रुपरेषा बदलणारी महिलासाठी एक तृतीयांश आरक्षण आले. या वाटचालीत अनेक वळणे आली. अनेक टोकाचे प्रसंग घडले. काही पेच निर्माण झाले आणि महिला विकासाची भाषा सुरु झाली. मोठया प्रमाणात स्त्रियांचे शिक्षण सुरु झाले. अनेक ठिकाणी स्त्रियांचा मुक्त संचार सुरु झाला जागतिकीकरणाचा विचार करुन, माहिती तंत्रज्ञान, शारीरिक शक्तीपेक्षाही बौध्दिक, वैचारीक कौशल्याचा प्रभाव वाढला. यातूनच स्त्रियांच्या मुक्तीला सक्षमतेचे परिणाम मिळाले व स्वयंसिध्दतेची सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात महिला सक्षमीकरणाच्या बाबतीत अनेक कायदे केले गेले. महात्मा गांधींच्या विचारानुसार जर एखाद्या पुरुषाला शिक्षण दिले तर तो स्वतः शिकेल पण जर एका स्त्रिला शिक्षण दिले तर ती सर्व कुटुंबाला शिक्षित करेल. भारतीय घटनेने महिलांना फक्त समानतेचा दर्जा दिला नाही, तर ७३ व्या आणि ७४ व्या घटना दुरुस्तीने ग्राम पंचायत, तालुका पंचायत, जिल्हा परिषद, महानगरपालिका यांमध्ये ३३% जागा राखीव ठेवल्या आहेत.

भारत सरकारने महिलांचे अधिकार त्यांना मिळावेत म्हणून वेगवेगळे कायदे संमत केले आहेत. त्यामध्ये हिंदू विवाह कायदा १९५५, हुंडा विरोधी कायदा १९९१, गर्भपात प्रतिबंधक कायदा १९७१, समान वेतन कायदा १९७६, गर्भचिकीत्सासंबंधी कायदा १९९४, या मध्ये महिलांना समाजामध्ये प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. या कायद्या व्यतिरीक्त सरकारने काही कल्याणकारी योजना सुरु करुन महिलांना सबळ करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. यामध्ये रोजगारासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम १९८७, महिला समृध्दी योजना १९९३, राष्ट्रीय महिला कोष १९९२-९३, इंदिरा महिला योजना १९९५, महिला व बाल विकास कार्यक्रम १९९७, बालिका समृध्दी योजना, या सर्वाबरोबर एकात्मीक स्वयसाहाय्यता, बचतगट म्हणजे स्वयसिध्दा इत्यादी १९५३ मध्ये भारत सरकारने केन्द्रीय समाज विकास बोर्डाची स्थापना करुन महिलांना अनुदान, बालके आणि दुर्लक्षित घटक यांना मदत केली आहे. केन्द्रामध्ये स्वतंत्र महिला व बालविकास मंत्रालय स्थापन केले आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय योजना :—

स्त्री—पुरुष समानता हे भारतीय हे भारतीय राज्य घटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये मुलभूत अधिकारामध्ये, मुलभूत कर्तव्यामध्ये आणि मार्गदर्शक तत्वामध्ये नमूद केले आहे. तसेच राज्य शासनाला महिलाच्या सबलीकरणाच्या विविध मार्गच अवलंब करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. लोकशाही राजकारणामध्ये, आपले कायदे पाचव्या पंचवार्षिक

योजनेपासून १९७४-७८ पासून महिला सबलीकरण हा विकास म्हणून ओळखू लागला. नवव्या योजनेमध्ये सुध्दा महिला सक्षमीकरणावर भर देण्यात आला. समाजातील तळागळातील घटकातील म्हणजे अनुसूचित जाती, जमाती मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक जे ग्रामिण जमाती मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक जे ग्रामीण भागामध्ये राहतात. त्यांना शिक्षण देणे, आरोग्य, उत्पादक, साहित्य देणे इत्यादींचा समावेश सक्षमीकरणामध्ये होतो.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय :—

सक्षमीकरणामध्ये स्त्रीयांना 'स्व' सामर्थ्यांची जाणीव करून देणे, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात स्त्रीयांना विशेष स्थान देणे देश पातळीवर सामाजिक राजकारण आणि आर्थिक प्रस्तावावर चर्चेत सहभागी करून घेणे स्त्रीयांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, यामध्ये समान संधी त्यांच्यामध्ये समान वागणूक स्त्रीया व मुलींवर सतत होणा—या अत्याचारांना आळा घालणे मृदसंधारण, वनीकरण, दुग्ध व्यवसाय आणि शेतीशी संबंधीत उदयोगाचे प्रशिक्षण देणे पशुपालन, कुकुडपालन, मत्सशेती यामध्ये सहभाग वाढवणे स्त्रीयांच्या कामाच्या ठिकाणी पाळणाघरे, वृध्दाश्रम, शैक्षणिक संस्था यांचे जाळे वाढवीणे, आहार आरोग्य पिण्याचे शुध्द पाणी याबाबत योजना आखणे, बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना सबल/सक्षम करणे यांचा समावेश होतो. स्त्री सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने खालील प्रमाणे वेगवेगळे कायदे आणि योजना तयार केले आहेत.

महिला सक्षमीकरण योजनांचे उद्देश :—

महिला सक्षमीकरणाच्या योजनेचे उद्देश म्हणजे महिलांचा विकास आणि सक्षमीकरण तसेच वेगवेगळया विकास कार्यक्रमात सहभाग वाढवीणे व खालीलप्रमाणे इतर उद्देश आहेत.

१) महिलांच्या शक्तीचा पुर्ण वापर होईल अशा आर्थिक आणि सामाजिक योजना तयार करून विकासाचे वातावरण तयार करणे

२) महिलांना मानवाधिकाराचा पूर्ण आनंद घेता येईल, मूलभूत स्वातंत्र्य समानता सर्व स्तरावर निर्माण करणे, त्यामध्ये राजकारण, अर्थकारण, समाज, सांस्कृतिक यांचा समावेश करणे.

३) महिलांना निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेऊन सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रश्न सोडविणे

४) समाज आरोग्य सेवा, समान शिक्षण, नोकरी, समान वेतन, सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण इत्यादी.

५) न्याय व्यवस्थेचा विस्तार करून सर्व मतभेद जे महिलांशी संबंधित आहेत ते काढून टाकणे.

६) समाज दृष्टीकोण बदलणे, महिलांचा सहभाग वाढवणे.

७) महिला आणि मुलींना प्रतिष्ठा

महिला आणि आर्थिक सक्षमीकरण :—

दारिद्रयाचे उच्चाटन :— महिला या समाजातिल बहुसंख्य दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा असतात. त्यामुळे त्याचे दारीद्रय महत्वाचे असते त्यासाठी सुक्ष्म आर्थिक योजना, सामाजिक भेदाभेद, दारिद्रय निर्मूलन कार्यक्रम राबवून त्या महिलांचे प्रश्न सोडविले पाहिजे. योजनांची कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी झाली पाहिजे गरीब, कामकरी महिला यांच्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. दलित आणि आदिवासी स्त्रियांचे प्रमाण शेतमजुर म्हणून जास्त असते. त्यांना सक्षम केले पाहिजे.

सुक्ष्मवित्ताची सोय :— महिलांना अन्नधान्य, उपभोगासाठी, उत्पादनासाठी आर्थिक मदतिची आवश्यकता असते. सध्याच्या शितप्रणालीमध्ये बदल करून समाजामध्ये जे गरजू आहेत, त्यांचा शोध घेऊन त्या महिलांना वित्तपुरवठा केला पाहिजे, तसेच त्यांचा आढावा घेणे गरजेचे आहे.

महिला आणि अर्थव्यवस्था :— अर्थव्यवस्थंमधील आर्थिक सामाजिक योजना ठरवितांना, त्याची अंमलबजावणी करतांना महिलांना प्राधान्य दिले पाहिजे. रोजगार निर्मिती आणि कामाचे तास यांचा विचार करून रोजगार दिला पाहिजे, अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविला पाहिजे.

जागतिकीकरण :— जागतिकीकरणच्या युगात महिलांना समानतेचा दर्जा मिळणे आवश्यक आहे महिलांना रोजगार, त्यांना मिळणा—या सेवा सुविधा यांचा विचार करणे महत्वाचें आहे स्त्री—पुरूष भेद राहणार नाही अशा योजना राबवून जागतिकीकरणामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविला पाहीजे.

महिला आणि कृषिक्षेत्र :— जवळजवळ ८६% स्त्रीया शेती व संबंधित व्यवसाय काम करतात. ग्रामीण भागात स्त्रीचा स्वतःच्या किंवा दुस—याच्या शेतावर काम करतात. मृद संधारण, सामाजिक वनीकरण, दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, मासेमारी इत्यादी संबंधी वेगवेगळया योजनांची अंमलबजावणी करून त्यांना प्रशिक्षण देऊन सक्षम करणे गरजेचे आहे.

महिला आणि उद्योगधंदे :— महिला उद्योगक्षेत्रात अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत आहे इलेक्ट्रानिक्स, माहिती तंत्रज्ञान, अन्न प्रक्रिया शेती उदयोग, वस्त्रोद्योग, या ठिकाणी महिलांचा सहभाग वाढत आहेत. या ठिकाणी महिलांना रात्रीच्या वेळी काम न देणे गरजेचे आहे. त्यांना संरक्षण देणे, त्यांना कामगार कायद्याची माहिती देणे गरजेचे आहे.

महिला आणि सामाजिक सक्षमीकरण

शिक्षण :— स्त्रिया आणि मुलींना शिक्षणाच्या समान संधीची गरज आहे. स्त्री—पुरूष यामधील भेद कमी करावयाचा असेल तर शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, निरक्षरता कमी करणे, महिलांचा शिक्षणामध्ये सहभाग वाढवणे, मुलींना भत्ता देणे, उच्च शिक्षणाची सोय तसेच मदत करून व्यावसायिक, तंत्रज्ञान विषयक शिक्षण देणे गरजेचे आहे. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणातील मुलींचे प्रमाण वाढवणे समाजातील मागासवर्गातील मुलींना, स्त्रीयांना (विशेषतः अनुसूचित जाती जमातीच्या) शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये वैचारीक बदल घडवून आणला पाहिजे.

आरोग्य :— महिला आणि मुलींच्या आरोग्याचा प्रश्न महत्वाचा असून तो गंभिर आहे योग्य आहार आरोग्याच्या सोयी पुरविणे आवश्यक आहे. जर बालमृत्यू, गरोदरमाता मृत्यू हे प्रमाण कमी करावयाचे असेल तर वेगवेगळया लसी, औषधे, अन्नपुरवठा योग्यवेळी करणे आवश्यक असते. पोलियो, एडस्, एच.आय.व्ही., याबद्दल प्रबोधन केले पाहिजे. अपु—या जीवनसत्वामुळे ४०% कुटुंबे कुपोषित आढळून येत आहेत. त्याचा विचार करून सरकारने प्राथमिक शाळांमधून माध्यान्ह अन्नयोजना सुरू केली आहे. गरोदर मातांना समतोल आहार देण्याची गरज आहे.

पिण्याचे पाणी :— शुध्द पिण्याचे पाणी, संडास बाथरूम याचा वापर आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. म्हणून ग्रामीण भागामध्ये याची सोय करणे महत्वाचे आहे.

पर्यावरण :— पर्यावरणातील बदलामुळे स्त्रीयांना अनेक रोग संभावतात. त्यासाठी त्यांना संरक्षण दिले पाहिजे. बायोगॅस, धूरविरहीत चुली, सूर्य शक्तीवर चालणारी साधणे यांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागामध्ये अनेक महिला गोव—या, पिळांचा शिल्लक भाग आणि जळावू लाकूड यांचा उपयोग स्वयंपाक करण्यासाठी वापरतात त्यामुळे अनेक रोग उद्भवतात, त्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

महिलांवरील अत्याचार :— स्त्रियावर होणारे अत्याचार यामध्ये भारीरिक मानसिक घरघुती किंवा सामाजिक स्तरावर होणारे यामध्ये जातीव्यवस्था, परंपरा याचा समावेश होतो. त्याचा निपटारा होणे आवश्यक आहे. लैंगीक प्रतिबंध कायदे, हुंडा विरोधी कायदे, करून या अत्याचारावर प्रतिबंध केला पाहिजे, बलात्कार, अवहेलना, उपासमार, बदनामी, खंडण्या हुंडाबळी, कौटुंबकि अत्याचार याचा विचार होणे गरजेचे आहे. त्याबद्दल सरकार वेगवेगळे कायदे करत आहे. मुलीची गर्भातच हत्या करणे यांवर कडक कारवाई झाली पाहिजे.

महिला आणि राजकारण :— घटनेच्या ७२ व्या आणि ७४ व्या दुरूस्तीनुसार महिलांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परीषद, महानगरपालीका यामध्ये एक तृतियांश जागा राखीव आहेत. त्यांना या व्यवस्थेंमध्ये संरक्षण देणे गरजेचे आहे. राजकारणामध्ये वेगवेगळया पक्षाच्या महिला आघाडया असून त्या महिलांना मदत करून सक्षम करीत आहेत.

बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमिकरण :— डॉ. महंमद युनूस यांच्या बचत गटाच्या माध्यमातून बांगला देशाचा ज्या प्रमाणे विकास झाला त्या धरतीवर भारतातील महिलांना आर्थिक पाठबळ देऊन सक्षम केले पाहिजे भारतामध्ये जवळपास ३० लाख बचतगट असून त्यामध्ये ४.५ कोटी महिला सहभागी आहेत त्यांची उलाढाल सुमारे १८००० कोटी इतकी आहे. महाराष्ट्रामध्ये २ लाख ५० हजार असून ९४ हजार बचतगट असून बॅकाच्या मदतीने महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी सक्रिय आहेत.

स्त्रीविना पुरूषांचे अस्तित्वच अशक्य आहे. जर अहिंसा हे आपल्या जीवनाचे सुत्र असेल तर जगाचे भवितव्य स्त्री जातीच्याच हाती आहे. स्त्री ही दुर्बल नाही. पुरूषां इतकीच थोर आहे. भारतीय महिला अबला नाहीत तीच्या शुरकृत्याची इतिहास साक्ष देत आहे. थोडक्यात स्त्री—पुरूषांमध्ये जी विषमता निर्माण केली आहे ती नष्ट केली पाहिजे ज्या जातीत वा देशात स्त्री वर्गाला मान दिला जात नाही त्या जातीला किंवा त्या देशाला सुसंस्कृत म्हणता येणार नाही आज महिलांवरील अत्याचार वाढत आहेत. शिक्षणासाठी संधी मिळत नाही. विधवांना अपमानास्पद वागणूक, मुलगा—मुलगी भेद, लैंगीक छळ, हुंडाबळी अशा अनेक बाबी आहेत त्याकडे गांर्भीयाने लक्ष देऊन कायदयान्वये काटेकोर पालन करून देशाच्या विकासामध्ये महिलांचा सहभाग वाढवून त्यांना सबला करून सक्षम करणे हे देशासमोरील महत्वाचे आव्हान आहेत. कुटुंबाचा, समाजाचा, जिल्हयाचा, राज्याचा, देशाचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर महिलांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

....

संदर्भ सूची :—

१) दिलीप देवधर, अर्थकारण वृत्तपत्रीय लेखमाला
२) सुहास कुलकर्णी, लेखा खरीखूरी टीम इंडीया, समकालीन प्रकाशन
३) 'योजना', मासिक भारत सरकार प्रकाशन
४) रा.ज. लोटे, भारतीय समाज आणि समस्या
५) भारत सरकार, गृह मंत्रालय वार्षिक रिपोर्ट २००७—०८
६) इंडियन एक्सप्रेस ग्रुप, लोकप्रभा (४ डिसे. २००९)
७) द. इंडिया टुडे ग्रुप, इंडिया टुडे (१६ डिसे. २००९)
८) GOVT. of India Economic surveys ०८-०९

लिंगाधिष्ठित असमानता – प्रश्न व समस्या

प्रा. देवानंद भवरे, प्रा. प्रमोद सरदार, निळकंठराव शिंदे कला महाविद्यालय, भद्रावती जि. चंद्रपूर.

===

भारतात व्यक्तीचा दर्जा जातीच्या आधारावर ठरविला जातो जातीनुसार व्यक्तीला श्रेष्ठ व कनिष्ठ दर्जा प्राप्त झालेला असतो. मानवी समाजात वेगवेगळया प्रकारची सामाजिक विषमता आढळून येते. लिंगाच्या आधारावर सुध्दा स्त्री पुरूष विषमता पाळली जाते. लिंगानुसार पुरूषांचा दर्जा श्रेष्ठ तर स्त्रीचा कनिष्ठ दर्जा मानला जातो. स्त्री आणि पुरूषामध्ये असलेली विषमता ही लिंगविषमता होय. त्यामुळे जगात सर्वत्रच लिंगाच्या आधारावर विषमता दिसून येते. लिंगानुसारच स्त्री पुरूषांचा सामाजिक दर्जा ठरविला जातो. लिंगानुसार समाजात पुरूषांना श्रेष्ठ मानल्या गेलेले आहे त्यानुसार त्यांच्या भुमिका समाजाने ठरविल्या आहेत यामधुनच लिंगविषमता निर्माण झालेली आहे अशा विषमतेस सामाजिक रूढी, परंपरा, मूल्ये आणि प्रमाणकाव्दारे त्यांना मान्यता दिलेली आहे.

भारतीय समाजात मुलगा जन्माला आल्यास आई–वडीलांना व त्यांच्या नातेवाईकांना आनंद वाटायचा मुलीला कुटूंबातील भार समजल्या जात असे ती परक्याचे धन आहे. हिंदू धर्मात पितृऋण फेडण्यासाठी मुलगा जन्माला येणे महत्वाचे समजले जाते. पुत्र प्राप्तीसाठी ''पुत्रकामेष्ठी '' नावाचा यज्ञ केला जातो. लिंगाविषयी समाजात दुषितदृष्टिकोन असल्यामुळे मुलाला प्राधान्य दिले जाते. काही समाजात मुलीचा जन्म झाल्याबरोबर तिला मारून टाकण्यात येते. सुशिक्षित समाजात देखील मुलाला विशेष महत्व दिले जाते. गर्भजलाचे परिक्षण करून गर्भाचे लिंग जाणून घेतले जातात स्त्री लिंग असलेला गर्भ पाडण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. कुटूंबात मुलं मुली असतील तर मुलाला चांगले खाऊ पिऊ घालतात. त्यांची सर्वच कौतूक करतात त्याचा प्रत्येक हट्ट पुर्ण केला जातो. याच्या उलट मुलीचे संगोपन चांगल्याप्रकारे करण्यात येत नाही. मुलीच्या संदर्भात असा दुजाभावा पाळण्यात येतो. मुलीच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून मुलाच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष दिल्या जाते. शिकून मोठा झाला तर आपल्या कुटूंबाचे नांव करील अशी आई–वडीलांची समजूत असते. त्यांमुळे मुलीपेक्षा मुलाला अधिक महत्व दिल्या जाते म्हणून भारतीय समाजात लिंगाधिष्ठित असमानता दिसुन येते. भारतात पुरूषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे कुटूंबात पुरूषांची सत्ता चालते. वंश देखील पित्याच्या नावाने चालतो. विवाह नंतर स्त्री पतीच्या घरी राहायला जाते तिचे माहेरचे नांव बदलून तिच्या नांवासमोर पतीचे नांव लावले जाते. कुटूंबातील महत्वाचे कामे व निर्णय पुरूषच घेत असतो कुटुंबात स्त्रियांना दर्जा हा दुय्यम दिला जातो. स्त्रीने पतीच्या आज्ञेत राहावे जी स्त्री पती आणि कुटूंबाची सेवा मन लावून करते ती खरी पतीव्रता मानली जाते. स्त्री कितीही शिकली व नौकरी करू लागली तरीही ती पूरूषापेक्षा कनिष्ठच आहे. अशी पुरूषांची मानसिकता आहे लिंगाधिष्ठित असमानता कुटूंबात पाळल्या जात असते. हे निदर्शनास येते.

हिंदु तत्वज्ञानानुसार स्त्री ही पुरूषाची अर्धांगिनी समजल्या जाते हिंदु समाजात मातृत्वाचा आदर केला जातो तसेच सर्व अंतर्यामी परमेश्वरी ''शक्तिचे लक्ष्मी, सरस्वती, दुर्गा, काली इत्यादी स्त्रियांच्या रूपात वर्णन केलेले आहे. स्त्री ही धन आणि ज्ञानाची प्रतीक मानल्या गेलेली आहे. तिच आपल्या देशाची प्रतीक सुध्दा आहे. आपण आपल्या देशाला ''भारतमाता'' म्हणून तिच्या प्रति आपल्या भावना प्रगट करतो त्यामुळे प्राचीन काळात ही अवस्था अंत्यत चांगली होती. स्त्रीला ''शक्तिमान सुखसमृध्दी आणि संपत्तीचे प्रतीक मानण्यात येते होते. माता, पत्नी व भगिनी म्हणून तीची पूजा करण्यात येत होती सुरूवातीच्या काळात स्त्री पुरूष विषमतेचा विचारच नव्हता कारण स्त्री पुरूषामध्ये कोणतेच बंधन नव्हते. त्यामूळे मानसिक व बैध्दिक दृष्टीने स्त्री पुरूषापेक्षा कनिष्ठ आहे. सर्वक्षेत्रात स्त्रीचा मुक्त संचार असायचा तिला प्रतिष्ठा होती. सार्वजनिक समारंभात ती भाग घेत असायची. खिस्त पूर्व बाराव्या ''शतकात सुध्दा स्त्रीया न्यायाधिश, योध्दे, भविष्यवेत्या असल्याचा उल्लेख आहे. सुरूवातीच्या काळात अरेबीयातील मुसलमान स्त्रियासुध्दा पुरूषाच्यांबरोबरीने काम करीत होत्या. वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती केवळ चांगली नव्हती तर अंत्यत प्रगत होती. वैदिक काळ हा हिंदू समाजाचा सुवर्णकाळ मानला जातो. या काळात स्त्रियांना समानता होती. पत्नीच्या रूपात तिचा दर्जा उच्च होता कुटूंबात तिला 'राणी' म्हणून राहण्याचा आशीर्वाद दिल्या जायचा. महाभारताच्या कथनानुसार ते घर 'घर' नाही, ज्या घरात पत्नी नाही, गृहिणी विरहित घर हे 'जंगल' आहे. पुरूषाप्रमाणेच स्त्रियांना पुरूषाइतकेच स्थान देण्यात आले होते. उत्तरवैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा स्थिर राहू शकला नाही, तर या काळात स्त्रियांची अवनती

झाली. इ. स. पूर्व तिनशे नंतर भारतात झालेल्या सामाजिक बदलामुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. रामायण काळात विवाह ही एक दैवी बाब मानण्यात येवू लागली. स्त्रियांच्या चारित्रविषयक कल्पनेमुळे त्यांच्यावर समाजाची करडी नजर राहू लागली. रामाने सितेला दिलेली वागणूक हा त्याचा पुरावा आहे. पुत्र प्राप्तीला दिल्या गेलेले महत्व यामुळे या काळात स्त्रियांचा दर्जा खालावत गेला. स्मृतीकाळात स्त्रियांचा दर्जा खालावत गेला. स्त्रियांचे सर्व अधिकारच काढण्यात आले. त्याच्यासमोर मोठे प्रश्न निर्माण होऊ लागले. स्त्री ही मानसिक दृष्टया पुरूषापेक्षा कनिष्ठ आहे ही धारणा निर्माण होवू लागली. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये अधिकच अवनती होऊ लागली. या काळात स्त्रियावर अनेक बंधने लादण्यात आलेत सती जाणे, विधवा विवाह बंदी, देवदासी पध्दत, बालविवाह पध्दत ,जठर– कुमारिका, विवाह पध्दती इत्यादी रूढीच्या बंधनात जखडल्या गेली त्यामुळे स्त्रियांची परिस्थिती अंत्यत केविलवाणी झाली. ब्रिटिश काळात स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होऊ लागला. त्याचे कारण ब्रिटिशांचे उदारमतवादी धोरणाने स्त्रियांना मदत झाली. अनेक समाजसुंधारकांनी स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांनी 1847 साली स्त्री शिक्षणासाठी शाळा काढल्या त्यामुळे स्त्री शिक्षण वाढू लागले. सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा, पुनर्विवाह, प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण यात सक्रिय भाग घेतला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिंगभाव विषमता निर्मुलनात अतिशय महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. त्यामुळे स्त्रियामध्ये जागृती होऊ लागली. समाज सुधारक व राजकीय पुढारी स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करू लागले. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत परिवर्तन होऊ लागले.

स्त्री पुरूष असमानता लोकसंखेच्या अभ्यासावरून पुरूषापेक्षा स्त्रियांची संख्या कमी प्रमाणात दिसुन येते. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण लोकसंख्या 102 कोटी 70 लाख 15 हजार 247 इतकी आहे. यामध्ये पुरूषांची संख्या 53 कोटी 12 लाख 77 हजार 78 इतकी होती. तर स्त्रियांची संख्या 49 कोटी 57 लाख 38 हजार 169 इतकी आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की, स्त्रियापेक्षा पुरूषांची संख्या जास्त आहे. स्त्रियांना पुरूषापेक्षा दुय्यम दर्जा दिल्यामुळे मुलीचा जन्म होण्याआधीच गर्भपात केला जातो. दरवर्षी लाखो बालीकांना जन्मण्यापुर्वीच मारले जात होते. त्यामूळे मुलापेक्षा मुलीचे मृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे असे दिसुन येते. 1901 ते 2001 या वर्षातील स्त्री पुरूष प्रमाण पाहिल्यास मागील शंभर वर्षात दर हजारी पुरूषामागे स्त्रियांचे प्रमाण वाढण्याऐवजी कमी कमी होत असल्याचे आढळून आले आहे. महाराष्ट्रात 1991 मध्ये दर हजारी पुरूषामागे स्त्रियांचे प्रमाण 934 होते तर 2001 मध्ये मात्र हे प्रमाण 922 पर्यत कमी झाले. केरळ राज्यात स्त्रियाचें प्रमाण हे पुरूषापेक्षा जास्त आहे. कारण तेथे 1991 मध्ये स्त्रियाचे प्रमाण 1036 होते तर 2001 मध्ये 1058 झाले केरळ राज्यात दर हजारी पुरूषामागे स्त्रियाचें प्रमाण वाढत आहे. कारण तेथे लिंगाधिष्ठित असमानता कमी आहे. स्त्रियांना पुरूषाच्या बरोबरीचे स्थान दिले जाते. भारतात स्त्रियांचे प्रमाण कमी असण्याचे कारण म्हणजे लिंगाधिष्ठित असमानता होय. भारतीय संविधानाने स्त्री पुरूष समानतेच्या तत्वाची हमी मूलभूत अधिकाराव्दारे देण्यात आलेली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या न्यायीक तत्वाची हमी देण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेने सर्व प्रकारची विषमता दुर केलेली आहे. लिंग विषमतेतील सर्व समस्या दुर करून स्त्रियांना समान अधिकार दिलेले आहेत. लिंग विषमता पाळणे हा कायदयाने गुन्हा ठरविला आहे. भारतीय राज्यघटनेने कलम 15 नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग या आधारावरील विषमता दुर केलेली आहे. कौटूंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक क्षेत्रात स्त्रियांना समान हक्क देण्यात आलेले आहेत. भारतीय स्त्रियांना संविधानाने समान दर्जा दिलेला आहे. स्त्रियांच्या हक्काचे संरक्षण व्हावे म्हणून शासनाने विविध कायदयाची तरतूद केलेली आहे. 1956 च्या हिंदू वारसा कायदयाने हिंदू आईला व मुलीला संपत्तीत समान वाटा दिलेला आहे. स्त्रियांना मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेण्याचा अधिकार दिलेला आहे. विवाहाचे वय मुलीचे 18 व मुलाचे 21 करण्यात आलेले आहे. अनेक संघटना स्त्रियांच्या हिताकरीता निर्माण होवू लागलेल्या आहेत. त्यामध्ये स्त्री मुक्तीचे कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. 1975 हे 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष 'म्हणून साजरे करण्यात आलेले आहे. तेव्हापासून संयुक्त राष्ट्राच्या वतीने महिला जागतिक परिषदा भरविलेल्या आहेत. लिंगभाव विषमता दुर करण्याच्या दृष्टीने नैरोबी परिषद महत्वपूर्ण मानली जाते. 8 मार्च हा 'महिला दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. लिंगभाव विषमता दूर करून लिंगभाव समानता निर्माण करण्यात आलेली आहे. आरक्षणामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदा यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढलेला आहे. त्यामुळे स्त्रियांना फार मोठया प्रमाणात सत्तेत सहभागी होता आले. त्यामुळे स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबीत्व कमी झाले. नौकरी, व्यवसाय, उद्योग सर्वच क्षेत्रात काम करणा—या स्त्रियांच्या एकूण

संखेत दिवसेदिवस भर पडत आहे संपूर्ण देशाचे चित्र असेच गतीकडे नेणारे आणि लिंगभाव विषमतेला छेद देणारे आहेत. एके काळी केवळ लिंग विषमतेमूळे राजकीय अधिकारापासून वंचित असलेल्या स्त्रियांना आज राजकीय क्षेत्रात समता प्राप्त झाली आहे. असे असले तरीही अजूनही व्यवहारात थोडया फार प्रमाणात लिंग विषमता आढळून येते आजही स्त्री पुरूषामध्ये भेदाभेद करण्याची प्रवृत्ती आहे. शासनाने स्त्रियांच्या उन्नती व सक्षमीकरणासाठी कायदे केले असले तरीही अपेक्षेप्रमाणे त्यांची अंमलबजावणी होत नाही. स्त्रिया आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी असल्या तरीही त्यांनी पतीच्या आज्ञेत रहावे. असे मानले जाते. आजसुध्दा ग्रामीण भागात बालविवाह केले जातात. मुलीचे शिक्षण पुर्ण होऊ न देता तिचा विवाह केला जातो. आजही स्त्रियावर अन्याय, अत्याचार, हुंडाबळी, मारहाण, छेडछाडचे प्रश्न संपले नाहीत. स्त्रीने 'स्त्री' म्हणूनच रहावे अशा विचारांचा प्रचार व प्रसार केला जातो. स्त्री कितीही शिकली आणि मोठया पदावर असली तरी ती आपल्या पतीपेक्षा कनिष्ठच आहे अशी मानसिकता दिसून येते. धार्मिक प्रभावामुळे स्त्रियांदेखिल स्वतःला पुरूषापेक्षा कनिष्ठच मानतात. परंतू पुर्वीपेक्षा आज स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वाढला आहे. लिंगविषमतेमुळे स्त्रियांवर अन्याय व अत्याचार झाल्यास त्यांना न्यायालयात जाऊन न्याय मिळवता येतो. आज कायदे स्त्रियांच्या बाजूने आहेत सर्व पातळीवर शिक्षणाचा प्रसार व लिंगभाव समानतेचा विचार रूजला म्हणजे स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यास मदत मिळू शकेल. त्याकरिता पुरूषाची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

....

संदर्भ ग्रंथ–

1 आगलावे डॉ. प्रदिप – भारतीय समाज संरचना आणि समस्या. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, 2005.

2. आगलावे डॉ. प्रदिप – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, 2009.

3. कुळकर्णी पि. के. – भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 1998.

4. क–हाडे बी. एम – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर, 2009.

5. खडसे भा. की. – भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालया पब्लिकेशन हाउस, मुंबई, 2004.

6. खडसे भा. की. – भारतातील सामाजिक समस्या, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2009.

7. चौधरी लता – लोकसंख्या आणि समाज, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2004.

8. चिरडे बालाजी – भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, 2006.

9. जाधव शोभना व पदमा पाटील – भारतीय इतिहासातिल स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2007.

10.तोष्णीवाल – भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न, विश्व पब्लिकेशन, नागपूर, 2009.

....

भ्रष्टाचार एक सामाजिक समस्या

प्रा. सुधाकर किसन माटे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला कला महाविद्यालय, उमरेड जि. नागपुर

इंग्रजी भाषेतील करप्शन (corruption) शब्दासाठी पर्यायी शब्द म्हणजे भ्रष्टाचार हा शब्द मराठी भाषेत रूढ झाला आहे. नैतीक व मुल्यात्मक अधोगती असा करप्शन या शब्दाचा मुळ अर्थ आहे. समाजमान्य व समाजात रूढ असलेल्या मुल्यांच्या व प्रमाणकांच्या चौकटीत जे बसत नाही ते अनैतिक, असामाजीक म्हणजेच भ्रष्ट होय. असे सर्वच समाजात मानले जाते आचार म्हणजे वर्तन कींवा व्यवहार होय पतीचे किंवा पत्नीचे विवाह बाह्य संबंध हे अनैतीक व मुल्यांविरोधी असल्यामुळे अशा वर्तनाला भ्रष्ट वर्तन असे संबोधले जाते. अशा प्रकारे समाजाच्या दृष्टीने अनैतीक आणी मुल्ये व प्रमाणक विरोधी वर्तन किंवा व्यवहार म्हणजे भ्रष्टाचार होय.

'लाचलुचपतीचे कृत्य (किंवा कृती) म्हणजे भ्रष्टाचार अशी भ्रष्टाचाराची सोपी व सुटसुटीत व्याख्या केली जाते. लाच घेण्याप्रमाणेच लाच देणे हा देखील भ्रष्टाचार व कायद्याचे दृष्टीने गून्हा आहे पैसा खाणे कींवा पैसा प्राप्त करण्याशी संबंधीत कृतीचाच समावेश भ्रष्टाचारामध्ये होतो. असे देखील समजण्याचे काही कारण नाही पैसे सोडुन अन्य कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तीगत स्वार्थ साधण्याच्या उद्देशाने केलेला सत्तेचा गैरवापर. (missuse of power) म्हणजे देखील भ्रष्टाचारच आहे. उदा. वैद्यकीय (मेडीकल), अभीयांत्रीकी (इंजीनीअरींग) यासारख्या व्यवसायीक अभ्यासक्रमात नियमांना डावलुन एखाद्याला प्रवेश मिळवुन देण्यासाठी आपल्या पदाचा उपयोग करणे हा देखील भ्रष्टाचार आहे.

1964 मध्ये भारत सरकारने भ्रष्टाचाराच्या समस्येचे अध्ययन करून त्याचे निर्मुलनार्थ उपाययोजना सुचविण्यासाठी संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समीती नियुक्त केली होती या समीतीने भ्रष्टाचाराची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे, ''एखाद्या शासकीय पदाचा कींवा सार्वजनीक जीवनातील महत्वपुर्ण व प्रभावी पदाचा आणी सत्तेचा दुरूपयोग किंवा स्वार्थ साधण्याच्या हेतुसाठी करण्यात येणारा वापर (उपयोग) म्हणजे भ्रष्टाचार होय.'' आर्थीक स्वार्थ साधण्यासाठी किंवा आपली स्थिती (दर्जा) उंचावण्यासाठी औपचारीक कर्तव्यांची पुर्ती न करणे हा देखील भ्रष्टाचार आहे उदा. अपराध्यांच्या हीताचे रक्षण करण्यासाठी त्याच्या विरूद्ध करण्यात आलेली तक्रार नोदवुन घेण्यास पोलीस खात्यातील अधीकारी नकार देत असेल तर हे भ्रष्टाचाराचेच कृत्य आहे. औपचारीक कायदे व नीयमांना डावलुन स्वार्थ साधण्याच्या हेतुने सावर्जनीक पदाचा किंवा सत्तेचा उपयोग करणे म्हणजे भ्रष्टाचार होय. अशी ही भ्रष्टाचाराची व्याख्या केली जाते. पेट्रोल पंप व गॅस यांच्या एजन्सी केवळ आपल्या जवळच्या लोकांनांच देण्याचे कृत्य मंत्र्याने केले असेल तर ते भ्रष्टाचाराचे कृत्य ठरते. थोडक्यात वाजवी पेक्षा जास्त व व्यक्तीगत स्वरूपाचे लाभ प्राप्त करण्यासाठी पदाचा किंवा सत्तेचा उपयोग व दुरूपयोग करण्याचे कृत्य म्हणजे भ्रष्टाचार होय.

भ्रष्टाचाराचे कृत्य करणे हा अपराध (गुन्हा) आहे कारण आपला स्वार्थ साधण्यासाठी कींवा वाजवी पेक्षा जास्त फायदे पदरात पाडुन घेण्यासाठी कायदे व नियमांचे उलंघण केले जाते. तेंव्हाच भ्रष्टाचार घडतो. म्हणुन समाजशास्त्रीय दृष्टीने भ्रष्टाचार म्हणजे सामाजीक मुल्ये व प्रमाणकांनी निश्चीत केलेल्या मर्यादांचे उल्लंघन करणारे विपथगामी वर्तन (विचलनात्मक वर्तन) होय असे म्हणता येईल.

भ्रष्टाचाराची समस्या अतीप्राचीन काळापासुन अस्तित्वात असली तरीही ती आधुनीक समाजात अधीक गंभीर झाली आहे. सॅम्युअल हटिंग्टनच्या मते, ''आधूनिकीकरणच्या प्रक्रीयेमुळे निर्माण होणाऱ्या असंख्य अनिष्ट परीणामांपैकी भ्रष्टाचार हा एक परीणाम असतो. औद्योगीकीकरणाची प्रक्रीया प्रारंभ झाली की, समाज रचनेचे स्वरूप अधीकाधीक गुंतागुंतीचे होत जाते पारंपारीक मुल्य व्यवस्थेतील काही मुल्ये कमकुवत होऊ लागतात. व्यक्ती स्वातंत्र्य व व्यक्तीवाद, या आर्थीक सुबत्ता या सारख्या नवीन मूल्यांचा (आदर्शांचा) प्रभाव वाढु लागतो. आर्थीक ,धार्मीक व राजकीय यासारख्या समाज जिवनाच्या सर्वच क्षेत्रात चांगले काय? वाईट काय? यासंबंधीचे पारंपारीक नीकष (मानदंड) डळमळीत होऊ लागतात. या मुळे भ्रष्टाचाराला संघटीत व व्यापक स्वरूप प्राप्त होऊ लागते. थोडक्यात, आधुनीक समाजाच्या संरचनेचे स्वरूपच गुतागुंतीचे आहे. यामुळे पुर्वी कधीही नव्हते. एवढे भ्रष्टाचाराचे स्वरूप व्यापक झाले आहे. तसेच भ्रष्टाचाराचे नवनवीन प्रकार आधुनीक समाजात निर्मान होत आहे. गेल्या दोन तीन दशकांपासुन भारतीय समाजात भ्रष्टाचाराचे प्रमाण खुपच वाढले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील एका सर्वेक्षण अध्ययनानुसार सर्वाधीक भ्रष्टाचार असणाऱ्या जगातील

सर्व देशांमध्ये भारताचा सातवा क्रमांक आहे.

श्वेतवसन गुन्हेगारीवर प्रकाश टाकतांना सदरलॅंड आपल्या पुस्तकात म्हणतात, श्वेतवसन गुन्हेगारांचे अपराध अत्यंत गंभीर स्वरूपाचे असतात, तरीही ते गुन्हेगार म्हणुन पकडले जात नाही. ते आपल्या स्वार्थानुसार नियम व कायद्यांचा अर्थ प्रतिपादित करीत असतात. उदा. पेटंट, ट्रेडमार्क व कॉपीराईट कायद्याचे उल्लंघन आर्थीक बाबींमध्ये हेराफेरी, कामगारांकडुन अनुचीत कार्य करूने घेणे दिशाभुल करणाऱ्या जाहीराती, युद्धकाळात लागु करण्यात आलेल्या प्रतीबंधांचे उल्लंघन इत्यादी ही यादी सदरलॅंडनेच केली आहे. श्वेतवसन गुन्हेगार एखाद्या व्यापाऱ्या प्रमाणेच आपले सर्व अपराध अत्यंत योजनाबद्ध पद्धतीने करीत असतात. नफेखोरी, गुप्तसंचय, आर्थीक बाबतच्या नीयमांचे व कायाद्यांचे उल्लंघन हे सर्व गुन्हे श्वेतवसन गुन्हेगार करीत असतात.

भ्रष्टाचाराशी संबंधीत अपराधांचे वा गुन्हयांची यादी तयार करावयाचे झाल्यास त्या यादी मध्ये वर उल्लेखीत सर्व गुन्हयांचा समावेश असतो. भारतात भ्रष्टाचाराचे हे सर्व प्रकार श्वेतवसन गुन्हेगार करीत असतात. म्हणजे भारताच्या संदर्भात श्वेतवसन गुन्हेगारी आणि भ्रष्टाचार या दोहोंमध्ये अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहेत. ते एकाच नाण्याच्या दोन बाजु आहेत असे म्हणता येईल.

भ्रष्टाचाराचे कृत्य करणे हा अपराध (गुन्हा) आहे. कारण आपला स्वार्थ साधण्यासाठी किंवा वाजवी पेक्षा जास्त फायदे पदरात पाडुन घेण्यासाठी कायदे व नियमांचे उल्लंघन केले जाते. तेंव्हाच भ्रष्टाचार घडतो. म्हणुन समाजशास्त्रीय दृष्टीने भ्रष्टाचार म्हणजे सामाजीक मुल्ये व प्रमाणकांनी निश्चीत केलेल्या मर्यादांचे उल्लंघन करणारे विपथगामी वर्तन (विचलनात्मक वर्तन) होय असे म्हणता येईल. भ्रष्टाचाराची समस्या अतिप्राचीन काळापासुन अस्तित्वात असली तरीही ती आधुनिक समाजात अधिक गंभीर झाली आहे. सॅम्युअल हटिंग्टनच्या मते, ‘‘आधूनिकीकरणच्या प्रक्रीयेमुळे निर्माण होणाऱ्या असंख्य अनिष्ट परिणामांपैकी भ्रष्टाचार हा एक परीणाम असतो. औद्योगीकीकरणाची प्रक्रीया प्रारंभ झाली की, समाज रचनेचे स्वरूप अधिकाधिक गुंतागुंतीचे होत जाते. पारंपारीक मुल्य व्यवस्थेतील काही मुल्ये कमकुवत होऊ लागतात. व्यक्ती स्वातंत्र्य व व्यक्तीवाद, या आर्थिक सुबत्ता या सारख्या नवीन मूल्यांचा (आदर्शांचा) प्रभाव वाढु लागतो. आर्थिक, धार्मिक व राजकीय यांसारख्या समाज जिवनाच्या सर्वच क्षेत्रात चांगले काय? वाईट काय? यासंबंधीचे पारंपारीक निकष (मानदंड) डळमळीत होऊ लागतात. या मुळे भ्रष्टाचाराला संघटीत व्यापक स्वरूप प्राप्त होऊ लागते. थोडक्यात, आधुनिक समाजाच्या संरचनेचे स्वरूपच गुतागुंतीचे आहे. यामुळे पुर्वी कधीही नव्हते. एवढे भ्रष्टाचाराचे स्वरूप व्यापक झाले आहे. तसेच भ्रष्टाचाराचे नवनवीन प्रकार आधुनिक समाजात निर्माण होत आहे.

सर्वच समाजांमध्ये भ्रष्टाचार हा विविध रूपात पसरतो. भांडवलशाही अथवा बाजारपेठीय अर्थव्यवस्था असणाऱ्या आधुनिक समाजात भ्रष्टाचाराचे नवनवीन प्रकार निर्माण होत आहेत. भ्रष्टाचाराच्या ठळक प्रकाराचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1. लाचलुचपत :

पैसे, वस्तु किंवा देणगी या स्वरूपात लाच दिली जाते. एखाद्या विशिष्ट पद्धारकांकडुन आपला स्वार्थ साधण्यासाठी नियमांचे उल्लंघन करणारी कृती करवुन घेणे हा लाच देणाऱ्याचा उद्देश असतो. बंगला, मोटार यासारख्या मौल्यवान वस्तुच्या खरेदीसाठी कर्ज घेतले जाते, परंतु ते फेडले जात नाही कारण कर्ज देणाऱ्याचे काम (नियमबाह्य) कर्ज उचलणाऱ्याने केले असते. सोप्या शब्दात कर्ज बुडविण्याची सोय दोघांच्या परस्पर संमतीने ठरवली असते. हा देखील लाचलुचपतीचा प्रकार आहे. अशाप्रकारे नियमबाह्य काम करणारा आणि ते काम करवून घेणारा कल्पकतेने लाचलुचपतीचे नवनवीन प्रकार निर्माण करित असतो.

2. वशीलेबाजी (Favoritism) :

भ्रष्टाचाराचे स्वरूप केवळ पैसे किंवा मौल्यवान भेट वस्तु स्विकारण्यापुरते कधीच मर्यादीत राहत नाही. कारण भ्रष्टाचार करण्यास तयार असणाऱ्याचे स्वार्थ विविध प्रकारचे असतात. या विविध प्रकारच्या स्वार्थाची पुर्ती करण्याच्या प्रयत्नांमधुनच भ्रष्टाचाराचे प्रकार निर्माण होतात. विशेष स्वरूपाची गुणवत्ता व पात्रता असणाऱ्याला डावलून आपल्या ओळखीच्या परंतू सर्वसामान्य स्वरूपाची गुणवत्ता असणाऱ्याची निवड नोकरीसाठीच्या मुलाखतीमध्ये होत असते अशाप्रकारे नोकरी देण्याच्या प्रकारात (उमेदवाराची निवड करण्याच्या प्रकारात) होणारी वशिलेबाजी हा भ्रष्टाचाराचा एक प्रकार आहे. लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणुकीत पक्षाचे अधिकृत उमेदवार निश्चीत करण्याचे कार्य राजकीय पक्षाचे वरिष्ठ नेते (श्रेष्ठजन, पक्षाची हायकमांड) करीत असतात. आपल्या पक्षाचे प्रामाणिकपणे कार्य करणाऱ्या व पक्षनिष्ठा असणाऱ्या कार्यकर्त्याची न्यायपुर्ण बाजू न घेता काही नेते आपल्या चेल्याचपाट्यांना पक्षाची अधीकृत उमेद्‌वारी मिळवून देतात. वशिलेबाजीच्या या प्रकारातून योग्य व लायक

व्यक्तीवर अन्याय होतो. योग्य व न्यायपुर्ण बाजू असणाऱ्याला डावलुन गैर किंवा अयोग्य बाजू असणाऱ्याचा फायदा करून देणे (त्याला लाभ मिळवुन देणे) असा वशिलेबाजी व भ्रष्टाचाराच्या प्रकाराचा अर्थ आहे.

3. पक्षपात (Nepotism) :

धर्म, जात व प्रामुख्याने नातेसंबंध या आधारावर लाभ मिळवुन देण्यासाठी पदाचा किंवा सत्तेचा उपयोग केला जात असेल तर त्यातून पक्षपात हा भ्रष्टाचाराचा प्रकार निर्माण होतो. सर्वच राजकीय पक्षांचे अनेक नेते आपल्या नातेवाईकांचे भले करण्यासाठी (त्यांना लाभ मिळवून देण्यासाठी) आपल्या पदाचा किंवा सत्तेचा उपयोग करतात, अशी सर्वसामान्य भारतीयांची धारणा आहे. तसेच प्रशासनातील अनेक वरीष्ठ अधिकारी आपल्या पदाचा किंवा सत्तेचा उपयोग नातेवाईकांना लाभ मिळवुन देण्यासाठी करीत असल्याचा अनुभव सर्वसामान्यांना येतो.

4. आश्रय (Patronage) :

उच्च पदावर कार्य करणाऱ्याने पात्रता किंवा लायकी नसणाऱ्याला पाठिंबा (Support) देण्यासाठी आपल्या सत्तेचा वापर करणे असा आश्रय या संज्ञेचा अर्थ आहे. बलात्कार, खुन, दरोडेखोरी यासारखी अपराधी कृत्ये करण्याऱ्यांना सर्वच राजकिय पक्षातील अनेक नेते पाठीशी घालतात. म्हणुन अलीकडच्या काळात गुन्हेगारीचे राजकीयकरण झाले असल्याचे म्हटल्या जाते. उच्च पदांवर कार्ये करणाऱ्याने संबंधीत व्यक्तीची बाजु चुकीची आहे. हे माहीत असुन देखील त्याला आधार किंवा उत्तेजन देण्यासाठी सत्तेचा दुरूपयोग केला की आश्रय हा भ्रष्टाचाराचा प्रकार निर्माण होतो. निवडणुक कार्यात मदत करणाऱ्या पक्षकार्यकर्त्यांना किंवा आपल्या मर्जीतील लोकांना रेशनचे किंवा दारूचे दुकान चालविण्यासाठी लायसन्स (परवानंगी) मिळवून देणे तसेच ‘मानद दंडाधिकारी’ या सारखे संन्मानाचे पद बहाल करणे राजकिय नेत्यांना सहज शक्य असते. असे राजकीय आश्रय मिळवुन देण्याचे प्रकार लोकशाही व्यवस्थेत (राजकीय पक्ष पद्धतीत) सर्वत्र सुरू असतात. पक्षाची संघटना मजबुत करण्यासाठी किंवा पक्षाचे हजारो कार्यकर्ते सांभाळुन नेण्यासाठी राजकीय आश्रय हा प्रकार आवश्यक आहे असेही म्हटले जाते. चुकीची बाजु असणाऱ्याला आधार देणे किंवा उत्तेजन देण्याचा आश्रय हा भ्रष्टाचारचाच एक प्रकार आहे.

5. अफरातफर (Misappropriation) :

दुसऱ्याचा पैसा आपल्या उपयोगासाठी वापरणे असा अफरातफर या शब्दाचा अर्थ आहे. शिक्षणसंस्था, सार्वजनिक वाचनालय, धार्मिक संस्था यासारख्या सार्वजनिक संस्थांच्या खजिन्यातील पैशाचा किंवा त्याच्या मालमत्तेचा अपहार करणे हा देखील भ्रष्टाचाराचा एक प्रकार आहे. सार्वजनिक संस्थांमध्ये सदस्यसत्वापासुन अध्यक्षापर्यंतचे कोणतेही पद प्राप्त करण्यासाठी असंख्य लोक धडपड करतात. परंतु यापैकी फारच मोजक्या लोकांमध्ये या संस्थांच्या मालमत्तेचे रक्षण करण्याची विश्वस्ताची वृत्ती असते. असा अनुभव आपणास येतो.

6. राजकीय भ्रष्टाचार व घोटाळे (Political Corruption and Scandals) :

केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील सर्व देशांमध्ये भ्रष्ट राजकारणी लोकांची संख्या प्रचंड आहे. यामुळे जेव्हा राजकीय नेत्याने केलेला भ्रष्टाचार उजेडात येतो तेव्हा त्याचा फारसा मानसिक धक्का सर्वसामान्य लोकांना बसत नाही. अलीकडच्या काळात तर प्रामाणिक राजकारणी फारच दुर्मिळ झाले आहेत. मृत्युनंतर फारच तुटपुंजा बँक बॅलन्स असणारे लालबहादुर शास्त्री व सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या सारखे राजकीय नेते अपवादात्मक असतात. जुलै 1994 मध्ये विमान अपघातात ८ कुटुंब सदस्यांसह मृत्यु पावलेल्या राज्यपालाच्या निवासस्थानात रोख पैसा व सोने या स्वरुपात 44 कोटी रुपयांची संपत्ती असल्याचे आढळुन आले. याच व्यक्तिची शेती, बंगले, फार्म हाऊस या स्वरुपातील एकुण मालमत्ता 800 कोटी रूपयांची असल्याचे एका पंधरवाड्यात उजेडात आले. या भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणाबाबत न्यायालयात जनहितार्थ याचिका दाखल झालेली असुनही शेवटी हे प्रकरण डावलण्यात राजकारणी लोकांनी यशप्राप्त केले. माजी केंद्रिय मंत्री सुखराम, तामिळनाडुच्या माजी मुख्यमंत्री जयललिता यांनी जमाविलेल्या प्रचंड संपत्तिची प्रकरणे उजेडात आलीत. परंतु कोणत्याही बड्या राजकारणी व्यक्तिला भ्रष्टाचाराबद्दल शिक्षा झाल्याचे उदाहरण अपवादाने देखील आढळत नाही.

गेल्या दोन–तीन दशकांमध्ये युरिया घोटाळा, बोफोर्स घोटाळा,हवाला घोटाळा,चारा घोटाळा, साखर आयात घोटाळा उजेडात आले आहेत. या सर्व घोटाळ्यांमध्ये हजारो कोटी रूपयांच्या राशीचा अपहार झाला आहे. घटकराज्यांमध्ये भुखंडाचे घोटाळे तर नेहमीच घडत असतात. या सर्व प्रकारच्या घोट्याळयांशी संबंधित खटले न्यायालयांमध्ये वर्षानुवर्षे सुरू असतात. अल्पकाळातच या घोटाळ्यांचे जनतेला विस्मरण होते. यामुळे घोटाळ्यात गुंतलेले राजकारणी उजळमाथ्याने मिरवु लागतात.

1. दुर्बल किंवा कमकुवत मुल्यनिष्ठाः आदर्श किंवा

मुल्यांबाबत व्यक्तिच्या मनातील कमकुवत निष्ठा हेच भ्रष्टाचाराचे मुळ कारण आहे. आधुनिक समाजात एकीकडे वैयक्तिक इच्छा, आकांक्षा, स्वार्थ, आणि दुसरीकडे सार्वजनिक हित, कायदयानुसार व्यवहार, मुल्य परंपरा अशा वर्तनाशी संबंधित दोन बाजु व्यक्तिसमोर असतात. जेव्हा व्यक्ति पहिल्या बाजुला महत्त्व देते तेव्हा भ्रष्टाचार घडुन येतो. व्यक्तिच्या मनातुन मुल्याबाबतची निष्ठा कमकुवत असणे हेच भ्रष्टाचाराच्या वर्तन प्रकाराचे मुलभुत कारण असते.

2. अकार्यक्षम प्रशासकीय यंत्रणा : प्रशासन यंत्रणा हे राज्यसंस्थेचे अविभाज्य अंग आहे. प्रशासन यंत्रणेत जेव्हा कार्ये घडून येण्यास विलंब लागते, तसेच कार्योसंबंधीच्या नियमामध्ये अनेक त्रुटी किंवा विसंगति असतात तेव्हा भ्रष्टाचार करणाऱ्यांचे (किंवा तो घडवून आणणाऱ्यांचे) फावते (त्यांना अनुकुल संधी मिळते) थोडक्यात, शासकीय प्रशासनातील अकार्यक्षमता, दप्तर दिरंगाई, विलंब या सर्व बाबी भ्रष्टाचार घडून येण्यासाठी पोषक ठरतात. आपल्या देशात भ्रष्टाचारांची समस्या अधिक गंभीर होण्याचे एक महत्वपुर्ण कारण अकार्यक्षम प्रशासकीय यंत्रणा हेच आहे.

3. सनदी नौकरांची मनोवृत्ती : शासकीय यंत्रणेत विभिन्न पदांवर कार्य करणारे अधिकारी, कर्मचारी, चपराशी या सर्वांना सनदी नौकर किंवा सनदी सेवक असे सबोधिले जाते. राज्यातील नागरिकांचे कार्ये नियमानुसार करण्यासाठीच सनदी सेवा व सनदी सेवक निर्माण झाले असतात. जेव्हा सनदी सेवकांमध्ये जनतेची सेवा करणे म्हणजे नियमानुसार काम करणे ही कर्तव्य भावनाच कमी होते, तेव्हा आपली कामे करून घेण्यासाठी त्यांचे हात ओले करण्याची पाळी सर्वसामान्य नागरिकांवर येते. यामुळे हळू हळू भ्रष्टाचार हा शासकीय यंत्रनेतील कार्यपद्धतीचा एक भाग बनतो. शासकीय यंत्रनेच्या कार्यपद्धतीचे अभिन्न अंग झालेला भ्रष्टाचार हा भाग पुर्ण केल्याशिवाय आपली कामे होऊच शकत नाहीत, अशी लोकांची धारणा होते. ह्याप्रकारे शासकीय पदाधीकाऱ्यांमध्ये नियमानुसार व कर्तव्यबुद्धीने जनतेची सेवा करण्याची मनोवृती नसते. किंवा कमी असते. तेव्हा भ्रष्टाचार निर्माण होतो.

4. मुल्य नियंत्रणांचे धोरण : युद्धकालीन परिस्थितीमध्ये काळा बाजार व भ्रष्टाचार वाढतो, असे समाजशास्त्रज्ञ म्हणतात. चिन व पाकिस्तानशी भारताचे युद्ध झाले त्यावेळी इंधन, अन्नधान्य व इतर वस्तूबाबत काळा बाजार निर्माण झाला होता. दारूबदीचा कायदा अस्तित्वात होता. त्या काळात दारू विक्रेत्यांचा चोरटा व्यापार वाढला होता. वस्तूचे मुल्य हे मागणी पुरवठ्याच्या नियमानुसार निश्चित होत असते. मागणीच्या स्वरूपात बदल घडवून आणणे हे मोठ्या जिकीरीचे व दिर्घकाळाचे काम आहे. पुरवठा वाढवून वस्तूचे वाढलेले मुल्य पुन्हा मुळ पदावर आणणे शक्य आहे. आपल्या देशात गेल्या वर्षात सिमेंट, साखर, रासायनिक खते, स्टिल यासारख्या वस्तुंचे मुल्य नियंत्रित करण्याचे व ठेवण्याचे सरकारचे धोरण होते. यामुळे त्या काळात या वस्तुंच्या काळाबाजारामुळे करोडो रूपयांचे काळे धन निर्माण झाले. थोडक्यात शासनाचे मुल्य नियंत्रणाचे धोरण भ्रष्टाचारास सहाय्यभुत ठरते.

5. भ्रष्टाचाराविरोधी यंत्रणाचे अपयश : प्रत्येक देशातच भ्रष्टाचार नियंत्रित करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण केल्या जातात. भारतात विविध प्रकारच्या घोटाळ्यांशी (पशुखाद्य घोटाळा, शेयर बाजारामधील घोटाळा इ.) म्हणजेच भ्रष्टाचार प्रकरणांची चौकशी करण्यासाठी चौकशी आयोग सरकारने नियुक्त केले. याशिवाय पोलिस खात्यात लाचलुचपत प्रतिबंधक विभाग, सी. आय. डी., सी. बी. आय. यासारख्या यंत्रणा भ्रष्टाचाराच्या प्रकारांची चौकशी करून गुन्हेगारांवर खटले दाखल करण्याचे कार्य करीत असतात. गेल्या 50 वर्षात भ्रष्टाचार विरोधी यंत्रणेला आपले कार्य प्रभावीपणे करता आले नाही. असे सर्वसामान्य भारतीयांना वाटते. म्हणुन भ्रष्टाचारविरोधी यंत्रणांचे अपयश अंतिमतः भ्रष्टाचाराची समस्या टिकवुन ठेवण्याचे व या समस्येची तिव्रता वाढविण्याचे कारण ठरते.

5. 6. जागृत लोकमताचा अभाव : सर्वसामान्य जनतेने भ्रष्टाचार सहन करण्याची क्षमता बरीच असते. आपल्या देशात तर ग्रामपंचायतीचा सरपंच, नगरसेवक, आमदार, खाजदार यासारख्या राजकीय क्षेत्रातील आणि सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील उच्चभ्रू लोकांबाबत 'तळं राखतो तो पाणी चाखतो ' अशी जनतेची समजुत निर्माण झाली आहे. थोडक्यात, भ्रष्टाचार दुर करणेच अशक्य आहे, अशी जनतेची भावना झाली आहे. भ्रष्टाचारविरोधी जागृत लोकमताचा अभाव असणे हे भ्रष्टाचाराच्या निर्मितीचे एक कारण ठरते.

....

....

ISSN 2278 - 3199

ग्रामीण शालेय शिक्षणातील गळती – एक अध्ययन

डॉ. राजेंद्र कांबळे, इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

देशातील 70 टक्के जनता ग्रामीण भागात राहते. यावरून ग्रामीण शिक्षणाला आपल्या देशात किती महत्वाचे स्थान आहे, हे स्पष्ट होईल. या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर काळात विषेशतः पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षीक योजनांमध्ये ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या प्रसार कार्याला चालना मिळाली. भारतीय घटनेच्या 45 व्या कलमाप्रमाणे राज्यांना असा आदेश देण्यात आला की, दहा वर्षात सात ते चौदा वयोगटातील सर्व मुले आणि मुली शाळेत यावीत. परंतु हे लक्ष्य अद्याप अपूर्णच आहे.

ग्रामीण भागात किती मुले शाळेत नोंदली यापेक्षा त्यांपैकी किती टिकूण राहिली याला विषेश महत्व आहे. मिळालेले शिक्षण टिकूण राहून त्या शिक्षणाचा संबंधित व्यक्तीला जीवनात प्रत्यक्ष उपयोग व्हावा असे म्हटले तर किमान सात वर्षाचे शिक्षण प्रत्येकास मिळाले पाहिजे असा अलिकडील संशोधनाचा निष्कर्ष आहे. लोकशाहीतील नागरिक डोळस, सुजाण, स्वावलंबी आणि कर्तव्यदक्ष व्हावयाचा असेल तर त्यास किमान सात वर्षाचे शिक्षण सक्तीचे मिळणे आवश्यक आहे. परंतू दुर्दैवाने ग्रामीण शिक्षणात आज गळती आणि स्थगितता या दोन प्रश्नांचे स्वरूप मोठे भयानक आहे, हे लक्षात घेऊन हा विषय संशोधनाकरिता घेतलेला आहे.

अनेक अभ्यासकांनी या संदर्भात केलेल्या अध्ययनातून पुढील निष्कर्ष निघालेत. डॉ. मा. गो. माळी यांनी कोल्हापूर जिल्हयातील भुदरगड तालुक्यातील प्राथमिक, माध्यमिक पातळीवरील विद्यार्थ्यांची गळती व स्थगितता या प्रश्नांचे स्वरूप जाणून घेण्याकरिता अध्ययन केले. त्यात पुढील निष्कर्ष निघालेत. प्राथमिक शाळांत विशेषतः इयत्ता 1 ते 4 या वर्गात गळतीचे प्रमाण फार मोठे आहे. सन 1954 साली पहिलीत नोंदलेल्या एकूण 445 मुलांपैकी इयत्ता 4 थीत म्हणजेच 1957 साली फक्त 95 मुले येवू शकली. म्हणजेच इयत्ता 1 ते 4 वर्गात एकूण 350 मुलांची गळती झाली. तसेच चौथीत राहिलेल्या 95 मुलांपैकी 53 मुले सातवीत, 37 मुले आठवीत व 29 मुले 11 वीत शिल्लक राहिली. म्हणजेच अनुक्रमे 42, 16 व 8 अशी गळती होत आली. पुढील शिक्षणासाठी जी 16 मुले गेली त्यामधील 8 मुले महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी व 8 मुले प्रायमरी ट्रेनिंग कॉलेज, औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्र, मुंबईस नोकरी आणि मौनी विद्यापीठातील इतर शिक्षणक्रम घेतलेली दिसून आली.

तसेच 1954 साली इयत्ता पहिलीत नोंदलेल्या 445 मुलांपैकी फक्त 182 मुले एका वर्षात इयत्ता 1 ली पास झाली. राहिलेल्या 263 मुलांपैकी इयत्ता 1 ली पास होण्यास 165 मुलांना दोन वर्ष, 49 मुलांना तीन वर्ष, 10 मुलांना चार वर्ष आणि 39 मुलांना चार वर्षापेक्षा जास्त कालावधी लागलेला आहे. तसेच दुसरीतील 263 मुलांपैकी एका वर्षात फक्त 166 मुले इयत्ता 2 री पास झाली. राहिलेल्यापैकी अनुक्रमे 87 मुलांना 2 वर्ष, 6 मुलांना 3 वर्ष, 1 मुलाला 4 वर्ष आणि 3 मुलांना 4 वर्षापेक्षा जास्त कालावधी लागलेला आढळतो. यावरून नापासांचे स्वरूप स्पष्ट होण्यासारखे आहे.पाहणीमध्ये गळती व स्थगितता होण्यास जी कारणे आढळली ती थोडक्यात पुढे दिली आहेत.

1) आर्थिक कारणे – पालकांच्या गरीबीमुळे व अपूऱ्या उत्पन्नामुळे मुला–मुलींची घरकाम, शेतकाम, गुरे सांभाळणे, मुले सांभाळणे अशा सारख्या कामात गरज लागणे तसेच लागणारे कपडे, पाटया–पुस्तके आणि इतर खर्चासाठी जवळ पैसे नसणे.

2) सामाजिक कारणे – चालत असलेल्या अनिष्ट परंपरा व पालकांचे अज्ञान यांचा यात समावेश होतो. 'मी किंवा माझे वाडवडील शिकले नाहीत. तर माझ्या मुलांस शिकण्याची गरज काय ?' असे म्हणणारेही पालक भेटले. मुलींना शिकण्याची गरज आहे. हे ग्रामीण भागातील बऱ्याच पालकांना अद्याप पटलेले नाही. शिक्षणाने कदाचित मुलींच्या बाबतीत पुढे कटकटी निर्माण होतील असा काही पालकाचा समज असल्याचे दिसून आले.

3) भौगोलीक कारणे – यांमध्ये भौगोलीक अडचणींचा समावेश होतो. शाळा वा गाव यामध्ये चांगले रस्ते नसणे, गावात शाळा नसणे किंवा शाळा व गाव यामध्ये ओढा किंवा नाला असणे अशा अडचणींचा समावेश होतो.

4) शैक्षणिक कारणे – गैरसोयीची शाळेची वेळ, शिक्षकांची मुलांना भिती वाटणे, अभ्यास अवघड वाटणे, एकाच वर्गात एका वर्षाहून अधिक काळ रहावे लागणे आणि शालेय वातावरण अयोग्य असणे, अशा कारणांचा यामध्ये समावेश होतो.

सन 1958 मध्ये श्रीमती दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली अखील भारतीय पातळीवर एक समिती नियुक्त केलेली होती. या समितीने स्त्री शिक्षणाच्या प्रश्नांचा सर्व बाजुनी विचार करून प्रगतीसाठी काही

महत्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत. कोठारी कमिशनने या शिफारशींचा जोरदार पुरस्कार केलेला आहे.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तूत अध्ययन नागपूर जिल्हयातील (महाराष्ट्र) कळमेश्वर तालुक्यातील असून त्याकरिता 100 कुटुंबातील नमूना संशोधन विश्वातून घेतला. अध्ययन क्षेत्रात एकूण 108 गावे येतात. प्रमाणित यादी प्राप्त झाल्यामुळे संभाव्यता, नमूना निवडीचा प्रकार वापरण्यात आला आणि लॉटरी सोडत पद्धतीने 20 गावांचा नमूना निवडला. प्रत्येक गावातून पाच कुटूंबे घेण्यात आली. परिसरातील 34 शाळांची यादी पंचायत समितीकडून प्राप्त झाली.

तालुका कळमेश्वर मधील जिल्हापरिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या
(गळती व स्थगिती) चे विवरण खालीलप्रमाणे

वर्ष	वर्ग	संख्या	वर्ग (2010–11)	संख्या
2007–08	1 लीत नोंदलेले एकूण विद्यार्थी	1227	4 थीत शिल्लक विद्यार्थी	1192
2008–09	5 वीत नोंदलेले एकूण विद्यार्थी	856	7 वीत शिल्लक विद्यार्थी	498
2009–10	8 वीत नोंदलेले एकूण विद्यार्थी	1781	11 वीत पोहचलेले विद्यार्थी	984

Repetition and Dropout rates
Repetition Rates in the Secondary and Higher Secondary Class
in Nagpur District, 2007-08

Social Groups	IX	X	XI-X	XI	XII	XI-XII
All	1.90%	0.99%	1.45%	0.36%	2.63%	1.50%
Male	1.77%	1.01%	1.39%	0.43%	2.30%	1.37%
Female	1.85%	1.00%	1.43%	0.39%	2.89%	1.64%
SC	1.84%	1.00%	1.42%	0.59%	2.36%	1.48%
ST	1.54%	1.01%	1.28%	0.58%	3.36%	1.97%
OBC	1.65%	1.06%	1.36%	0.36%	2.89%	1.63%
Others	1.76%	1.09%	1.43%	0.26%	1.59%	0.93%

Droupout Rates in the Secondary and Higher Secondary Class
in Nagpur District, 2007-08

Social Groups	IX	X	XI-X	XI	XII	XI-XII
All	16.07%	17.66%	16.87%	1.14%	20.04%	10.59%
Male	18.80%	20.45%	19.63%	3.11%	20.39%	11.75%
Female	14.25%	15.07%	14.66%	0.44%	19.71%	10.08%
SC	12.32%	25.42%	18.87%	1.40%	21.14%	11.27%
ST	13.75%	23.14%	18.45%	1.11%	36.52%	18.82%
OBC	10.65%	13.21%	11.93%	3.11%	11.14%	7.13%
Others	4.55%	10.24%	7.40%	2.41%	10.22%	6.32%

Source: Department of Education Officer (Sec.), Zilla Parishad, Nagpur (2009-10)

संशोधनाचे निष्कर्ष :

1. अध्ययनाकरिता घेतलेल्या कुटुंबाचे 90% पालक केवळ 10 वी पर्यंत शिक्षीत आहेत. पदवीधारक पालक एकही दिसून आलेला नाही.

2. अध्ययन क्षेत्रातील 65% कुटूंब इतर मागास प्रवर्गात (O.B.C.) मोडणारे आहेत.

3. सर्वाधिक 75% कुटूंब हिंदू धर्मीय आहेत.

4. गळती झालेल्या मुलांच्या पालकांचा व्यवसाय

शेती 41% व शेतमजुरी 46% आढळून आला.

5. गळती झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबाला वर्षभर रोजगार मिळत नाही. ही संख्या 58% आहे. केवळ हंगामात त्यांना रोजगार मिळतो. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती वाईट बनते त्याचा परिणाम मुलांच्या शिक्षणावर होतो. रोजगार पूर्णवेळ मिळविण्याकरिता कधी–कधी स्थलांतर करावे लागते. हे प्रमाण 22% दिसून आले. त्यामुळे देखील गळतीचे प्रमाण वाढते.

6. प्रस्तूत अध्ययनात वर्गनिहाय शाळा सोडणाऱ्याचे प्रमाण स्पष्ट करण्यात आले ज्यात वर्ग 1 ते 4 मध्ये शाळा सोडणारे 06%, 5 ते 7 मध्ये 22%, 8 ते 9 मध्ये 33%, तर 10 वीत शाळा सोडणारे 39% विद्यार्थी दिसून आलेत.

7. 85% गावात शाळा असल्याचे दिसून आले.

8. शाळा सोडण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून आलीत – नापास होणे, घरच्या गरिबीमुळे, शाळा लांब असल्यामुळे, शाळेची (शिक्षणाची) आवड नसणे, घरगुती कामामुळे, शेती असल्याने पालकांना मुलांच्या शिक्षणाची काळजी नसणे इत्यादी.

9. मुलांच्या अडचणीविषयी विचारलेल्या प्रश्नाला खालील अडचणी जाणवल्या मुलांना शिक्षकांची भिती वाटणे, घरकाम करावे लागणे, शाळा लांब असणे, जनावरांची राखण करावी लागणे, मजुरी करावी लागणे, अभ्यास न झेपणे, मुले सतत नापास होणे इत्यादी.

उपाययोजना –

1. प्राथमिक शाळांतून पाटया, पुस्तके, सर्व शालेय साहित्य मोफत पुरविण्यात यावे. जरूर तेथे कपडे सुद्धा पुरवावेत.

2. अर्धवेळ शिक्षणाची तरतूद करावी म्हणजे घरकाम सांभाळून मुलींना शिकता येईल.

3. मुले व मुली यांच्या शाळेतील उपस्थितीतील तफावत कमी होण्यासाठी खेडेगाव पातळीवर लोकशिक्षणाचे खास कार्यक्रम आखावेत.

4. या कार्यक्रमासाठी शासनाने खर्चाची पुरेशी तरतूद करावी.

5. मध्यवर्ती, राज्यपातळीवर व जिल्हापातळीवर यासाठी एक स्वतंत्र यंत्रणा असावी. या कार्यात सरकारी व सार्वजनिक संस्थाचे सहकार्य मिळवावे.

6. लोकमत जागृत करून पारंपरिक चुकीच्या समजुती घालविण्याचा प्रयत्न करावा.

7. ग्रामीण भागात जास्तीत जास्त स्त्री शिक्षक नेमण्याचा प्रयत्न करावा.

8. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या मुलींसाठी मुलींच्या स्वतंत्र हायस्कूलची सोय करण्यात यावी.

9. जेथे असे शक्य नसेल तेथे हायस्कूलमध्ये थोडयाफार स्त्री शिक्षिका नेमाव्या.

10. मुलींसाठी स्वतंत्र वसतीगृहाची सोय करावी.

11. मुलींना घरगुती उद्योगधंद्याची माहिती शाळांतून मिळावी. उदा. भरतकाम, शिवणकाम, पाकशास्त्र, बालसंगोपन इत्यादी.

12. खेडयातील प्रौढ स्त्रियांसाठी समाजशिक्षण वा लोकशिक्षण कार्यक्रमातून त्यांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी होईल अशा प्रकारच्या शिक्षणाची त्यांच्या फावल्या वेळात सोय व्हावी. तसेच त्यांना शिक्षणाचे महत्वही पटवून द्यावे म्हणजे आपल्या घरातील मुलींना त्यांना शाळेत पाठविण्याची इच्छा होईल.

13. महिला मंडळे, शैक्षणिक प्रदर्शन, चित्रपट आणि प्रात्यक्षिके यांमधून प्रत्येक खेडयात लोकशिक्षणाचा खास कार्यक्रम आयोजीत केला जावा. याची जबाबदारी ग्रामपंचायत, सहकारी सोसायटी आणि शाळा या तीन प्रमुख संस्थांनी स्वीकारावी.

14. गाव–पातळीवर मुलींच्या शिक्षणाची एक खास योजना वरील तीन संस्थानी पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार करून गावातील सर्व मुली शाळेत येतील अशा दृष्टीने दरसाल एक मोहीम घ्यावी.

....

ISSN 2278 - 3199

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – एक सामाजिक चिंतन

डॉ. दिगांबर कापसे, समन्वयक समाजविज्ञान विभाग, समर्थ महाविद्यालय लाखनी जि. भंडारा

प्रस्तावना :– आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आजही भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. वर्तमान अर्थव्यवस्थेतील 65% वाटा हा कृषीक्षेत्राचा असून भारतीय वार्षिक अंदाजपत्रकावर कृषीक्षेत्राचा प्रभाव स्पष्टपणे प्रतिबिंबीत होतो. प्राचीन काळात भारताची ओळख 'सुजलाम सुफलाम' प्रदेश म्हणून होती. भारतीय संपन्नतेच्या, समृद्धीच्या, भरभराटीच्या सुरस कथा जगाच्या कानाकोपऱ्यात ऐकविल्या जात. भारतात सोन्याचा धुर निघतो, भारतात सुवर्णयुग अवतरले या अख्यायिकांमुळे भारतावर ग्रीक सम्राट अलेक्झांडर, महंमद गझनी, महंमद घोरी, तैमूरलंग, चंगीझखान, अहमदशहा अब्दाली, नादीरशहा या परकीय आक्रमकांनी भारताची लूट करण्याकरिता भारतावर चढाया करून प्रचंड संपत्ती लूटून नेली. तर भारतातील नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा उपयोग आपल्या औद्योगिक प्रगतीकरिता उपयोगात आणण्यासाठी ब्रिटीशांनी भारतावर आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले. आणि महमंद गझनीने जेव्हढी लूट आपल्या भारतावरील 17 स्वाऱ्यामधून नेली नसेल त्याच्या कित्येक पटीने सुमारे 190 वर्षे भारताची महा लूट केली.

सन 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले भारताचे गतवैभव परत मिळविण्याकरिता प्रत्येक भारतीयाने अहर्निश प्रयत्न करून आंतरराष्ट्रीय जगतात भारताची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात तर भारताने विजयी झेंडा फडकविला. सर्वांगीण प्रगतीचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारतीयांना मात्र वर्तमान काळातील एका ज्वलंत सामाजिक प्रश्नाने विवंचनेत टाकले असून हा ज्वलंत सामाजिक प्रश्न म्हणजे प्रगतीच्या दिशेने वेगाने झेपावणाऱ्या, आर्थिक विकास दर दुहेरी आकडयात पोहचणाऱ्या, 'महासत्ता 2020' ची स्वप्न पाहणाऱ्या भारतात 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या' या प्रश्नातील गूढ प्रश्न म्हणजे सातत्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत होणारी वाढ यामुळे संपूर्ण भारतीय राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, सांस्कृतिकीकरण ढवळून निघत आहे. या पार्श्वभूमीवर सार्वजनीक पातळीवर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा विचारविमर्ष होत असतांनाच आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या पश्चात त्यांच्या कुटूंबावर होणाऱ्या सर्वांगीण परिणामांचा सखोल अभ्यास होऊन त्यावर दूरगामी व तत्कालिक उपाययोजनांचा अभ्यास होणे सुद्धा आवश्यक ठरते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या–एक अवलोकन :– भारत हा कृषीप्रधान देश असला तरी भारतीय आर्थिक विकास प्रक्रियेत कृषीक्षेत्राचा वाटा जवळजवळ अत्यल्पच परिणामतः सर्वाधिक मनुष्यबळ कृषीव्यवसायात खर्च होऊनही त्याचा आर्थिक विकासातील वाटा कमी असल्यामुळे कृषीक्षेत्र हे कायमचे दूर्लक्षित राहिले. कृषीमधून होणारे उत्पन्न आणि कृषी उत्पादकतेचा खर्च यांचे प्रमाण व्यस्त राहिले. त्याचा दूरगामी परिणाम असा झाला की पूर्वी 'उत्तम ती शेती, मध्यम तो व्यापार व कनिष्ठ ती नोकरी' या विचारप्रणालीला तिलांजली मिळाली आणि उलटी तत्वप्रणाली उदयास आली 'उत्तम नोकरी मध्यम तो व्यापार अतिकनिष्ठ ती शेती' त्यामुळे वर्षोगणिक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती खालावत गेली त्याचीच परिसीमा म्हणजे आता जिवन जगण्याचे आर्थिक बळ संपूष्टात आल्यामुळे शेतकरी वर्गातील काही शेतकऱ्यांनी आगतिक होऊन 'आत्महत्येचा मार्ग' जवळ केला. दूर्दैवाने या मार्गाने अनेक शेतकरी जात असल्यामुळे 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण सन 1995 पासून सातत्याने वाढत आहे. ही जितकी गंभीर तितकीच चिंतनीय बाब ठरली आहे.

या "शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे क्षेत्र केवळ विदर्भातच नव्हे तर उर्वरीत महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ सारख्या राज्यांमध्ये उत्तरेतील पंजाब दक्षिणेतील तामीळनाडू सारख्या संपन्न मानल्या जाणाऱ्या राज्यातही आढळून येते त्यामुळे सामाजिक दृष्टीने हा संपूर्ण भारताचा हा एक ज्वलंत प्रश्न बनला आहे. The National Crime Records Bureau (NCRB) च्या आकडेवारी नुसार सन 1995 पासून सन 2010 पर्यंत भारतातील 2, 56, 913 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.

वर्ष	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
1995	10,720
1996	13,729
1997	13,622
1998	16,015
1999	16,082

2000	16,603
2001	16,415
2002	17,971
2003	17,164
2004	18,241
2005	17,131
2006	17,060
2007	16,632
2008	16,196
2009	17,368
2010	15,964
एकूण	2,56,913

प्राचीन भारतापासून तर आधूनिक भारताच्या इतिहासात महाभारतातील युद्ध, पानिपतची तिसरी लढाई, भारताच्या फाळणी प्रसंगी बळी पडलेल्या संख्येनंतर स्वतंत्र भारतात शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्यांची असेल एकुण प्राचीन काळापासून तर वर्तमान युगापर्यंतच्या मानवी इतिहासातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हे इतिहासातील काळेकुट्ट पान आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमुळे सामाजिक जिवनात एक पोकळी निर्माण होऊन या पोकळीमुळे लाखो कुटूंबांना प्रभावीत केले असून शेतकऱ्यांच्या विधवांना, वृद्ध आईवडीलांना, त्यांच्या पाल्यांना जीवनातून उठविले असून त्यामुळे त्यांच्या आयूष्याची राखरांगोळी झाली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा कुटूंबसंस्थेवर होणारा परिणाम :— व्यक्तिमत्व विकासाची पहिली पायरी म्हणजे 'कुटूंब' कुटूंबातील प्रत्येक सदस्याची सर्वांगीण आणि सदोदित काळजी वाहणारा घटक म्हणजे कुटूंब आणि या कुटूंबाचा प्रमुख म्हणजे या कुटूंबाचा चालक पालक. भारतीय समाजसंस्कृतीत एक म्हण (सूभाषित) रूढ आहे. 'लाख मरो पण लाखांचा पोशिंदा न मरो' तात्पर्य एका कुटूंब प्रमुखाला केव्हढे महत्वाचे स्थान आहे. या सुभाषिताद्वारे स्पष्ट होते. कुटूंबाच्या प्रगतीसाठी आणि अस्तित्वासाठी कुटूंब प्रमुखाचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. वरील आकडेवारीनुसार सुमारे अडीच लक्षाहून अधिक कुटूंबे रस्त्यावर आली आहेत. पानिपतच्या युद्धाने 1 लाख महाराष्ट्रातील मराठी महिला विधवा झाल्या होत्या. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमुळे कमीअधिक दोन लाख पन्नास हजार स्त्रियांवर 'विधवापण' कोसळले त्यांची लाखो मुले निराधार झाली ज्या मुलांच्या हाती शाळेची पाटी, शाळेचे दप्तर, महाविद्यालयीन पुस्तके असावयास पाहिजे त्यांच्या हाती भिक्षेचे कटोरे, कामाचे ओझे त्यांच्या अपरिपक्व खांद्यावर आले त्यांची शिकण्याची, प्रगतीची स्वप्ने कायमची भंग पावली प्रगतीपथावरून त्यांना चुटकीसरशी बाजूला ढकलल्या गेले. यांच्या आयूष्यात काळाकुट्ट अंधार साम्राज्य प्रस्थापित होऊन समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातुन त्यानंतरच्या अनंत पिढयांचे उज्वल भविष्य साकार होण्यापूर्वीच कायमचे भंग पावले.

विधवा झालेल्या महिलांचे दूखः तर आकाशापेक्षाही मोठे. ज्याच्या मदतीने, सहकार्याने, विचारविनीमयाने, खांद्याला खांद्या लावून सुखदूःखांना सामोरे जायचे आहे. त्या शेतकरी पतीनेच आत्महत्या केल्यामुळे जीवन रथाचे एक चाक निखळून पडल्याने हा रथ जिथे आहे तिथेच थांबला जगाच्या गतीने पुढे जाण्याऐवजी जगाच्या मागे पडून अनंत समस्यांना जीवनभर एकाकी तोंड देण्याची वेळ संबंधीत विधवा महिलावर येऊन पडते. पतिच्या अस्तित्वामुळे असणारि सुरक्षितता संपूष्टात येऊन विधवा महिलेच्या जिवनात असुरक्षितता येऊन त्याचे दूरगामी परिणाम घडून येतात. प्रसंगी विधवा महिलांवर अन्याय अत्याचार होण्यास अनुकूल परिस्थिती उद्भवते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येनंतर मिळणारी सरकारी मदत अल्पशी असल्यामुळे आर्थिक दृष्टयाही संबंधित विधवा व तिचे कुटूंब कायमस्वरूपी दुर्बल बनते. सामाजिक सार्वजनिक जिवनात विधवा महिलांना शुभकार्यात प्रवेश नसतो. आणि असलाही तरी तो सन्मानजनक नसतो. एकंदरीत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येनंतर यांचे कुटूंब गतिमान सामाजिक जिवणात कमालीचे मागे पडते. आणि त्याकरिता सामाजिक जीवन समृद्ध व सुदृढ ठेवण्याकरिता शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्याकरिता शासकीय, निमशासकीय, अराजकीय संघटना, विविध सामाजिक संघटना, या सर्वांनी तन, मन, धनाने शतप्रतीशत प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. हा अवघड शिवधनूष्य सर्वांच्या सहकार्यानेच पेलण्याची लिलया साधल्या जाणार आहे.

निष्कर्षः— भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे कृषीवर सर्वस्वी अवलंबून असणाऱ्या म्हणजे शेतकऱ्यांना सामाजिक जिवनात अत्यंत मानाचे स्थान आहे. परंतू काळाच्या ओघात विशेषतः जागतिकीकरणाच्या युगात सर्व क्षेत्राचे संदर्भ बदलले आहे. या बदलत्या विश्वात विश्वाला जगविणाऱ्या शेतकऱ्यावर आत्महत्येची पाळी

येणे हे सर्व क्षेत्राकरिता चिंतनीय ठरणारे असल्यामुळे या प्रश्नाचा सर्वव्यापी सर्व अंगाने विचार होऊन त्यावर उपाययोजना झाल्या तरच भारतीय समाजजीवन समृद्ध बणनार आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या महाराष्ट्रात त्यातल्या त्यात विदर्भात संख्येने अधिक असल्या तरी त्याचे लोण सर्व भारतात पसरलेले आहे. याची जाणीव ठेऊन केवळ कापूस, गहू, सोयाबीन भात इ. अनेक पिके उत्पादीत करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा विचार करून दीर्घकाळ व कायमस्वरूपी उपाययोजना होणे आवश्यक आहे. अन्यथा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत राहतील लोकलज्जेस्तव सरकार अल्पशी आर्थिक मदत देत राहील. मात्र आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या विधवा, त्याची मुले, त्यांचे वृद्ध आईवडील एकूण त्यांचे कुटूंब नरकयातना सहन करित जीवन जगतील. महत्वाचे म्हणजे शेतकऱ्यांना त्यांच्या पायावर सशक्तपणे उभे राहण्याकरिता कायमस्वरूपी योजना राबविल्या तरच शेतकरी आत्महत्येचा पर्याय त्याज ठरवितील. आणि लाखो कुटूंबातील महिलांवर विधवापण थोपविल्या जाणार नाही. करोडो मुलांना शिक्षण मिळेल प्रगतीचा मार्ग सर्वांकरिता खुला होईल.

....

संदर्भ :–

1 शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – लांजेवार नरेंद्र

2 भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या– लोटे रा.ज.

3 ॲग्रोवन साप्ताहिक दि. 2 मार्च 2012

4 www.NCRB.com

5 दै. देशोन्नती

6 मराठी विश्वकोष खंड – 2

ISSN 2278 - 3199

विशेष आर्थिक क्षेत्र (समस्या आणि वादाचा मुद्दा)

प्रा. कविता के. लेंडे, सहाय्यक प्राध्यापक, एस.एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर. जि. भंडारा. (म.रा.)

प्रस्तावना :–

भांडवलशाही व्यवस्थेत विकास आणि कल्याण या दोन्ही बाबी मोठया प्रमाणात खाजगी क्षेत्राकडे सोपविण्याची व शासनाचा त्यात किमान हस्तक्षेप असण्याची अपेक्षा असते. खाजगी उद्योगांनी आपली प्रतिभा, भांडवल, कौशल्य यांचा वापर करून विकास साधावा, शासनाने त्यास प्रोत्साहन व पाठबळ द्यावे, विकास सुरू झाल्यावर त्याची फळे सुरवातीच्या काळात स्वाभाविकपणे समाजाच्या विशिष्ट वर्गाला चाखायला मिळतील, परंतू हळूहळू हा विकास खालच्या स्तरापर्यंत झिरपून सर्वांचे कल्याण करेल.

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग, शेती, व्यापार यातून विकास करायचा आणि विकासाबरोबरच कल्याण साधायचा परंतू देशाची प्रगती, स्थैर्य आणि पत ठरविणाऱ्या घटकांना परकीय चलनाची गंगाजळी हा महत्वाचा घटक असतो.

भारताने स्वातंत्र्यानंतर भांडवलशाही व साम्यवाद या दोघातला सुवर्णमध्य साधुन मिश्र–अर्थव्यवस्था स्विकारली, नियोजनबध्द विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांचा मार्ग निश्चित केला सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योग सुरू केले, पायाभूत सुविधांचा विकास केला. कल्याणकारी राज्याची भूमिका चोख पार पाडण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था उभारली. खाजगी क्षेत्राच्या उत्पन्न व संपत्ती गोळा करण्यावर अंकुश ठेवण्यासाठी कायदे करून प्रशासकीय चौकट तयार केली. स्वातंत्र्यानंतर सुमारे 45 वर्ष हे धोरण सुरू होते. 1991–92 मध्ये जगभरातील भांडवलशाही देश, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी – IMF, जागतिक बॅंक – WB, आणि जागतिक व्यापार संघटना–WTO हयांनी भांडवलशाही देशाचे खूप स्वागत केले. त्यामूळे जगातील प्रगत देशात भांडवलशाही राष्ट्रच विकासाचे दृश्य निर्माण करू शकते असा आभास झाला. त्यात शासनाचा हस्तक्षेप कमी करून व खाजगी क्षेत्राकडे विकास व कल्याणाची जवाबदारी सोपविण्यात आली व हयातूनच नवीन आर्थिक धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी सुरू झाली.1995 ला जागतीक व्यापार संघटना – WTO अस्तित्वात आली आणि WTO ने खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकिकरण–LPG यांना गती देवून शासनाचा अर्थव्यवस्थेतील सहभाग कमी करण्याचा व खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्याच्या विचाराला चालना मिळाली. भारतातील मिश्र अर्थव्यवस्थेचे चार प्रमुख आधारस्तंभ आहेत.

1) नियोजनाव्दारे विकास
2) सार्वजनिक क्षेत्रातील विकास
3) सार्वजनिक वितरण व्यवस्था विकास

4) पायाभूत सुविधांचा विकास हयांना जागतीक धोरणामूळे हादरा बसला आणि तेव्हाच भारतात नवीन आर्थिक धोरण विकासासाठी आवश्यक असून हेच धोरण भारतात परिवर्तन घडवू शकते असे वाटायला लागले. परंतू त्यासाठी उच्चदर्जाच्या पायाभूत सुविधा देशात असायला हव्यात, पायाभूत सुविधा भौगोलिक दृष्टया विशाल असलेल्या विस्तीर्ण प्रदेशात उभारणे व सुरू करणे अवघड कार्य असल्यामूळे शासनाचा मर्यादित निधी व विस्तृत भूप्रदेश हयामुळे प्रगती मर्यादित झाली आणि इथेच विशिष्ट प्रदेशात खाजगी विकासकाने विदेशी भांडवलाला प्रोत्साहन देवून, अपुऱ्या भांडवलाची उणीव भरून काढता येईल. कामगार कायद्यांची पुनर्रचना केली तर उद्योगांचा विकास होईल. प्रशासकीय अडथळे दूर करून उद्योगांना मुक्त वातावरण मिळेल. निर्यातवृध्दी होईल. विशेष आर्थिक सवलती मिळतील असा विचार समोर आला. परंतू हे सारे एकाच वेळी संपूर्ण देशात सुरू करणे शक्य नसल्याने काही औद्योगिक बेटे व औद्योगिक वसाहती नव्याने वसवावीत अशी संकल्पना समोर आली. आणि हया संकल्पनेलाच ''विशेष आर्थिक क्षेत्र – Speical Ecomomic Zones- SEZs असे संबोधले गेले विआक्षेत्राव्दारे (SEZs) व्दारे, निर्यातवृध्दी करणे, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगारांच्या संधी निर्माण करणे हा उद्देश होता. मार्च 2000 साली आयात निर्यात धोरणात SEZ चा समावेश करण्यात आला. SEZ च्या धोरणाबाबत स्पष्टता, अंमलबजावणीची व्यवस्था, कायदा, कार्यपध्दती ठरविण्यासाठी 2005 मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्राचा कायदा मंजूर केला आणि 2006 हे वर्ष भारतात विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या वेगवान वाटचालीने प्रभावित झाले. अंमलबजावणी सुरू झाल्यावर काही त्रुटी व अडचणी लक्षात आल्या त्यात जमिनीचे हस्तांतरण, शेतकऱ्यांच्या जमिनीचा मोबदला, विस्थापितांचे पुनर्वसन, सुपीक जमिनिचे संपादन असे अनेक प्रश्न समोर आले. थोडक्यात ''विशेष आर्थिक दर्जा दिलेला भूप्रदेश म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्र होय.

विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणजे मुद्दाम निश्चित केलेला शुल्कविरहित प्रदेश.

विशेष आर्थिक क्षेत्राची उदिष्टे :–

विआक्षेत्राव्दारे निर्यातवृध्दी किती परिणमकारक आहेत हे पूढील उद्दिष्टावरून लक्षात येते.

1. विआक्षेत्राव्दारे निर्यातवृध्दी, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे.

2. रोजगारांच्या संधीत वाढ करणे.

3. देशातील मोठया उद्योगपतीना विशेष आर्थिक क्षेत्र ही औद्योगिक विकासाची मोठी संधी वाटते.

4. विशेष गुंतवणूकदाराना (विदेशी कं.) भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी विआक्षेत्राची स्थापना अत्यावश्यक आहे.

5. प्रत्येक राज्यसरकारनी आपल्या विआक्षेत्राची धोरणे आखली आणि जाहीर केली.

6. अर्थव्यवस्थेची प्रगती, स्थैर्य आणि पत टिकून राहावी यासाठी विआक्षेत्र सहाय्यक ठरते.

7.परकीय चलनाची गंगाजळी संतुलीत ठेवण्यासाठी विआक्षेत्र सहाय्यक ठरते.

8. काही भौगोलिक क्षेत्रात (विआक्षेत्रात) निकोप कामगार कायदे आणि कामगार संघटना प्रबळ होवून निर्यातीत वाढ व्हावी हे उद्दिष्ट आहे.

9. विआक्षेत्रात सुरू होणाऱ्या उद्योग, सेवा व शेती क्षेत्रात कर लागू होत नाही त्यामुळे किमंत कमी होवून जागतिक बाजार पेठेत चांगली मागणी येते.

10. विआक्षेत्र ही निर्यातक्षम उद्योगांची (उद्योग, सेवा, शेती) शक्ती आहे.

11. तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापकीय ज्ञान व तंत्र यांचे हस्तांतरण विआक्षेत्रामुळे वाढले.

12. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI - Foreign Direct Investment) ला चालना मिळाली.

13. प्रयोगावर आणि व्यापारावर आधारित शिक्षण मिळते.

14. उत्पादनाच्या नवीन क्षेत्राचा विकास व्हावा, जागतीक बाजारपेठेत भारताची प्रतिभा उंचविणे.

वरील सर्व उद्दिष्ट पूर्तीसाठी व्यापारावर असलेली नियंत्रणे, विविध परवानग्या मिळविण्यातील अडचणी, जागतीक दर्जाच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव, अस्थीर राजकोषीय धोरण यावर मात करण्यासाठी तसेच मोठया प्रमाणात परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी एप्रिल 2000 मध्ये विआक्षेत्राचे धोरण जाहीर झाले. सन 2000 पर्यंत देशात निर्यात प्रक्रिया क्षेत्रे (Export Processing Zones - EPZs) कार्यान्वीत होती. परंतू लाभाचे प्रमाण मर्यादित असल्याने आयात–निर्यात धोरणात सुधारणा केली. किमान प्रशासकीय नियंत्रण, केंद्र व राज्यस्तरावर भरपूर व आकर्षक राजस्व सवलती, उत्तम दर्जाच्या मुलभूत सुविधा यांच्या आधारावर 1 नोव्हें., 2000 पासून 9 फेब्रु., 2006 पर्यंत विआक्षेत्राचे कामकाज विदेशी व्यापार धोरणानूसार चालु राहिले. 2008 ते 2009 या वर्षासाठी शासनाने जाहिर केलेल्या विदेशी व्यापार धोरणात विआक्षेत्रासंबंधी 33 कलमे असलेले एक स्वतंत्र प्रकरण (क्रं. 7) समाविष्ट करण्यात आले.

गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि विआक्षेत्राच्या कारकीर्दिला स्थिरता मिळवून देण्यासाठी संबंधीत घटकांबरोबर प्रदीर्घ चर्चा करून विआक्षेत्राचा मसुदा तयार करण्यात आला. त्यासाठी वाणिज्य व उद्योगमंत्री तसेच अनेक वरिष्ठ अधिकारी यांच्या चर्चेतून मे 2005 मध्ये विआक्षेत्राचा कायदा मंजूर झाला. केंद्र सरकारने कायदा संमत करताना म्हटले की, राज्य शासनानेही या धोरणाचा पाठपुरावा करून आपल्या राज्यांसाठी स्वतंत्र कायदा करावा. त्यानुसार आंध्रप्रदेश, चंदीगड, हरियाणा, गुजरात, राजस्थान, तामिळनाडू, उत्तरांचल इत्यादी राज्यानी पावले उचलली आणि आर्थिक व औद्योगिक विकास करण्यासाठी कटीबध्द झाले.

समस्याः– विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापण करण्यासबंधी अटी :–

विआक्षेत्रासाठी सध्या जमिनिची खरेदी खूप मोठया प्रमाणात चालू आहे. सर्वच स्तरावरून या संदर्भात वेगवेगळी मते ऐकायला येतात कारण विआक्षेत्र स्थापण करण्यासाठी किमान जमिनिची घातलेली अट, ती अट पूढीलप्रमाणे, नानाविध उत्पादने (SEZ For Multiproducts)– 1000 हेक्टर, केवळ सेवा पुरविणारे विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ For Services) – 100 हेक्टर, पूर्वांचलातील सात राज्ये – हिमाचल प्रदेश, उत्तरांचल, सिक्कीम, जम्मू व कश्मीर, गोवा आणि केंद्रशासित प्रदेशातील विआक्षेत्राचा प्रकार – 200 हेक्टर, विशिष्ट क्षेत्रासाठी विआक्षेत्र (उदा. इंजिनिअरींग, कपडे, औषधे इ.) – 100 हेक्टर, इलेक्ट्रानिक्स, हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर व माहिती तंत्रज्ञानासाठी विआक्षेत्र (किमान 1 लाख चौ. कि.मी. बांधकाम) – 10 हेक्टर, जैवतंत्रज्ञान, अपांरपरिक उर्जा व ज्वेलरीसाठी विआक्षेत्र – 10 हेक्टर, मुक्त व्यापार व वेअरहाउससाठी विआक्षेत्र(किमान 1 लाख चौ. कि.मी. बांधकाम) – 40 हेक्टर.

विशेष आर्थिक क्षेत्रांची मंजुरीची स्थिती :–

10 फरवरी 2006 रोजी विशेष आर्थिक क्षेत्र नियम मंजूर झाल्यानंतर Board of Approvels च्या आठ बैठका झाल्यात (दि. 31 मार्च 2007 पर्यंत) हया बैठकात

237 विआक्षेत्राना औपचारिक मंजुरी तर 164 प्रस्तावांना तत्वतः मंजूरी देण्यात आली. औपचारिकरित्या मंजूर असलेल्या प्रकल्पापैकी, 63 विआक्षेत्र घोषित आहेत. या 63 विआक्षेत्रात आतापर्यंत रू. 13,435 कोटीची गुंतवणूक झालेली असून 18457 लोकांना रोजगार मिळाला आहे. भारतात एकुण 22 राज्यात, विआक्षेत्राना मंजूरी मिळालेली आहे. परंतू मंजूरी प्राप्त विआक्षेत्रे मोजक्याच राज्यात आहे. उदा. महाराष्ट, आंध्रप्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात इत्यादी. या सहा राज्यातील अंतीम मंजूरी 77% पेक्षा जास्त आहे. व तत्वतः मंजूरी 61% जास्त आहे. म्हणजेच प्रगत राज्यात अधिक विआक्षेत्र असल्यामुळे झपाटयाने प्रगती होते आहे इतर राज्ये मागेच राहतील आणि भौगोलिक असमतोल वाढेल ही SEZ ची महत्वाची समस्या आहे. भारतात पूर्वेकडील राज्यात केवळ 5%, उत्तरेकडील राज्यात 16% , पश्चिमेकडील राज्यात 32% आणि दक्षिणेकडील राज्यात 47% विआक्षेत्रांना अंतीम मंजूरी दिली. वरील आकडेवारीवरून स्पष्ट दिसते की, विआक्षेत्राबाबत शासनाने संपूर्ण देशाचा समतोल विकास साधण्याच्या दृष्टीने विचार केलेला नाही. माहिती तंत्रज्ञानासंबंधी एकूण मंजूर विआक्षेत्र 63% आहे. टेक्सटाईल आणि औषधी प्रत्येकी 5.5% जी क्षेत्रे सध्या चांगली आहेत नफ्यात आहेत, निर्यातीत पूढे आहेत त्यानांच विआक्षेत्राचा लाभ मिळणार आहे. अन्य उद्योगांची वाटचाल मंद राहील. पर्यायाने समतोल विकास साधला.

सवलतीचा अधिकार :–

विशेष आर्थिक क्षेत्रात विकासकास पूढील सवलती दिल्या जातात. – विआक्षेत्राच्या विकासासाठी आयात केलेल्या वस्तूंना व सेवांना आयात शुल्क माफ, वस्तू व सेवांवर कस्टम डयूटी नाही, देशांतर्गत उत्पादकांकडून आणलेल्या वस्तू व सेवांवर उत्पादन शुल्क नाही, सेवाकरात सूट, केंद्रीय विक्रीकरात सूट.

महाराष्ट्रात विआक्षेत्राना दिलेल्या सवलती :–

विआक्षेत्रात पुरेसा पाणी पुरवठा करण्याची खात्री विआक्षेत्र ऑथोरिटीने दिली पाहिजे, विआक्षेत्रात ऑथोरिटीने अखंड आणि उत्तमदर्जाचा वीज पुरवठा केला पाहिजे, विआक्षेत्रातील युनिट्सना 15 वर्ष इलेक्ट्रिसिटी डयूटीतून सूट, विआक्षेत्राचे विकासक व त्यातील युनिट्स तसेच इतर आस्थापणा यांना राज्याच्या सर्व करातून, स्थानिक करातून, विक्रीकर, जकात कर, इत्यादीत सूट, विआक्षेत्रातील औद्योगिक युनिट्सला व त्यांच्या विस्ताराला मुद्रांक शुल्क व नोदणी शुल्क माफ, विआक्षेत्र ही औद्योगिक नगरे असतील तर ते स्वंयशासित अभिमत (Autonomous) म्युनिसिपल बॉडीज म्हणून काम करतील.

विश्लेषणः–

विशेष आर्थिक क्षेत्र दोन गृहीतकांवर आधारित आहे.

1. अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यासाठी निर्यात अभिमुख धोरणांचा अंगीकार केला पाहिजे.
2. विआक्षेत्रामुळे परकीय चलनाची गंगाजळी सुधारेल.

वरीलपैकी पहिले गृहीतक तपासताना लक्षात येते की, निर्यात नितीच्या काही अंगभूत मर्यादा आहेत तर आयातीस पर्याय शोधून परकीय चलनाची गरज कमी करता येते. तसेच देशांतर्गत शेती, उद्योग, सेवा, व्यापार, मुलभूत सुविधा हयांच्या सहय्यानेही देशाचा विकास करता येतो. थोडक्यात निर्यात उद्योगासाठी भरपूर सवलती देवून अन्य क्षेत्राचा विकास साधता येत नाही. दुसऱ्या गृहीतकात निर्यात वाढ अपेक्षित आहे. विआक्षेत्राना स्वस्तात माल तयार व्हावा म्हणून सवलती दिल्या आहेत परंतू जागतीक बाजारपेठेत स्पर्धा करताना त्याला अधिक मागणी राहील हे सिध्द करण्यासाठी चीनचे उदा. दिले जाते. निर्यात वाढीचा हा तर्क सैध्दांतिक दृष्टया बरोबर असलातरी व्यवहारात खरा ठरेलच असे नाही.

विशेष आर्थिक क्षेत्राला समर्थन तसेच विरोधही केला जातो.

विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या विरोधात मुद्दे :–

उद्योगांचे स्थांनातरण – करमाफीचा फायदा घेण्यासाठी उद्योजक आपले उद्योग विआक्षेत्रात स्थांनातरीत करतील, शासकीय महसुलात घट – विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे 2010 पर्यंत शासनाचा 1,75,484 कोटीचा महसुल बुडाला, भूसंपादन – विआक्षेत्रामूळे मोठया प्रमाणात विकासकांकडून जमीन खरेदी होईल शेतकरी विस्तापित होतील भूधारकांना अल्प मोबदला मिळेल. पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या उपजिविकेचे साधन नसेल, सुपीक जमिनित घट – शेतीसाठी अत्यंत सुपीक असणाऱ्या जमिनीवर विआक्षेत्र उभारल्यामुळे अन्नधान्य

उत्पादनात घट होईल व अन्न सुरक्षेचा प्रश्न गंभीर होईल, स्थावर मिळकत म्हणून संपादित जमिनीचा दुरूपयोग होईल, असंतुलीत वाढ – ज्या राज्यात सध्या उत्पादनाची व निर्यातीची परंपरा आहे. तेथेच विआक्षेत्र सुरू होण्याची दाट शक्यता आहे त्यामुळे आधिच असमतोल असलेला प्रश्न गंभीर होईल. तामिळनाडू, कर्नाटक, गुजरात आणि महाराष्ट्र या प्रगत राज्यात 49. 5% विआक्षेत्राना मंजूरी दिली आहे. तर मध्यप्रदेश, केरळ आणि हरियाणा या राज्यात 31.1% विआक्षेत्राना मंजूरी

दिली आहे. म्हणजेच सात राज्यात 80% पेक्षा जास्त विआक्षेत्र एकवटलेली आहे. या उलट बिहार, जम्मू काश्मिर आणि ईशान्य भारतात एकही विआक्षेत्र मंजूर झालेले नाही, असमानता – विआक्षेत्रातील सुविधा, राहणीमान, उत्पन्न ही उच्च दर्जाची असतील त्यामूळे गुंतवणूक करणऱ्यांमध्ये असमानता वाढेल, भूसंपादन केल्यावर प्रभावित शेतकऱ्यांच्या पूनर्वसनाचा प्रश्न व नूकसान भरपाईचा प्रश्न जास्त तीव्र होईल.

विआक्षेत्राच्या समर्थनार्थ काही मुद्दे :–

उद्योगांचे स्थांतरण आणि महसुलातील घट काल्पनीक आहे, निर्यातक्षम उद्योगांचे कायदे यापूढेही चालु राहणार त्यामूळे स्थांतरणास अल्प प्रतिसाद राहील, भारतातील एकूण लागवडीखालील जमिनिच्या 0.1 % जमीनच संपादित केली जाईल, विआक्षेत्रामूळे बाधित झालेल्या लोकांसाठी पुरेसे पुर्नवसनाचे पॅकेज व नूकसानभरपाईची तरतूद आहे, महाराष्ट्रात MIDC ने विस्थपितांच्या कुटुंबापैकी एकाला नोकरी देवू केली आहे, विआक्षेत्रासाठी नापिक व पडीत जमीन संपादित करावी, विआक्षेत्रातील सुविधा, उत्पन्न व राहणीमान वाढल्याने ते पाझरत जावून अन्य भागातील सुविधा, उत्पन्न व राहणीमान उंचावेल व कालांतराने असमानता कमी होईल.

विस्थापितांचे पुनर्वसन धोरण (2007) नूसार मुख्य बाबी :–

राष्ट्रीय पुनर्वसन आयोग, प्रत्येक प्रोजेक्टसाठी तक्रार निवारण अधिकारी नियुक्ती आणि पुनर्वसन समिती स्थापण करणे, ग्रामसभेमध्ये विचार ठेवणे अनिवार्य, मैदानी आणि पहाडी प्रदेशात प्रत्येकी 400 व 200 कुंटूबाचे विस्यापण केले जाईल, शक्य झाल्यास भूमीच्या मोबदल्यात भूमी आणि ज्यांच्या घरांचे नूकसान झाले त्यांच्यासाठी नवीन घरांची व्यवस्था, 200 पेक्षा अधिक जातीजमातीच्या कुंटूबांच्या विस्थापणासाठी जनजातीय विकास योजना, बाधित कुंटूबाना 20% ते 50% नुकसान भरपाई सरकारच्या परवाणगीने घेण्याचा अधिकार, एका कुंटूबात एका व्यक्तीस नौकरी, गरीब, विधवा आणि अविवाहित मुलींसाठी 500 रू. प्रतिमाह पेंशन.

निष्कर्ष :–

प्रचंड विरोधाच्या पार्श्वभूमीवर डिसेंबर 2006 मध्ये विआक्षेत्राना मंजूरी देण्यात आली. विआक्षेत्राचा विकास करण्यापूर्वी विस्थापितांचे पूनर्वसन करणे विकासकांवर बंधनकारक आहेत. भूसंपादन कायद्यातही सुधारणा आवश्यक आहे. अपुऱ्या पायाभूत सुविधा, अपुरे भांडवल, क्लिष्ट व एकीकडे झुकलेले कामगार कायदे, दीर्घसूत्री व काटकसरीच्या प्रशासकीय प्रक्रिया आणि निर्यातवृध्दीची गरज या पार्श्वभूमीवर विआक्षेत्र – SEZs हा उपाय चांगला आहे. परंतू तो टिकला पाहिजे. अंमलात आला पाहिजे रूजला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. विशेष आर्थिक क्षेत्र, डॉ. विनायक गोविलकर, डायमंड प्रकाशन, पूणे.
2. भारताच्या आर्थिक समस्या, डॉ. मधुसूदन साठे, डायमंड प्रकाशन, पूणे.
3. भारतीय अर्थव्यवस्था, रूद्रदत्त / सुंदरम, एस. चांद ॲन्ड कंपनी लि. नागपूर.
4. योजना
5. दैनिक लोकमत.

ISSN 2278 - 3199

स्त्री भ्रूणहत्या एक – सामाजिक समस्या

प्रा. जयमाला लाडे. समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, मिलिंद महाविद्यालय, मुळावा ता. उमरखेड जि. यवतमाळ

==

आज आपण 21 व्या शतकात पदार्पण केले. चंद्रावर जाण्यासाठी बुकींग सुध्दा सुरू आहे असे आपण ऐकतो. विज्ञान तंत्रज्ञान सारख्या क्षेत्रात उच्च क्षेत्रात प्रगती केली पण आजही आपले स्त्रियांबाबतचे विचार निच दर्जाचेच आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई–वडिल शोक करतांना दिसतात. ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आजही ही भावना लोकांच्या मनात आहे. आज समाजात एकीकडे स्त्रियांना समानतेच्या नावावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 50 टक्के आरक्षण द्यायचे तर दुसरीकडे त्याच समाजात स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत आहे. हे संपूर्ण समाजासाठी चिंतेची बाब आहे. मुलींना कमी लेखण्याच्या मानसिक प्रवृत्तीतून स्त्री भृणहत्या मोठया प्रमाणात होत आहेत असे चित्र जवळपास संपूर्ण भारतातच दिसून येत आहे.

बालपणापासूनच मुलगा व मुलगी हयांच्या वर होणाऱ्या सामाजिकरणाबाबतच भेद केला जातो. जसे मुलांना दिली जाणारी खेळणी सुध्दा न्यूनगंडाची भावना निर्माण करतात. मुलांना मोटार, विमान अशी खेळणी दिली जाते तर मुलींना बाहुली दिली जाते. स्त्री ही व्यक्तित्व नव्हे ती एक वस्तू, खेळणी आहे याची जणू ही पहिली शिकवणच असते. घरात लहानपणी सावित्रीची पतिव्रता सांगितली जाते पण सावित्रीबाई फुलेंचा कणखरपणा, हिम्मत, जिद्द तसेच झाशिच्या राणी लक्ष्मीबाई हयांची शूरता, विरता हया गोष्टी सांगितल्या जात नाही.

बाजारातही वस्तूची खरेदी–विक्री होते. त्याच प्रमाणे स्त्री सुध्दा बाजारातील वस्तु समजून तिची बिनधास्तपणे खरेदी–विक्री चालू आहे. खरे पाहिले तर या जगाच्या रथाची दोन–चाके सारख्याच गतीने चालण्यासाठी स्त्री रूपी चालक सक्षम बनविणे अत्यावश्यक आहे. स्त्री स्वतःचे रक्षण करण्यास समर्थ असली पाहिजे. खेडयातच काम पण अगदी शहरात सुध्दा संध्याकाळी तिच्यासोबत संरक्षणासाठी पुरूषाची गरज वाटते. म्हणूनच जोपर्यंत स्त्री अशी रक्षणीय मानली जाईल. तो पर्यंत तिला स्वातंत्र्य मिळाले असे म्हणता येणार नाही. म्हणूनच स्त्री ही जोपर्यंत समाजात मुक्तपणे सुरक्षित राहू शकत नाही तो पर्यंत खऱ्या अर्थाने ती समर्थ व सक्षम होणार नाही.

स्त्री भृणहत्या कोणत्या एका समाजाशी किंवा धर्माशी संबंधित नाही तर हा प्रश्न सर्वत्र दिसून येतो. दि. 16. 03.2012 रोजी झालेल्या 'स्त्री भ्रूणहत्या एक सामाजिक कलंक' या विषयावरील व्याख्यानात प्रा. डॉ. आएशा पठाण हयांनी सांगितले की, मुस्लीम धर्मात सुध्दा स्त्री भ्रृणहत्या होत होत्या, डोंगरावरून स्त्री अर्भकांना फेकल्या जात असे हा प्रश्न जागतिक स्तरावर सुध्दा दिसून येतो. जगात 100 पुरूषात केवळ 60 महिला आहेत. 2005 मध्ये चीन मध्ये 134 मुलाच्या मागे 100 मुली होत्या. 2015–2030 मध्ये विवाहासाठी मुलगी मिळणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण होतांना दिसून येत आहे. आपल्याला हे कां समजत नाही की, ' आकाशात उंच उडणारे पक्षी दोन पंखाशिवाय उडू शकत नाही म्हणून कुटुंबात स्त्री–पुरूष दोघांचीही आवश्यकता असते.

स्त्री भ्रूणहत्या सारखा सरंचनात्मक सामाजिक पश्न हा कुठेतरी सामाजिक मूल्यांच्या भेदभावातून निर्माण झालेला दिसून येतो. जसे मुलगा–मुलगी हयामध्ये भेदकरणे हया मूल्यातून हा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. स्त्री भ्रूणहत्या सारखा सामाजिक प्रश्न निर्माण होण्यास अनेक कारणे जबाबदार, आहेत जसे

मुलगा हा वंशाचा दिवा –

भारतीय समाज व्यवस्थेत पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था असल्याकारणाने वंशाचा वारसदार किंवा वंशाचा दिवा म्हणून मुलाकडे पाहिजे जाते. मुलाशिवाय स्वर्ग प्राप्त होत नाही. असा विचार काही समाजात दिसून येतो. त्यामुळे मुलींच्या जन्माचे मुलांच्या जन्माइतके स्वागत केले जात नाही. उदा. 25 ऑगस्ट 2011 रोजी खा. सुप्रिया सुळे समोर 3000 मुलींनी गर्भलिंग चिकित्सा करणार नाही म्हणून शपथ घेतली.

'महाराष्ट्र टाईम्स' मध्ये 17 जून 2011 वृत्त प्रकाशीत झाले होते की, परळीला आपल्या वंशाला दिवा मिळाला पाहिजे यासाठी नवस करण्यासाठी अनेक जोडपी या ठिकाणी येतात तर आज त्याच परळीला गर्भपात केंद्राचे गांव म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच हे गाव गर्भपातासाठी कुख्यात झाले आहे.

दक्षिण काशी समजल्या जाणाऱ्या परळी वैजनाथ या ज्योर्तिलिंगाच्या गावी असलेल्या नाल्यात तब्बल नऊ अर्भक सापडली होती. या घटनेवरून लक्षात येते की, स्त्री भ्रृण हत्या हा किती गंभीर प्रश्न आहे असे प्रकार अनेक गावात –"शहरात होत आहेत. एवढेच काय मुली जन्माला आली पण ती मुलगी ज्या आई वडिलांना नको होती त्यांनी आपल्या मुलीचे नाव 'नकोशी' ठेवलेले

दिसून येते. म्हणून खा. सुप्रिया सुळे यांनी 'मुलगी बचाव' अभियान राबविले होते. त्यासाठी त्यांनी पदयात्रा काढली होती. एवढे प्रयत्न आपल्याला मुलींना वाचविण्यासाठी करावे लागत आहे. हयावरून हा प्रश्न किती गंभीर आहे हे लक्षात येते.

समाजात रूढ असलेली हुंडा प्रथा :–

भारतीय समाजात वस्तुरूप व अर्थरूप भेट देण्याची प्रथा अनेक काळापासून चालू आहे. मात्र आज हया हुंडा पध्दतीने गंभीर रूप धारण केले आहे. मुलगी जन्माला आली की, तिच्या विवाहासाठी हुंडा दयावा लागतो हयाचा विचार आई–वडिल मुलीचा जन्म होताच करतात. तिच्या शिक्षणाचा, संगोपनाचा विचार न करता प्रथम हुडयांचा विचार करतात. म्हणून आजही आपण पाहतो राजस्थान, पंजाब या राज्यात मुलींच्या जन्मानंतर तिला मारून टाकले जाते. एवढेच काय तर वर्तमान पत्रात सुध्दा आपण वाचतो की, हुंडा देऊ न शकल्यामुळे विवाह होत नाही त्याकरिता कधि वडिल तर कधि तरूण मुली आत्महत्या करतांना दिसून येतात. म्हणूनच या अघोरी प्रथेतून (हुंडा) हुंडाबळी हयासारखा सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला. या प्रथेतून स्त्रियाकडे पाहण्याची मानसिकता खालच्या दर्जाची असलेली दिसून येते.

लिंगभेद असमानता :–

स्त्री पुरूष असमानता हा केवळ भारतासमोरील असलेला प्रश्न आहे असे नव्हे तर हा जागतिक प्रश्न आहे. लिंग भेद असमानतेच्या विचारसरणीतून पुरूष श्रेष्ठ आणि स्त्री कनिष्ठ असा खालच्या पातळीवरचा विचार रूढ झाला.

शिक्षणाचा अभाव :–

स्त्रीवर जे अनेक प्रकारचे अत्याचार होत आहेत त्याचे मुख्य कारण म्हणजे स्त्री शिक्षणाचा अभाव होय. संपूर्ण मानव जातीच्या विकासासाठी मुलींच्या शिक्षणाइतके परिणामकारक दुसरे साधन नाही. स्त्रियांपुढे गंभीर समस्या आहेत त्या शिक्षणाच्या प्रभावी साधनाने सुटू शकतात असा विश्वास निर्माण करणे गरजेचे आहे. शिक्षणामुळे तिच्या अस्तित्वाबद्दलची सन्मानाबद्दलची जाणिव निर्माण होऊ शकते.

या अनेक कारणांचा विचार करतांना आणखी एका कारणाचा आपल्याला विचार करावा लागतो. ते म्हणजे फक्त पुरूषच कुटुंबाचा कमविता असू शकतो अशी विचारसरणी आहे. त्यामुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. आणखी काही कारणांचा इथे उल्लेख करता येईल जसे Sex Determination Clinics मुळे मुल जन्माला येण्याच्या अगोदरच लिंग माहिती होते त्यामुळे स्त्री भ्रृण हत्या केली जाते. त्याच प्रमाणे काही कायदे जसे Abortion ACT-1971, Medical Termination of Pregenancy ACT (MTP)-1971 हया कायद्यांचा आधार घेऊन काही गैरप्रकार सुध्दा होत आहेत.

स्त्री भ्रृण हत्या थांबविण्यासाठी वा रोखण्यासाठी खूप प्रयत्न होत आहेत. जसे पत्रके वाटणे सभा, परिषदा या द्वारे जनजागृती करण्याचा प्रयत्न होत असतांना सुध्दा स्त्री भ्रृण हत्या हा प्रश्न सुटता सुटेना म्हणूनच हा प्रश्न रोखण्यासाठी तात्विक, सामाजिक, शैक्षणिक चिंतनाची गरज आहे.

सर्व प्रथमच तर आपल्याला समाजात असे दिसून येते की, स्त्री भ्रृण हत्या हा केवळ स्त्रीयांचाच प्रश्न आहे असा काही लोकांचा गैरसमज दिसून येतो. स्त्री–पुरूष समाजाचे /कुटुंबाचे महत्वपूर्ण घटक असतांना हा प्रश्न केवळ स्त्रीयांचाच कसा ? आपल्याला असेही दिसून येते कि, 'स्त्री भ्रृण हत्या' हया विषयावर व्याख्यान असेल तर तिथे फक्त स्त्रियाच उपस्थित असतात. येथे एक उदाहरण देते. दि. 16 मार्च 2012 रोजी उमरखेड जि. यवतमाळ येथे ' स्त्री भ्रृण हत्या एक सामाजिक कलंक ' या विषयावर व्याख्यान झाले त्यात व्याख्याता म्हणून सुध्दा महिला आणि उपस्थित सुध्दा केवळ महिला भागिनीच होत्या. अशीच जर मानसिकता आपल्या समाजाची राहिली तर हा प्रश्न सुटेल काय ? त्यासाठी समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. स्त्री ही त्याग, नम्रता, श्रध्दा व सुजाणपणा हयाची मुर्ती आहे. ती कोणत्याच बाबतीत पुरूषापेक्षा कमी नाही पारंपारिकरित्या पुरूषांची समजली जाणारी क्षेत्रे आता महिला काबिज करीत आहेत. सावित्रीबाई फुले, राणी लक्ष्मीबाई, ताराबाई शिंदे, इंदिरा गांधी, यांच्या पावलावर पाऊल देऊन किरण बेदी, मीरा बोरवणकर, कल्पना चावला, सुनिता विलीयम्स, यासारख्या अनेक महिला आपल्या क्षेत्रात कर्तुत्व गाजवित आहेत. पोलीस, लष्करीदल याबरोबर रिक्षा, रेल्वे, विमान, पेट्रोल पंपावर काम करणे, डॉक्टर, पत्रकारिता ही कामे महिला करू लागल्या आहेत.

स्त्रीची प्रतिष्ठा फक्त वीर पत्नी अथवा वीर माता होण्यात नाही तर वीर स्त्री होण्यात आहे. त्यासाठी समाज व्यवस्थेनी स्त्रीची सकारात्मक बाजूचा विचार केला पाहिजे. ज्या भारतीय सस्कृतीत महिलांना अत्युच्च स्थान असतांना गर्भातच मुलींची हत्या केली जाते. यासारखी देशात कुठलीच दुदैवी गोष्ट नाही. महिलांचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे अनेक साामाजिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. स्त्रीयांवर होणाऱ्या लैंगिक अत्याचारात वाढ झाली आहे. विवाहसंस्थेवर त्याचा विपरीत परिणाम झालेला आहे. एकंदर देशपातळीवर चित्र पाहता बिहार,

जम्मु काश्मीर, दादरा नगर हवेली नंतर महाराष्ट्राचा क्रमांक लिंग गुणोत्तराच्या तक्त्यामध्ये मानहानीकारक आहे. पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रासाठी ही बाब नुसती चिंताजनकच नाही तर गभीर आहे. पुरोगामी म्हणविणाऱ्या आणि 50 टक्के स्त्रियांना राजकारणात आरक्षण देण्याची शेखी मिरविणाऱ्या महाराष्ट्रात रोज 107 स्त्री भ्रूण हत्या होतात. (आरोग्य खात्याचा अहवाल) महाराष्ट्रात गेल्या एका दशकात 4 लाख 680 स्त्री भ्रूणहत्या झालेल्या आहेत हे शासनाच्या एका परिपत्रकातच नमुद केले आहे. महाराष्ट्रातील सहा वर्षाखालील बालिकांचे दर हजारी प्रमाण 2001 मध्ये 913 होते. 2011 मध्ये हे प्रमाण 883 आहे. जिल्हा निहाय आकडेवारी पाहता बीड जिल्हयात सर्वात जास्त प्रमाणात घसरली आहे. संपुर्ण मराठवाडयात स्त्री–भ्रूण हत्येचे प्रमाण भयानक आहे. एवढी गंभीर समस्या झालेली आहे. शासनानी 2007 हे वर्ष Awareness year of female foeticide म्हणुन जाहीर केले. A Happy Girl is the future of our country and family is incomplete without Girl Child.

स्त्री भ्रूण हत्या ही थांबवलीच पाहिजे. जर तातडीने हे थांबबिले नाही तर दहा वर्षात स्त्री पुरूष प्रमाण 1:4 होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून यासाठी गांभीर्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ज्या राजस्थानात मुलगी जन्मल्यानंतर 3 दिवसात मारल्या जाते. त्याच राजस्थानातल्या 'अल्वर' जिल्हयात विवाहाच्या वेळी आठवा फेरा हा 'स्त्री गर्भाचे सरंक्षण' करण्याकरीता घेतला जातो. तरी पण गर्भपात लिंग परिक्षण करण्याचे प्रमाण कमी होत नाही. हे प्रकार थांबविण्यासाठी शासनाने गर्भधारणा पूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र – लिंगनिवडीस प्रतिबंध कायदा –1994 आणि सुधारित कायदा 2003 उपलब्ध आहे हे कायदे करून गर्भलिंग परिक्षणावर बंदी आणली आहे. त्याचप्रमाणे सोनोग्राफी सेंटर वर Silent observer Machine (सायलेंट आंबझर्वर मशिन) बसविले जाणार आहे. हे यंत्र सोनोग्राफी करण्याच्या यंत्रावर बसवले जाईल. त्या संबंधित डॉक्टराने स्त्री भ्रूणाची तपासणी केली का ? हे समजेल व प्रत्येक तपासणीची नोंद होईल.

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या वतीने सुध्दा प्रयत्न केले जात आहेत. जसे ' सावित्रीबाई फुले कल्याण योजना' सुरू केली. फक्त एका मुलीवर किंवा दोन मुलीवर कुटुंब नियोजन केल्यास दाम्पत्याला 2 हजार व राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्र देण्यात येते. स्त्री जन्माचे स्वागत करण्यासाठी 'राष्ट्रीय बाल कोश' योजना मुलींना सायकली वाटप मोफत शिक्षण, वस्तीगृह, शिष्यवृत्ती अनेक गोष्टी करण्यात आलेल्या आहेत. तरी पण स्त्री भ्रूण हत्या सारख्या गंभीर प्रश्नांला तोंड द्यावेच लागत आहे. त्याचे खरे कारण म्हणजे समाजाची मानसिकता.

लिंग गुणोत्तरात समतोल आणायचा असेल तर मनोबदल घडणे आवश्यक आहे आणि हा पहिला मनोबदल डॉक्टरांच्या मानसिकतेमध्ये घडविण्यासाठी गरज आहे.

Pre. Natal Diagnostic ACT (PNDT) 1994 व सुधारित कायदा 2003 उपलब्ध असतांना सुध्दा या कायदाचा भंग केल्याबद्दल आतापर्यंत केवळ 154 खटले दाखल करण्यात आले.

केवळ शासनानी विविध कायदे केले म्हणजेच प्रश्न सुटतो असे नाही. कारण स्त्री भ्रूण हत्येचे महत्वाचे कारण समाजाच्या मानसिकतेत आहे म्हणून कायदयांच्या मजबुती बरोबरच स्त्रियांबद्दल असलेले कनिष्ठ विचार, कनिष्ठ दर्जा, स्त्री–पुरूष असमानता, हुंडा पध्दती हया सारख्या कारणांचा नायनाट करावा लागेल. तेंव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचे जन्माचे स्वागत होईल. आणि एखादया मुलीला जन्मासाठी आई–वडिलांना विनवणी करावी लागणार नाही. जसे की,

बॉट प्यार सभी को, सबके दर्द मै लेती
गर मॉ तेरी कोख से जन्म मै लेती!

स्त्री भ्रूण हत्येचे गंभीर परिणाम :–

1 समाजात मुलींचे प्रमाण गंभीररित्या कमी होतेय.
2 भविष्यात मुलांना लग्नासाठी मुली मिळणार नाहीत.
3 गर्भजल परिक्षणामुळे स्त्रीच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतील / होत आहेत.
4 वैज्ञानिक सुविधांचा गैरवापर वाढत आहे.
5 निष्पाप भ्रूणांची विटंबना होत आहे.
6 संस्कारहित कुटुंब व समाज निर्माण होईल.

असे भवितव्यातील धोके टाळण्याचा सर्वच समाजप्रिय व्यक्तिने प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे. स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य व्हायला पाहिजे. मुलगी हे परक्याचे धन न समजता समाजाची प्रतिष्ठा समजावी स्त्री एक उपयोग्य वस्तू आहे ही कनिष्ठ मानसिकता दूर करावी, कायदयाची योग्य अंमल बजावणी व्हावी अशी सर्वांच्या प्रयत्नानी मुलींच्या जन्माचे स्वागत केले तर हा प्रश्नच उरणार नाही. महत्वाचे म्हणजे हुंडा, कनिष्ठ प्रथा दूर व्हायला पाहिजे. तेंव्हाच एक मुलगी म्हणेल. व्वा! किती सुदर जग आहे.

....

वर्तमान काळात महात्मा गांधीच्या विचारांची आवश्यकता

प्रा. डॉ सौ. लता सु. अगळे, एस.एन.मोर महाविद्यालय, तुमसर, जि. भंडारा

महात्मा गांधीचा जन्म आजपासून तब्बल 140 वर्षापूर्वीचा म्हणजे 2 आक्टोबर 1869. गांधीचे विचार 21 व्या शतकात सुध्दा तरूणांना व भावी पिढींना मार्गदर्शक ठरत आहे. ' महात्मा गांधी व आजचा तरूण ' हया संबंधीचा विचार करावयाचा असल्यास प्रथम महात्मा गांधीचे चरित्र व विचार जाणून घेणे आवश्यक ठरते.

या महात्माचे चरित्र विकसित होत असतांना त्यांना प्राप्त झालेली कौटूंबिक पार्श्वभूमी अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते. गांधीजींच्या आजोबांनी व वडीलांनी काठेवाड संस्थानात दिवाणजीचे काम केले. गांधी जातीने वैश्य, पंथाने वैष्णव. हे तिनही गुण त्यांच्यात आले बनियाचा हिशोबीपणा (काटेकोरपणा), वैष्णव पंथाची अहिंसा, वडील आजोबांची राज्य कारभारातील कार्यकुशलता, त्यातच त्यांनी कायदयाची परीक्षा पास केली. त्यामुळे कायदेपंडीतांचा गुण विकसित झाला. या चार गोष्टीच्या आधारावर त्यांची बौध्दीक तयारी झाली. भावनांची बैठक ठरली. यातूनच त्यांचे जीवन चरित्र विकसित झाले.

शालेय जीवनात त्यांचा अलौकीकपणा दिसून आला नाही. वयाच्या 24 वर्षापर्यंत ते पुढे मोठे असामान्य पुरूष होणार असे कुणालाही वाटले नाही. ज्या गीतेवर गांधीचे प्रेम होते, ती गीता त्यांना फारशी परिचीत नव्हती. त्यांनी वाचन फार थोडे केले. परंतु त्यांच्या वाचनाची पध्दत वेगळी होती. मनाला जे आवडणार नाही, ते विसरून जायचे, आणि उलट जे आवडेल ते नुसते लक्षात ठेवायचे नाही, तर प्रत्यक्ष आचरणात आणायचे. म्हणून ते प्रथम कृती स्वतः करीत नंतर दुसऱ्यांना सांगत असल्यामुळे जनमतावर त्यांचा प्रभाव पडत होता.

त्यांच्या जीवनातील विविध घटनांचा आढावा घेतल्यावर आपणास गांधी अधिक समजणे शक्य होते.

प्रामाणिकपणा : गांधीचा प्रामाणिकपणावर अतिशय विश्वास होता. या तत्वाचे खऱ्या अर्थाने आपण पालन करणार नाही, तोपर्यंत अंगी येणे शक्य नाही हे त्यांना लहानपणापासून पटले. त्यांच्या शिक्षकांनी ''केटल'' हया इंग्रजी शब्दाचे स्पेलींग बाजूच्या विदयार्थ्यांचे पाहून लिहिण्यास सांगितले पण त्यांनी तसे केले नाही स्वतःशी प्रामाणिक राहिलो तर आयुष्यात यशस्वी होईल व यशाच्या मार्गावर पोहोचायला वेळ लागणार नाही यावर त्यांचा विश्वास होता.

मानवता व धर्म : गांधीच्या आयुष्यातील अनेक उदाहरणाच्या साहाय्याने सांगता येईल की, त्यांच्या जीवनात मानवता व धर्माचे स्थान सर्वश्रेष्ठ होते. भगवतगीता आणि धर्मावरील विश्वासाने त्यांच्या हृदयातील प्रकाशदीप प्रज्वलीत केला. यामुळे अती कठीण प्रसंगी ते विचलीत झाले नाही. वकिली व्यवसायातही सत्याचा प्रयोग ते करू शकले.

कणखरपणा : आपला देश, संस्कृती व धर्मावर त्यांचा विश्वास होता. गोलमेज परिषदेला जातांना त्यांनी "जसा देश तसा वेष" हया तत्वाला दुर्लक्षित केले. एक लुंगी व अंगावर पांघरूण हिवाळयाच्या थंडीत परिषदेला गेले. इंग्लंडच्या राणीला भेटले. हया फकिराला पाहून चर्चिल सारख्या साम्राज्य विस्तारवादी माणसानेही तोंडात बोटे टाकली. आपल्या पहिल्याच भाषणात ठणकावले, "मी भीक मागण्यासाठी आलो नाही. माझ्या राष्ट्राची संपूर्ण स्वातंत्र्याची रास्त मागणी तुम्ही किती पूर्ण करता" हे विचारण्यासाठी आलो आहे. गोलमेज परिषदेची फलश्रुती म्हणजे गांधीचा वैयक्तिक आदर वाटला. इंग्लंडचा सामान्य माणूस भारताच्या स्वातंत्र्याबद्दल सहानुभूतीने विचार करू लागला.

अहिंसा : त्यांच्या जीवनात अहिंसेला फार व्यापक स्थान होते. अहिंसा केवळ हिंसा न करणे नाही तर शत्रुवर प्रेम करा, शेजाऱ्यापाजाऱ्यावर प्रेम करा, कुटूंबावर प्रेम करा. त्यांच्या आंदोलनात या गोष्टीवर जोर होता जनतेची नाडी ओळखण्याचे त्यांचे तंत्र अधिक महत्वपूर्ण होते. महात्मा गांधी हयांच्यापासून एवढा उत्तुंग वारसा जगात कोणत्याही समुदायाच्या वाटयाला आलेला नाही. गांधीची जागा फार वरची आहे. पण आमच्या देशात गांधीना नोटा आणि पुतळे याहून वेगळी जागाच नाही. म्हणूनच आईनस्टीन सारखा मानवतावादी शास्त्रज्ञ म्हणतो," 'महात्मा गांधी नावाचा हाडामासाचा माणूस या पृथ्वीतलावर होवून गेला यावर भावी पिढीचा विश्वास बसणार नाही.'

या आधारावर आजच्या वर्तमान काळात आम्हाला विचार करणे आवश्यक ठरते की, आम्ही गांधीना विसरलो का ? रामराज्याची कल्पना करणारे , ग्रामजीवनाला महत्व देणारे, भ्रष्टाचाराला विरोध करणारे गांधी आजच्या युगात , विचार व कृतीच्या दृष्टीने शून्य आहे का ?

या प्रश्नाचे उत्तर निश्चितच मिळते की, गांधीच्या माघारी आम्ही गांधीना विसरलो नाही. गांधी विचार कितीही संपविण्याचा प्रयत्न केला तरी ते विचार

संपण्यापेक्षा आजच्या जीवनात ते अधिक जवळ येत आहे. तरूणांनाही विचारांची शक्ती पटली आहे. म्हणूनच गांधीच्या विचारावर विश्वास ठेवून विध्वंसक कार्य करण्यापेक्षा संयमाचा, शांततेचा, अहिंसक मार्ग तरूणांनी मान्य केला आहे. त्याला सुरेख शब्दांनी उच्चारण्यात आले आहे, "गांधिगीरी".

अण्णांच्या (हजारे) भ्रष्टाचार विरोधी जन आंदोलनामुळे म. गांधीच्या जनआंदोलनाची पुन्हा एकदा आठवण झाली आहे. टीकाकारांनी गांधीवाद कालबाहय ठरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनाच आता त्यांच्या विचारांचे पुर्नविचार करण्याची वेळ आली आहे. अण्णांना मिळालेला जनमताचा, समुहाचा रेटा, मिळालेले यश हे दाखवून गेलं की, गांधीचे विचार व कृती आजही उपयोगात आणता येईल. कोणतेही आंदोलन समाजातील सर्व घटकांनी यशस्वी होईल. हयावर त्यांचा विश्वास होता. पण कुठल्याही परिस्थितीत अहिंसा मार्गच मान्य होता.

अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब केला तर राजकर्त्यांनाही त्याच मार्गाचा अवलंब करणे भाग पडते हे जनलोकपाल बिलाच्या निमित्याने स्पष्ट झाले. ही खात्री तरूणांनाही आली आहे. आंदोलने ही परिवर्तनासाठी असावी, सूड घेण्यासाठी नसावी. हया गांधीच्या विचारांचा विचार करणे भाग पडले.

भ्रष्टाचाराच्या मुदयावर विचार केला तर समाजातील मूठभर लोकांनी कष्टावीना व केवळ वारसा हक्काने मिळालेली संपत्ती अवैध वाटते. आजच्या परिस्थितीत याच संपत्तीला भ्रष्टाचारातून निर्माण झालेली संपत्ती असे गांधीनी म्हटले असते.

गांधी विचार रूजविण्यासाठी जळगाव येथे जैन उदयोग समुहाने "गांधी रिसर्च फाऊंडेशनची" स्थापना केली आहे. गावशिल्पी कार्यक्रम हातात घेवून ग्राम परिपूर्ण करण्याच्या उपक्रम हाती घेतला आहे.

म्हणूनच गांधी विचाराचे पुर्नअध्ययन करणे आवश्यक आहे. इ.स. 1947 नंतर जन आंदोलने का झाली नाही. ती समाजपरिवर्तन का घडवू शकली नाही गांधीची आंदोलने लक्षावधी जनतेची होती. त्यातून हजारो कार्यकर्ते तयार होत, सर्वस्वाचा त्याग करून अपुऱ्या साधनानिशी ब्रिटीश सत्तेशी लढत. आजही भ्रष्ट शासनास विरोध व समाजाधिष्ठीत समाज, निर्माण करणे ही उद्दिष्टे बाकी आहे. म्हणूनच सत्याग्रह व कृती कार्यक्रम आजही उपयुक्त आहे. आंदोलक व नेते असे करतील अशी आशा करू या.

....

संदर्भग्रंथ :

1. Gandhijis Autobiography, A bridged by Bharatan Kumarppa House, Ahmedabad, 380014

2. गांधीजी के संस्मरण, रामनंदन मिश्र, प्रकाशक –निर्भय राघव मिश्र, नवभारत प्रेस लटेरियासराय, मार्च 1969.

3. महात्मा गांधी, जीवन कथा, ब्रम्हदेव राय, राजीव प्रकाशन अपोलीबाग इलाहाबाद, 1969.

4. महात्मा गांधी आणि चरित्र, ना. सी. फडके, व्हीनस प्रकाशन, पूणे.

5. देशोन्नती, दैनंदिन शालेय परिपाठ रविवार (2 आक्टो. 2005)

6. देशोन्नती, बालमित्र, 2–10–11.

7. पुण्यनगरी, लोकशाही वार्ता, 2 ऑक्टो. 2011.

....

शालेय विद्यार्थ्यांवर तंबाखूजन्य पदार्थांचा वाढता प्रभाव – एक अध्ययन

प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, अ.मो. महाविद्यालय, अडयाळ जि. भंडारा

प्रस्तावना : 31 मे हा दिवस जागतिक तंबाखू विरोधी दिन दरवर्षी साजरा केला जातो. हा दिवस नेहमीसारखा येतो आणि जातो. परंतु तंबाखू सेवन करण्याऱ्यांची संख्या मात्र कमी होत नाही. उलट वाढत आहे. बालकांचा व किशोरांची संख्या वाढतच आहे. ही बाब फार चिंतेची आहे. तंबाखू व तंबाखूजन्य पदार्थांचा सेवन करणाऱ्या बालकांना व किशोरांना या व्यसनापासून दूर करण्याकरिता त्यांच्यात जागृतीरण्याचा शाळांमध्ये प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

तंबाखूचा शरीरास्वास्थ्यावर वाईट परिणाम होतो. हे माहित असतांना सुध्दा लहानापासून तर प्रौढ व्यक्ती या व्यसनाकडे वळलेली दिसतात आपल्या शेजारचे लोक तंबाखूचे सेवन करतात म्हणून आपन सेवन करावे असे एखाद्याला वाटते बऱ्याच वेळा सिनेमा, नाटकातून शैलीनी सिगारेट पिणारे नट पाहिल्यावर सर्व सामान्य प्रेक्षकांनाही सिगारेट पिण्याचा मोह होतो. याचे रूपांतर व्यसनात होतो. जेव्हा एखादी व्यक्ती धुम्रपान करते तेव्हा धुम्रपानामुळे वातावरणात सोडला जाणारा तंबाखूचा धूर नकळत व इच्छा नसतांना आजूबाजूच्या इतर व्यक्ती सेवन करतात. त्यावेळी निष्क्रीय धुम्रपान घडते धुम्रपान करणाऱ्या व्यक्तीच्या शरीरात 30ः तंबाखूचा धूर जातो तर 70ः धूर वातावरणात सोडला जातो. आजुबाजुच्या व्यक्ती हा धूर नकळत सेवन करतात. घरात जेव्हा एक व्यक्ती धुम्रपान करते, तेव्हा घरातील इतरांना अप्रत्यक्ष स्वरूपात तंबाखूचा धूर सेवन करून श्वसनाच्या रोगांना कॅन्सर सारख्या भयंकर रोगांना बळी पडावे लागते. हे लक्षात घेवून अध्ययनाकरिता "शालेय विद्यार्थ्यांवर तंबाखूजन्य पदार्थाचा वाढता प्रभाव एक अध्ययन" या विषयाची निवड करण्यात आली.

संशोधनाची उद्दिष्टे –

1) शालेय विद्यार्थ्यांबरोबर प्रत्यक्ष मुलाखत घेवून चर्चा करणे.
2) धुम्रपानाबाबत माहिती जाणून घेणे
3) आरोग्याबाबत चर्चा करणे
4) तंबाखूच्या दुष्परिणामाबाबत माहिती घेणे.
5) आहाराबाबत चर्चा करणे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी – सुमारे 15 व्या शतकाच्या उतरार्धात सॅन सॅल्वाडोर येथील रहिवाशांनी कोलंबसला तंबाखूची पाने भेट दिल्याचा उल्लेख आढळतो. अर्थातच सुरवातीच्या काळात राजसत्ता आणि धर्मपिठे यांच्या धुम्रपान करण्याऱ्या करिता तिथे विरोध होता. तंबाखूचा धूर ओढणाऱ्याला बंदीवासात घातले जात होते ही बंदी अगदी 18 व्या शतकापर्यंत युरोपात होती. रशियात धुम्रपानाच्या अपराध्यास दंड फर्मविला जात होता. धुम्रपान करणाऱ्याला इटालीत धर्मांतून काढून टाकले जात होते. रशियात हद्दपारीची शिक्षा दिली जात होती. इराणमध्ये धिंड काढली जात असे. एवढे जरी असले तरीही लोक तंबाखूचा मोह सोडत नव्हते. म्हणूनच 19 व्या शतकात धुम्रपानाला मान्यता मिळत गेली ही बिंटीशांकडून मिळालेली देणगी होय.

तंबाखूत औषधी गुण आहे. म्हणून तंबाखू 16 व्या शतकाच्या मध्यावधीत युरोपात आणला. प्रथम फ्रांसमध्ये आला. 17 व्या शतकाच्या सुरवातीला भारतात तंबाखूचा प्रवेश झाला असला तंबाखू ही वनस्पती 1 ते 1) मीटर उंची वाढते. वनस्पतीच्या टोकाला पिवळसर रंगाची फुले येतात तंबाखूच्या झाडाची पाने क्युअर करून वाळवतात भारतामध्ये लाखोटन तंबाखू तयार केला जातो.

साहित्य अवलोकन – 1) ब्रिटनमधील अबर्डीन विद्यापीठातील संशोधकांनी एक अभ्यास करून तथ्य मिळवले की, धुम्रपान करणाऱ्या महिलांची प्रजनन क्षमता कमी होत आहे. मूल सक्षम व निरोगी हवं असल्यास स्त्रियांनी त्वरीत धुम्रपान सोडावे हा सल्ला तिथल्या डॉक्टरांनी धुम्रपान करणाऱ्या स्त्रियांना दिला.2) अचानक होणारे बालमृत्यूचे प्रमाण 430 आहे. कमी वजनाच्या बालकाचा जन्म संख्या 24,500 आहे. प्रसुतीच्या वेळी 71,900 मृत्यू तर 2,00,000 मूलांना लहानपणीच दमा असतो. याचे कारण द्विहस्त धुम्रपान होय. असा निष्कर्ष संयुक्त राष्ट्र अमेरिकेने (U.S.A.) नी काढला आहे.

तंबाखूचे सेवनाचे व धुम्रपानाचे सामाजिक पुष्परिणामः– तंबाखूचे सेवन व धुम्रपान हे सामाजिक दृष्टया घातकच आहे. हयांमुळे पैशांचा अपव्यव तर होतोच त्यामूळे आर्थिक बजेट कोसळते. पर्यायाने कुंटुबाच्या महत्वाच्या गरजा कधी कधी पूर्ण होऊ न शकल्यामुळे कुटुंबातील इतरांचे स्वास्थ्य बिघडण्याच्या धोका संभवतो धुम्रपानामुळे जो स्वतः धुम्रपान करतो फक्त त्याच्या सान्निध्यात वावरणाऱ्या इतरावरही त्याचा अप्रत्यक्षपणे सारखाच वाईट परिणाम होत असतो. हे बिडी, सिगारेट्स ओढणाऱ्यांनीही लक्षात असू द्यावे धुम्रपानामूळे वातावरण प्रदुषित होत असते आणि त्याचा

विपरीत परिणाम न पिणाऱ्यावर अप्रत्यक्षपणे होत असल्याचा परिणाम दिसून येतो.

ज्याप्रमाणे मुळा, पालक, चवळी इत्यादी वनस्पती आहेत. त्याप्रमाणे तंबाखू ही सुध्दा एक वनस्पती आहे तंबाखू घातक कां आहे ? तंबाखूचे सेवन विनाशकारी कां आहे ? असे प्रश्न मनांत निर्माण होतात. तंबाखुमध्ये असणाऱ्या विषारी रसायनामूळे तंबाखू हा मानवी जीवनासाठी हानीकारक ठरतो. पालेभाज्यामध्ये आपणास जीवनसत्व आढळते, तर तंबाखूमध्ये निकोटीन नामक अत्यंत घातक रसायन असते. तंबाखू व तंबाखूच्या धूरात 4 हजाराहून अधिक विषारी रसायने असतात की जे जीवन घातक असतात.

तंबाखूच्या धुरात आणि धुम्रपनात आढळणारी परिचित विषारी रसायने व त्याचा उपयोग पुढीलप्रमाणे आहे.

हायड्रोजन सायनाइड – विषगृहात प्रयोगात येणारा विषारी वायू, अमोनिया – फरशी, स्वच्छतागृहे स्वच्छ करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या द्रवातील रसायन, आर्सेनिक – मुंग्यांना मारण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या द्रव्यातील रसायन, नॅफ्थेलिन – कपडयातील किटाणूंना मारण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या गोळयात असणारे रसायन, कॅडमियम – कारच्या बॅटरीत आढळणारे रसायन, डी.डी.टी. – किडयांना मारण्यासाठी वापरण्यात येणारे रसायन, डांबर – रस्ते बनवण्यासाठी वारण्यात येणारा चिकट पदार्थ

तबाखू सेवनाचे अल्प कालावधीत दिसून येणारे शारीरीक दुष्परिणाम :–

1) केसांना दुर्गंधी

2) तोंडाची दुर्गंधी

3) दातांच्या समस्या – दात सडणे, हिरडयांना इजा होऊन दात निकामी होतात. दातांवर चॉकलेटी पिवळे डाग पडतात.

4) नाक–वास घेण्याची क्षमता कमी होते.

5) सिगरेट सेवन करणाऱ्यांच्या बोटांना चटके बसून बोटे काळी पडतात. जिथे तंबाखू मळला तो भागही खडबडीत बनतो.

6) डोळे – डोळयांमध्ये जळजळ, डोळयात पाणी येते डोळयांभोवती काळी वर्तुळे येतात.

7) मेंदु – निकोटीनच्या प्रभावामुळे मेदुचे कार्य थांबते.

दीर्घ कालावधीत दिसून येणारे दुष्परिणाम –

1) कॅन्सर – तोंड, स्वरयंत्र, फुफ्फुस, गहा, अन्ननलिका, मुत्राशय, मुत्रपिंड नाक, पोट, गर्भाशय, गुर्दाचा कॅन्सर होतो.

2) तोंडाचा कॅन्सर – तोंडाच्या कॅन्सरचे प्रमाण भारतात सर्वाधिक आहे.

3) वाढती पाय दुखणी

4) गॅगरीन – निकोटीन रक्तवाहीन्यांना संकुचित करतो आणि त्यामुळे शरीरात विभिन्न अवयवांना रक्तपुरवठा योग्य होत नाही रक्त न पोहचल्याने हाताची पंजा पायांची बोटे हे अवयव गळून पडतात.

5) नपुसकत्व, वंदपाच, गर्भपात, क्षयरोग, दमा हृदयविकार, उच्चरक्तदाब, लकवा, मधुमेह मोतीबिंदू होते.

तंबाखूच्या धूम्रपानापासून लोकांना संरक्षण करण्याची गरज – प्रत्यक्ष धुम्रपान करणाऱ्या व्यक्तीला धुम्रपान केल्यामुळे जे परिणाम होतात ते सर्व तात्कालीन आणि दिर्घकालीन परिणाम अप्रत्यक्षरीत्या धुम्रपान करण्याऱ्या लहान मुलावर व मोठया माणसांवर दिसून येतात.

1) द्विहस्त धुम्रपान – धुम्रपानकरणाऱ्या लोकांच्या सिगारेटचा धूर इतर लोक श्वासावाटे शरीरात घेतात. यालाच द्विहस्त धुम्रपान म्हणतात.

2) त्रिहस्त धुम्रपान :– केसांवर व कपडयांवर ज्या व्यक्तींच्या तंबाखूयूक्त कण चिकटलेले असतात.

3) तंबाखूच्या धूराचे कण भिंतीला चिकटतात व भिंतीला लहान मुलांनी स्पर्श केल्यास व तो हात तोंडात घातल्यास तंबाखूयुक्त कण मुलांच्या शरीरात जातात.

अध्ययन क्षेत्र निवड – भंडारा जिल्हयातील मौजा आंबाडी हया गावातील जिल्हा परिषद शाळा सर्वेक्षणाकरिता निवड करयात आली.

नमुना निवड – 13 ते 14 वर्श या वयोगटातील एकूण 20 विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली.

तथ्यसंकलन पध्दती – प्रस्तुत सर्वेक्षण आंबाडी जि. प. शाळा येथील विद्यार्थासंबंधीत आहे. प्रत्यक्ष मुलाखत घेवून माहिती गोळा करण्यात आली.

प्रस्तुत माहितीचे विश्लेषण – संशोधनाकरिता 20 विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. त्यात 05 विद्यार्थ्यांना तंबाखू व गुटखा खाण्याची सवय होती असे प्रत्यक्षात मुलाखतीत विद्यार्थ्यांनी सांगितले. परंतु जेव्हा विद्यार्थ्यांना तंबाखूचे दुष्परिणाम काय होतात. याबाबत त्यांच्या शाळेतील शिक्षकांची विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून त्या विद्यार्थ्यांना व्यसनात बाहेर काढले. आणि सर्व खाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्या दिवसापासून आम्ही तंबाखू गुटखा खाणे बंद केले आणि या व्यसनापासून आम्ही फार लांब आहोत असे सर्वेक्षणाअंती माहीती प्राप्त झाली.

योग्य परिणाम होण्याकरिता सलाम मुंबई फाऊंडेशन व महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पूणे यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यस्तरीय तंबाखू विरोधी

परिषद 2010–11 मध्ये घेण्यात आली होती नंतर जिल्हा, पंचायत समिती या पातळीवर, शालेय स्तरावर हा उपक्रम राबविण्यात आला जसे – तंबाखू विरोधी नाटके, प्रभातफेरी, गावकऱ्यांसाठी सत्र, टि.व्ही. शो, पथनाटय इत्यादी कार्यक्रमाच्या माध्यमातून तंबाखू मूक्त शाळा, गाव करण्यो प्रयत्न शिक्षकांनी केल्याचे दिसून आले.

अशा या प्रयत्नांनी भंडारा जिल्हयातील शाळांनी उचलाय तंबाखू निर्मलनाचा विडा. तंबाखू सेवनाचे प्रमाण सर्वश्रूत आहे. गावामध्ये जर साधी चक्कर मारली तरी आपल्याला पानपट्टीवर, किराणा, दुकानाजवळ, नाक्यांवर खर्रा गुटखा चघळणाऱ्यांचे घोळखे दृष्टीस पडतील पण भविष्यातील दृश्य वेगळे असेल कारण गावातील प्राथमिक शाळांच्या होतकर, शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मदतीने तंबाखू विरोधात जोरदार मोहीम खुप केली. भंडारा जिल्हयातील आंबाडी, मोहगाव देवी खरबी, भिलेवाडा, माटोरा या गावातील जिल्हा परिषदेच्या शिक्षकांनी आपल्या शाळा तंबाखूमूक्त म्हणून घोषित केल्यास या कामात विद्यार्थी उत्साहाने सहभागी होतात.

तंबाखू नियंत्रण कायदा 2003 :

1) 18 वर्षापेक्षा कमी वयोगटातील व्यक्तीस तंबाखूजन्य पदार्थ विक्री करणे दंडनीय गुन्हा आहे.

2) बंदिस्त सार्वजनिक ठिकाणी धुम्रपान करण्यास बंदी.

3) शैक्षणिक संस्थाच्या (शाळा व महाविद्यालय) चारही बाजुने 100 मीटरच्या परिसरात तंबाखूजन्य पदार्थ विक्री करण्यास बंदी

4) तंबाखूजन्य पदार्थाच्या वेष्टानावर वैधानीक सूचना असणे अनिवार्य आहे.

5) तंबाखूजन्य पदार्थांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष जाहीरातीवर बंदी

गृहीतकृत्य –

1) शालेय विद्यार्थ्यांमये तंबाखू धुम्रपानाचे प्रमाण अधिक आहे.
2) आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते.
3) सभोवतालच्या परिसराचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर होतो.
4) सकस आहाराकडे दुर्लक्ष केले जाते

निष्कर्ष –

1) तंबाखु मुक्त मोहीम शाळेत, गावात राबविल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये तंबाखूसेवन करण्याचे प्रमाण कमी झाल्याचे चित्र निदर्शनात आले.
2) आरोग्याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते हे स्पष्ट झाले.
3) मोहीमेमूळे आजूबाजूने परिसरात चांगला परिणाम दिसून आला.
4) तंबाखू मूक्त शाळा झाल्याने त्याचाच परिणाम म्हणून गाव सुध्दा तंबाखुमुक्त झाले आणि योग्य आहाराकडे लक्ष दिले जाते असे एकंदरीत निदर्शनात आहेत.

....

संदर्भ ग्रंथ

1) व्यसने टाळा, स्वतःला सांभाळा, भालचंद्र मयेकर
2) वर्तमान पत्र – हल्लाबोल
3) भारतीय सामाजिक समस्या, प्रा. सौ. सुमन पाटे
4) सलाम मुंबई फाऊंडेशन व महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे
5) माळी वैभव जुलै 2011

....

ISSN 2278 - 3199

फास्टफुड आणि आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम

प्रा. कल्पना राऊत, एस.जी.बी.महिला महाविद्यालय, तुमसर

===

जे अन्नपदार्थ खायला, बनवायला आणि हाताळायला सोयीचे असतात त्यांना 'फास्टफुड' म्हणतात. फास्टफुड म्हणजे जे फास्ट बनतात. फास्ट मध्ये संपतात व फास्ट मध्ये तुमचे पैसे संपवितात. आरोग्य आणि पोषण यांचा जाणीवपूर्वक विचार न करता केवळ जिभेचे चोचले पुरविणारा चटपटीत, चमचमीत व आकर्षक अशा खाण्यास तयार पदार्थाचा समावेश फास्टफुड मध्ये होतो.

फास्टफुड व्याख्या :– "एक अशा प्रकारचे खाद्य जे कमीत–कमी वेळात तयार होवून कमी वेळात वाढल्या जाते. याला फास्टफुड असे म्हणतात." Fast food is any type of food that can be acquired quickly and cheaply , usually when people are on the go or need Something to eat quickly.

सर्व वयोगटांतील लोक या गोष्टीस सरसावले आहे. त्यातच फास्ट फुड आवडणा–यांचा एक नविन गट तयार झालेला आहे. शरीर स्वाथ्य निरोगी आणि सुदृढ राखण्यासाठी आज अनेक स्तरातून विविध माध्यमातुन आहार संतूलनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संशोधन केले जात आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) फास्टफुड म्हणजे काय हे स्पष्ट करणे.
2) फास्टफुडकडे आकर्षित होण्याच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
3) फास्ट फुडमूळे होणारे दुष्परिणाम यावर दृष्टी टाकणे.
4) पालकांना मार्गदर्शन करणे.

गृहितकृत्ये :

1) 'जगण्यासाठी अन्न घेणे' या विषयी लोकांमध्ये जागरूकता नाही.
2) फास्टफुड नियंत्रणामुळे मानवी आरोग्य निरोगी व सुदृढ राहू शकते.
3) विविध आजारापासून संरक्षण होऊ शकते.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता तथ्य संकलन हे माहितीच्या आधारे केले आहे.

फास्टफुड म्हणजे काय ? फास्टफुड हे प्रामुख्यानी प्राणीजन्य स्निग्ध पदार्थ (चीज,चरबी) मीठ, साखर, अजिनोमोटो, रिफाईड फ्लोअरपासून बनलेले असतात. फास्टफुडमध्ये भरपूर प्रोस्टेड, स्टार्च, साखर, सॅच्युरेटेड फॅट्स असतात ते आरोग्यास घातक असतात. फास्टफुडमध्ये भाज्य, फळे, सालीयुक्त डाळी, कोंडायुक्त धान्याचे पिठ यांचा वापर केलेला नसतो. पचायला कठीण पदार्थाचा समावेश जास्त असतो. रासायनिक पदार्थाचा वापर जास्त प्रमाणात केला जातो. आणि त्याचा परिणाम आरोग्यावर होतो. आज सकस आहाराच्या जागी भारतीय लोकांच्या आहारात पाश्चात्य पदार्थाचा जास्त उपयोग होतांना दिसतो.

फास्टफुडचे प्रकार :– पिझ्झा, कटलेट, पॉकेटमधील अन्न, दाबेली, बर्गर, न्युडल्स, मंच्युरियन, बेकरीचे पदार्थ, पेस्ट्री, सैन्ड विचेस, वडापाव इत्यादी.

पेयाचे प्रकार :– कोका कोला, फंटा, सेवन अप, थम्सअप, मिरींडा, पेप्सी

फास्ट फुडचे वाढते प्रमाणः– आजकाल हॉटेलिंग करणे ही चैनीची किंवा नावीन्यपूर्ण गोष्ट राहीलेली नाही. आबालवृद्धापासून सगळयाच वयोगटातील लोक या गोष्टीस सरावलेले आहेत. फास्टफुड सर्व्ह करणारी सेंटर्स आता कानाकोप–यात आढळतात. मुलांच्या शाळेतील टिफीन मध्ये आई भाजी, पोळी देण्यापेक्षा फास्ट फुड देणे पसंद करते. वाढीच्या वयात , तरूण वयात शारिरीक बदल होत असतो. तेव्हा सकस व समतोल आहाराची गरज असते. अशावेळी फॅशन, जाहिराती , पश्चिमात्य देशाचे अनुकरण करून सकस आहारापेक्षा फास्टफुडवर भर दिला जातो. कॅलीफोरनिया विद्यापीठानं केलेल्या संशोधनानुसार लॉस एंजेल्स सेंटर फॉर हेल्थ पॉलीसी रीसर्चने कीशोरवयीन मुलांमध्ये फास्टफुड खान्याची सवय वाढत चालली असल्याचं म्हटलंय. संशोधनानुसार कॅलीफोरनियातील 75 टक्के शाळेत जाणारी मुलं शाळेच्या किंवा आजुबाजुच्या असणा–या जंकफुडच्या दुकानात जाऊन ताव मारतात.

फास्टफुडच्या वाढत्या आकर्षणाची कारणेः–

1) कुटुंबरचना, 2) शेजार, 3) पुढारलेपणाची भावना, 4) कंटाळा, 5) चविष्ट व चटपटीत वाटतात, 6) पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण, 7) जाहिरात, 8) फॅशन, 9) राहत असलेल्या परीसराचा प्रभाव. ही कारणे मुलांस फास्टफूड खाण्यास आकर्षित करतात. वरण, भात, पोळी, हे ताजे अन्न खायला मुलं कंटाळा करतात.

जगण्यासाठी अन्नः– शरीराला आपले कार्य करतांना विविध घटकांची गरज असते. ती गरज अन्नातील पोषक घटकाव्दारे जीवनसत्व, प्रोटीन, कार्बोहायड्रेटस, स्निग्ध, क्षार, आणि पाणी याव्दारे पूर्ण होते. हे सर्व घटक संपूर्ण दिवसभराच्या आहारातून संतुलीत स्वरूपात शरीराला

मिळायला पाहिजे. हे अन्नघटक योग्य प्रमाणात न मिळाल्यास त्याचे विपरीत परिणाम शरीरावर होतात. आपल्याला असे दिसून येते की, सर्वसाधारण आहार अयोग्य, निसत्व आणि कृत्रिम झाला आहे. याचा परिणाम सर्व वयोगटातील लोकांवर झाालेला आहे. विशेषकरून किशोरवयीन मुले. आजच्या बदलत्या जिवन"शैलीमुळे आमच्याकडे अन्न घेण्यासाठी वेळ नाही. त्यामुळे आम्ही फास्ट फुड सारख्या पदार्थाचे सेवन करतो. या पदार्थाच्या अतिसेवनाने आपले मन, बुध्दी आणि शरीर सगळयांवरच किती गंभीर दुष्परिणाम होतात याची आपल्याला कल्पना आहे का ? जे आपण खातो त्याप्रमाणे आपण विचार करतो व जसा विचार करतो त्याप्रमाणे कृती करतो.

"प्रकृतीच्या विरूध्द आहार। नाही काळवेळाचा सुमार
आंबट, तेलकट आदि विषयम मिश्र। ऐसा आहार विषारी।
"मुलगा अभ्यासा लागला। सात्विक खाणे असावे त्याला।
खारट, आंबट, तिखट, मसाला । देऊ नये भोजनी ।

या प्रकारे आहाराचे आपल्या जीवनात महत्व आहे हे वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीते मधील ओव्या वरून स्पष्ट होते.

फास्ट फुड मुळे होणारे दुष्परिणाम :—

1) फास्ट फुड पाश्चात्य देशातून आलेले असले तरी अमेरीकन सरकारपुढे आलेल्या वैद्यकीय रिपोर्टवरून अमेरिकेत हृदयरोग, आतडयाचे रोग, मधुमेह , कर्करोग , या रोगामुळे आलेले मृत्युचे प्रमाण जास्त आहे.

2) सदोष आहारापध्दतीचे फलीत म्हणजे अनावश्यक वाढणारे वजन, हृदयरोग, मधुमेह आतडयाचे रोग, पोटाचे विकार इ. व्याधींना आमंत्रण देणारे घटक या आहारात भरपूर प्रमाणात असतात. यातील मिठाचे प्रमाण अतिरिक्त रक्तदाबाला आमंत्रण देणारे ठरू शकते.

3) फास्ट फूड सेवन केल्याने चिडचिडपणा, हेकेखोरपणा, मत्सर इत्यादी दुर्गुण वाढतात.

4) खुप तिखट मसाल्याचे पदार्थ पचायला जड जाते आणि ॲसिडीटीचा त्रास होतो.

5) इस्टंट फुडचा जेवनात जास्त वापर केल्याने इस्टंट मधल्या प्रिझरव्हेटीव्हीचा शरीरावर परिणाम होतो.

6) पचनक्रियेवर ताण पडल्या जातो त्यामुळे पित्ताच्या तक्रारी सुरू होतात.

डॉ नील बर्नाड या पाश्चात्य शास्त्रज्ञाच्या मते. फास्ट फुडकडे युवकांचा कल जास्त आहे. कारण त्यात वापरण्यात येणा—या चीज मधील प्रोटीन्स घटकामध्ये असलेल्या Opiates मुळे गुंगी येते. तसेच फास्ट फुड मध्ये वापरण्यात येणा—या शुगर आणि कॅफीनमुळे युवक Addict होतात.

निष्कर्ष :— अन्न आणि आरोग्य हयांचा घनिष्ठ संबंध आहे. शरीर स्वास्थ निरोगी राहण्यासाठी समतोल आहाराची गरज आहे. पण समतोल आहाराची जागा फास्ट फुड ने घेतलेली आहे. याचा परिणाम आरोग्यावर होवून स्वास्थामध्ये बिघाड होत आहे. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात जिथे भाज्या, फळे भरपुर प्रमाणात पिकविले जाते अशा ठिकाणी या पदार्थाची चलती व्हावी ही एक दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

उपायोजना :

1) पालकांना मार्गदर्शन करणे :— पाचवीमध्ये शिकणारी अकरा वर्षीय विद्यार्थिनीचे हृदयविकाराने नीधन झाले. या घटनेमुळे हा विषय चर्चेत आला. बहुतेक विद्यार्थी विशेषकरून इंग्रजी माध्यमाचे विद्यार्थी शाळेत डब्यामध्ये फास्टफुड नेतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये कोलेस्ट्रालचे प्रमाण वाढते. मुलांना लहान वयातच हृदयविकारासारखे आजार होतात. काही शाळांच्या मुख्याध्यापकांनी पालक याला जबाबदार असल्याचे म्हटलेले आहे. त्यांच्या मते पालकांना वारंवार सुचना देऊनही ते मुलांच्या डब्यात भाजीपोळी ऐवजी फास्टफुड देतात. म्हणून पालकांना मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.

2) जनजागृती

3) गृहीणीने फास्टफुडचे शरीरावर होणारे दुष्परिणाम मुलांना समजावून सांगणे.

4) घरी तयार केलेल्या पदार्थाविषयी रूची निर्माण करणे.

5) शाळेत जाणा—या मुलांच्या टिफीनमध्ये फास्ट फुड आणण्यास शाळेकडून बंदी घालणे.

6) मुलांना फास्टफुड ऐवजी फळे, मोड आलेले कडधान्य खाण्याची सवय लावावी.

7) फास्ट फुड विरोधी जाहीरात करणे.

फास्ट फुडचे दुष्परिणाम टाळण्याकरिता विविध माध्यमातून उपाययोजना व्हायला पाहिजे नाही तर चुकीच्या आहारापध्दतीचे फलित म्हणून व्याधिग्रस्त पुढची पिढी तयार व्हायला वेळ लागणार नाही.

....

संदर्भ ग्रंथः—

1) आहार शास्त्राची मुलतत्वे, डॉ. स्नेहा महाजनी
2) http ://star mazha.newbulet.in/lifestyle/health.
3) ग्रामगीता, ओवी 54 , ओवी 119
4) Internet- मृनाल सुरंगळीकर (आहारतज्ञ, नागपूर)
5) पुणे — लोकमत 30 सप्टेंबर 2011.
6) www. health facts. com

ISSN 2278 - 3199

यवतमाळ जिल्ह्यातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि पायाभूत सुविधांचा विकास

प्रा. मनोज ब्रम्हानंद सोनकुसरे, अर्थशास्त्र विभाग, एम. बी. पटेल महाविद्यालय, साकोली, जिल्हा भंडारा

==

प्रस्तावना :– यवतमाळ जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 13584 चौ. कि. मी. असून महाराष्ट्र राज्याचा एकूण क्षेत्रफळापैकी 4.4% आहे. यवतमाळ जिल्हा हा दारव्हा, पुसद, वणी, यवतमाळ आणि केळापुर अशा एकुण पाच राजस्व उपविभागात विभागलेला आहे. जिल्ह्यामध्ये एकुण 16 तालुके आहेत. जिल्ह्याचे मुख्यालय 'यवतमाळ' येथे असून विभागीय मुख्यालय 'अमरावती' येथे आहे.

यवतमाळ जिल्हा हा महाराष्ट्राचा एका टोकाला बसलेला आहे. यवतमाळ जिल्हा उत्तर अक्षांश 19.26^0 व 20.42^0 आणि पूर्व रेखांश 77.18^0 व 79.98^0 यांच्या दरम्यान बसलेला आहे. यवतमाळ जिल्ह्यातील बहूतेक प्रदेश डोंगराळ असून अनेक लहानमोठया दऱ्याखोऱ्यांनी ठिकठिकांनी तो सुटलेला आहे. त्यामुळे त्यामध्ये फारशी विस्तृत पठारे नाहीत. उंच–उंच कडे असलेल्या डोंगराच्या रांगा पूर्व–पश्चिम जिल्ह्यामधून पसरलेल्या आहेत. त्यांची उंची 300 ते 400 मीटर आहे. असा हा यवतमाळ जिल्हा सर्व बाबतीत संपन्न समजला जात होता. मात्र अलीकडच्या काळात या जिल्ह्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठया प्रमाणात होत आहेत. विदर्भातील एकूण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यापैकी 35.38ः आत्महत्या यवतमाळ जिल्ह्यात झालेल्या आहेत. त्यामुळेच यवतमाळ जिल्ह्यातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि पायाभूत सुविधाचा विकास कशाप्रकारे झालेला आहे ही वास्तवता दर्शविण्यासाठी हा विषय निवडण्यात आला आहे.

जमिनीचा वापर :– नैसर्गिक साधनसंपत्ती मध्ये जमीन हा एक सर्वात महत्वाचा आणि मुलभूत घटक मानला जातो. जमीन या मुलभूत घटकावरच इतर साधन संपत्तीचे प्रमाण अवलंबून असते आणि त्यावर विकास अवलंबून राहत असतो. यवतमाळ जिल्ह्यातील इ. स. 2001–2002 आणि इ.स. 2006–2007 मधील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ आणि जमिनीचा प्रकार कसा आहे. हे पुढील सारणीमध्ये दर्शविण्यात आले. आहे.

सारणी क्र. 01

जमिनीचा वापर इ.स. 2001–2002 आणि इ. स. 2006–2007 (क्षेत्र : हेक्टरमध्ये)

वर्ष	एकूण भौगोलीक क्षेत्र	जंगल व्याप्त क्षेत्र	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न झालेली एकूण जमीन
			बिगर शेतीवापरा खालील क्षेत्र	पडीत/लागव डीलायक नसलेली जमीन	
2001–2002	1351926	226787	62647	110906	64185
2006–2007	1351926	243692	20332	79363	64485

पडीत जमीन		निव्वळ क्षेत्र	दुसोटा क्षेत्र	लागवडी खालील एकूण क्षेत्र	लागवडी लायक क्षेत्र
चालू पडीत	इतर पडीत				
55522	28092	803787	16169	965480	951586
32788	33765	883507	10142	893649	1014545

आधार :– अधिक्षक भूमी अभिलेख यवतमाळ जिल्हा ऋतू व पिके अहवाल

यवतमाळ जिल्ह्यातील उपलब्ध जमिनीपैकी लागवडीखालील एकूण क्षेत्रात इ. स. 2001–2002 च्या तुलनेत 7.44 % ने घट झालेली दिसून येते. त्याचबरोबर पडीत जमिनीच्या एकूण क्षेत्रात इ.स. 2001–2002 च्या तुलनेत 20.40 % ने घट झालेली आहे. परंतू पडीत जमिनी व्यतिरिक्त लागवड न झालेली एकूण जमिनीत 0.47 % ने वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. याशिवाय लागवडी लायक क्षेत्रात इ.स. 2001–2002 च्या तुलनेत

इ.स. 2006—2007 मध्ये 6.62 % ने वाढ झाल्याचे दिसून येते.

सिंचन सुविधा:— पाणी म्हणजे जीवन होय. मानवाला जीवन जगण्यासाठी शेतीसाठी, उद्योगासाठी पाण्याची नितांत आवश्यकता असते. मानवाला पाणी उपलब्ध करुन देण्यासाठी सिंचन सुविधा आवश्यक मानल्या जात असतात. म्हणूनच यवतमाळ जिल्ह्यातील सिंचन सुविधांचा तपशिल पुढील सारणीमध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

सारणी क्र. 02

सिंचन सुविधांचा तपशिल इ.स. 2007—2008.

अ. क्र.	अवस्था	सिंचनाचा प्रकार			
		विहीरीची एकूण संख्या	कूपनलिकांची एकूण संख्या	हातपंपाची एकूण संख्या	विद्यूतपंपाची एकूण संख्या
01	एकूण	41256	6901	6616	289
02	चालू	37909	6901	6030	259
03	बंद	3347	—	586	30

आधार :— 1) कृषी आयुक्तालय, पूणे., 2) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन 2007—2008, 3) कार्यकारी अभियंता, पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यवतमाळ

यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये एकूण विहीरीपैकी 8.11 % विहीरी ह्या बंद अवस्थेत आहेत. त्या विहीरीचा सिंचनाच्या दृष्टिने कुठलाही वापर होतांना दिसून येत नाही. एकूण हातपंपापैकी 8.86 % बंद अवस्थेत आहेत तर 10.38 % विद्यूतपंप सुध्दा बंद अवस्थेत असल्यामूळे सिंचनाचा दृष्टिने त्यांचा कोणताही फायदा होत नाही.

विविध साधनाखाली ओलीताचे क्षेत्र:— मानवी शरीरामध्ये रक्त वाहिन्यांना जेवढे महत्व आहे. तेवढेच महत्व शेतीक्षेत्रात सिंचनाला आहे. त्यादृष्टिने यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतीक्षेत्रात विविध साधनांची ओलीताचे क्षेत्र हेक्टरमध्ये पुढील सारणीमध्ये दर्शविले आहे.

सारणी क्र. 03

इ.स. 2001—02 आणि इ. स. 2006—07 मध्ये विविध साधनांखालील ओलिताचे (क्षेत्र : हेक्टरमध्ये)

वर्ष	ओलिताखालील क्षेत्र		ओलिता खालील निव्वळ क्षेत्र	ओलिता खालील स्थूल क्षेत्र	एकूण लागवडी खालील स्थूल क्षेत्र	ओलिताखालील क्षेत्राची लागवडी खालील स्थूल क्षेत्राशी शेकडा प्रमाण
	पृष्ठभागीय	विहीरी				
2001—2002	7328	44510	51838	59839	965580	6.20 %
2006—2007	14206	22579	36785	47477	893649	5.20 %

आधार :— 1) जिल्हा ऋतू व पीक अहवाल, यवतमाळ.

इ.स. 2001—02 च्या तुलनेत ओलित क्षेत्राचा अभ्यास केल्यास यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये पृष्ठभागीय ओलिताखालील क्षेत्रात इ. स. 2006—07 मध्ये 93.18 % ने वाढ झाली आहे. तर दुसरीकडे विहीरींच्या माध्यमाने होणारे ओलीत 49.27 % घटले आहे. ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र, ओलिताखालील स्थुल क्षेत्र आणि एकूण लागवडीखालील स्थूल क्षेत्र अनुक्रमे 29.04 %, 22.33 %, आणि 7.45 % पर्यंत इ.स. 2006—07 मध्ये घटल्याचे निदर्शनास येते.

जमीन महसूल :— यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या घटकाचे प्रमाण 59 % आहे आणि म्हणून जमीन महसूलाचा अभ्यास करणे या ठिकाणी आवश्यक आहे. संपुर्ण यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये गोळा केलेला जमीन महसूल पुढील सारणीमध्ये दर्शविला आहे.

सारणी क्र. 04

गोळा केलेला जमीन महसूल (रू. हजारात)

संदर्भ वर्ष 2007—2008

जमीन महसूलाची एकूण चालू मागणी	जमीन महसूलाची थकबाकी	एकूण मागणी	सुट	वसूलीप्राप्त रक्कम	प्रत्यक्ष वसूली	खाते—दारांची संख्या
19057	1002	20059	533	19526	25390	197677

आधार :— 1) जिल्हाधिकारी कार्यालय, यवतमाळ, 2) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, यवतमाळ जिल्हा 2007—08

जमीन महसूलाच्या सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये महसूल भरणाऱ्या खातेदारांची संख्या 197677 आहे. या खातेदाराकडून 25390 हजार रू. प्रत्यक्षात जमीन महसूल वसूल झाला आहे. त्यांची सरासरी 128.44 रूपये एवढी आहे. जमीन महसूलातून 2.66 % सुट मिळालेली आहे. जमीन महसूलाची एकूण चालू मागणी 1907 हजार रूप्ये होती. तर प्रत्यक्षात वसूली 25390 हजार रूपये झाली आहे म्हणजेच ती 33. 23 % वाढलेली निदर्शनास येते.

लोकसंख्येचा तपशिल :— जिल्ह्यातील लोकसंख्या हा घटक आर्थिक विकासातील केंद्र बिंदू मानल्या जाते. त्यामुळे जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या, कुटूंबाची संख्या, लोकसंख्येची घनता आणि स्त्री—पुरूष प्रमाण इत्यादी बाबींचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. यवतमाळ जिल्ह्यातील लोकसंख्याविषयीचा वरील सर्व बाबीचा तपशिल पुढील सारणीत दिलेला आहे.

सारणी क्र 05

लोकसंख्येचा तपशिल इ.स. 2001 च्या जनगणनेनुसार

ग्रामीण / नागरी	लोकसंख्या			कुटूंबाची संख्या	लोक—संख्येची घनता	स्त्री— पुरूष प्रमाण
	एकूण	पुरूष	स्त्रिया			
एकूण	2458271	1265681	1192590	609440	181	942
ग्रामीण	2001060	1029540	971520	518214	148	944
नागरी	457211	236141	221070	91226	6723	936

आधार :— 1) भारतीय जनगणना 2001

यवतमाळ जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा तपशिलावरून असे निदर्शनास येते की, जिल्ह्यात 2458271 लोकसंख्येपैकी 81.60 % लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे तर 18.60 % लोकसंख्या नागरी भागात जीवन व्यतीत करते. जिल्ह्यात लोकसंख्येची घनता 181 आहे. त्यामध्ये ग्रामीण भागात 148 तर नागरी भागात 6723 आहे. त्यावरून ग्रामीण भागातील लोकसंख्या अतिशय विरळ दिसते. मात्र स्त्री — पुरूष प्रमाण बऱ्यापैकी असल्याचे निदर्शनास येते.

लोकसंख्येचा अभ्यास करीत असतांना जिल्ह्यातील साक्षरता, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती इत्यादींचा अभ्यास करणे महत्वाचे असते. तसेच लोकसंख्या किती गावांमध्ये शहरामध्ये विभागलेली आहे याचा अभ्यास महत्वाचा असतो. यवतमाळ जिल्हयातील लोकसंख्येचा अभ्यास करतांना वरील सर्व बाबी विचारात घेतल्या असून त्या संबंधीचा तपशिल पुढील सारणीमध्ये दिलेला आहे.

सारणी क्र. 06

इ. स. 2001 च्या लोकसंख्येचा वर्गीकरणात्मक तपशिल

ग्रामीण / नागरी	गावाची संख्या	साक्षरता (%मध्ये)			मागासवर्गीय लोकसंख्या (%मध्ये)		प्रक्षेपित लोकसंख्या (1 मार्च 2007)
		एकूण	पुरूष	स्त्रिया	अनुसूचितजाती	अनुसूचितजमाती	
एकूण	2143	73.61	84.09	62.52	10.28	19.25	2602108
ग्रामीण	2130	70.62	85.54	58.48	10.03	22.05	2023829
नागरी	13	86.39	92.62	79.76	11.35	7.00	578279

आधार :— 1) भारताची जनगणना 2001, 2) जिल्हा माहिती अधिकारी, यवतमाळ

यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये गावांची एकूण संख्या 2143 आहे त्यामध्ये ग्रामीण भागाचे प्रमाण 99.39 % आहे तर नागरी भागाचे प्रमाण 0.61 असे अत्यल्प आहे. यावरून असे दिसते की यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये फारसे नागरीकरण झालेले नाही. तसेच साक्षरतेच्या बाबतीत ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागातील प्रमाण जास्त असल्याचे निदर्शनास येते शिवाय स्त्रियांच्या तुलनेत पुरूषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 21.57 % ने जास्त असल्याचे दिसते. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती या मागासवर्गीय लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या अनुक्रमे 10.28 %, 19.25 % असल्याचे दिसते. 1 मार्च 2007 रोजी 77.78 % लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर 22.22 % लोकसंख्या नागरी भागात राहात होती. 1 मार्च 2007 रोजी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या 2602108 होती.

दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे :– यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये शेतीक्षेत्राचा आणि उद्योगाचा विकास आवश्यक त्या प्रमाणात झालेला नाही. त्यामुळे या जिल्हयात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना रोजगार मिळत नाही. परिणामतः त्यांच्या उत्पन्नावर विपरीत परिणाम होऊन त्यांचे उत्पन्न कमी आहे. म्हणून लोकांना आपले जीवन दारिद्रयात जगावे लागते. जिल्ह्यातील दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाचा तपशिल पुढील सारणीमध्ये दिलेला आहे.

सारणी क्र. 07

दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे

जिल्ह्यातील कुटूंबाची एकूण संख्या	दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे (मार्च 2007)				
	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	इतर	एकूण	शेकडा प्रमाण
505540	38523	59193	132567	230283	45.55%

आधार :– 1) प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यवतमाळ.

यवतमाळ जिल्ह्यातील कुटूंबाची एकूण संख्या 505540 त्यापैकी दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाचे प्रमाण 45.55 % आहे. त्यामध्ये अनुसूचित जातीतील कुटूंबाचे प्रमाण 7.62 % आहे. तर अनुसूचित जमातीचे प्रमाण 11. 71 % आहे. तर दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबामध्ये इतर कुटूंबाचे प्रमाण 26.22 % असल्याचे निदर्शनास येते.

सार्वजनिक वैद्यकीय सेवा :– जिल्ह्यातील मानवी आरोग्य सुधारण्यासाठी वैद्यकीय सोयी – सुविधा महत्वाच्या असतात. वैद्यकीय सोयी–सुविधांमुळेच मानवाचे आयुर्मान उंचावण्यास मदत होते. त्यासाठी सार्वजनिक वैद्यकीय सोयी – सुविधांचा पुरवठा शासनामार्फत केल्या जात असतो. म्हणूनच यवतमाळ जिल्ह्यातील सार्वजनिक वैद्यकीय सोयी–सुविधा किती प्रमाणात उपलब्ध आहेत याची माहीती पुढील सारणीमध्ये दर्शविली आहे.

सारणी क्र. 08

सार्वजनिक वैद्यकीय सोयी – सुविधा (इ. स. 2007–2008)

रूग्णालये	दवाखाने	प्रसुतीगृहे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्रे	डॉक्टर आणि वैद्य	परिचारिका
21	20	73	63	435	217	761

आधार :– 1) जिल्हा शल्य चिकित्सक, सामान्य रूग्णालय, यवतमाळ., 2) जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद, यवतमाळ., 3) आरोग्य अधिकारी, महानगर पालिका / नगर परिषद / कटक मंडळ.

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये 1 मार्च 2007 च्या लोकसंख्येचा विचार केल्यास 123909 लोकसंख्येमागे एक रूग्णालय, 1301105 लोकसंख्येमागे एक दवाखाना, 35645 लोकसंख्येमागे एक प्रसुतीगृह, 41303 लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र, 5981 लोकसंख्येमागे एक उपकेंद्र, 11991 लोकसंख्येमागे एक डॉक्टर आणि वैद्य आणि 3419 लोकसंख्येमागे एक परिचारिका असे प्रमाण दिसून येते. याचा अर्थ असा की यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये सार्वजनिक वैद्यकीय सोयी सुविधांचे प्रमाण कमी आहे.

पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा :– आजच्या परिस्थितीत पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा अत्यावश्क झाल्या आहेत. या सेवामुळेच आपण जगाच्या जाठीवर कुठेही संपर्क करू शकतो. त्यामुळे शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागामध्ये सुध्दा अशाप्रकारच्या सेवा अत्यावश्यक बनल्या आहेत. त्या दृष्टिकोनातून यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवाची स्थिती काय आहे ते पुढील सारणीमध्ये दर्शविले आहे.

सारणी क्र. 09

पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा (1 मार्च–2008)

पोस्टाची संख्या	तार–घरांची संख्या	पत्र–पेटयांची संख्या	पोस्ट–मनांची संख्या	पोस्टाची सुविधा असलेल्या गावाची संख्या	दुरध्वनी संख्या	सार्वजनिक दुरध्वनी केंद्राचीसंख्या
375	02	1529	473	375	59885	4581

आधार :– 1) मुख्य पोस्ट कार्यालय, यवतमाळ. 2) मुख्य महाव्यवस्थापक, भारत संचार निगम, यवतमाळ.

यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये एकूण 2143 गावे ओत. म्हणजेच सरासरी 5.71 गावांना एक पोस्ट कार्यालय, 10715 गावांना एक तारघर, 1.40 गावांना एक पत्रपेटी, 4.53 गावांना एक पोस्टमन, सरासरी एक गावात 27.94 दुरध्वनी सेवा तर सरासरी एका गावामध्ये 2.14 सार्वजनिक दुरध्वनी केंद्र, यावरून असे निदर्शनास येते की, दुरध्वनी आणि सार्वजनिक दुरध्वनी केंद्राची संख्या बऱ्यापैकी असली तरी पोस्ट व तारघरांची संख्या यवतमाळ जिल्हयामध्ये नगण्य आहे.

निष्कर्ष :–

1) इ. स. 2001–2002 च्या तुलनेत उपलब्ध जमिनीपैकी लागवडीखालील एकूण क्षेत्रात 7.44 % घट झाल्याचे दिसते.

2) लागवडीलायक क्षेत्रात इ.स. 2006–2007 मध्ये 6. 62 % वाढ झाल्याचे दिसते.

3) एकूण विहीरीपैकी 8.11 % विहीरी ह्या बंद अवस्थेत असल्यामुळे सिंचनाच्या दृष्टिने यांचा कुठलाही वापर होतांना दिसून येत नाही.

4)यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये पृष्ठभागीय ओलीताखालील क्षेत्रात इ.स. 2006–2007 मध्ये 93.18 % वाढ झाली असली तरी ओलीताखालील क्षेत्राची लागवडीखालील क्षेत्राशी शेकडा प्रमाण कमी झाल्याचे निदर्शनास येते.

5) यवतमाळ जिल्ह्यात एकूण खातेदारांपैकी 2.66 % खातेदारांना सुट मिळाली असली तरी सरासरी प्रती खातेदाराकडून 128.44 रूपये महसूल वसूल करण्यात आला.

6) जमीन महसूलाची एकूण चालु मागणीच्या तुलनेत प्रत्यक्ष वसूली 33.23 % वाढलेली निदर्शनास येते.

7) भारतात स्त्री–पुरूष प्रमाण (933) च्या तुलनेत यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये स्त्री – पुरूष प्रमाण (942) जास्त असल्याचे निदर्शनास येते.

8) यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये स्त्रियांच्या तुलनेत पुरूष साक्षरतेचे प्रमाण 21.57 % जास्त असल्याचे निदर्शनास येते.

9) यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाचे प्रमाण 45.55 % असल्याचे दिसून येते.

10) जिल्ह्यामध्ये सार्वजनिक वैद्यकीय सोयी सुविधांचे प्रमाण कमी असल्याचे निदर्शनास येते.

11) पोस्ट व तारघरांची संख्या यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये नगण्य आहे.

उपाययोजना :–

1) कृषी सेवा आणि उद्योग या क्षेत्राचे संतुलन ठेवत विकास साधला पाहिजे. प्रामुख्याने रस्ते, वीज, पाणी या पायाभूत सोयी आणि शिक्षणाचा विकास मोठया प्रमाणात साधायला हवा.

2) सतत आणि वेगाने घटत जाणारे जमीनधारणेचे प्रमाण, जमिनीची कमी होत जाणारी सुपीकता, सिंचन सोयीचा अभाव, जोडधंदयाचा अभाव या यवतमाळ जिल्ह्यात मुख्य समस्या आहेत. त्यामुळे जमिनीची सुपीकता आणि सिंचनाची समस्या सोडविण्यासाठी मृद आणि जलसंधारणाच्या कामांची अभियानाच्या रूपाने व्यापक अंमलबजावणी हाती घेणे आवश्यक आहे.

3) दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबांना स्वस्त धान्य दुकानातून आवश्यक तेवढे धान्य मूबलक दरात उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.

4) समुहशेतीची मानसिकता तयार करायला हवी शेती कसणारे, त्यात उत्पादीत मालावर प्रक्रिया आणि त्याची बाजारपेठ सांभाळणारे असे नविन वर्ग सामूहिक शेतीतून तयार होणे आवश्यक आहे.

5) लघु उद्योगांना पूरक असे मोठे प्रकल्प यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये स्थापन होणे आवश्यक आहे, त्यासाठी शासकिय पातळीवर लोकप्रतिनिधींनी प्रयत्न करावेत.

6) सामाजिक सुरक्षितता कायदा, कामगार, शेतकऱ्यांसाठी विमा आणि आरोग्य योजना, धान्य पुरवठा अशा योजना समाजव्यवस्थेसाठी उभारणे आवश्यक आहे.

7) यवतमाळ जिल्ह्याचा आर्थिक अनुषेश शासनाने ताबडतोब देणे गरजेचे आहे.

सारांश :– प्रस्तूत अध्ययनामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील जमिनीचा वापर सिंचन सुविधा, ओलिताचे क्षेत्र, गोळा केलेले जमिन महसूल, सार्वजनिक वैद्यकीय सुविधा, लोकसंख्येचा तपशिल, दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे, पोस्ट आणि दुरध्वनी सेवा इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्यात आलेला आह

....

संदर्भ सूची :–

1) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन यवतमाळ जिल्हा 2001–2002 आणि 2007–2008 (अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन)
2) महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी गोषवारा
3) महाराष्ट्रातील जिल्हे : के. सागर 2006
4) दास्ताने, संतोष : महाराष्ट्र 2005
5) दाते / सौ. दाते : सुगम–भू–विज्ञान
6) सावंत, प्रकाश : भारताचा भूगोल
7) अर्थसंवाद : एप्रिल – जुन 2009 / खंड 33 अंक 1, पान नं. 10 ते 17

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात महिला बचत गटाचे योगदान

प्रा. डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अॅन्ड कॉमर्स, नागपूर.

बचतीद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण हा शब्दप्रयोग नेहमी ऐकण्यात येतो. सक्षम होणे म्हणजे शक्तीमान होणे, महिला सक्षमीकरण ही अशी प्रकिया आहे की, ज्याद्वारे महिला सामुहिकपणे सर्वांगिण उन्नतीच्या समान विचाराने कियाशील राहतात. समाजातील मध्यमवर्गीय तसेच दुर्बल घटक महिलासाठी आशेचा किरण म्हणून महिला बचत गटाकडे पाहिले जाते. देशातील कोटयावधी महिलांच्या आर्थिकच नाही तर समग्र भवितव्याला आकार देण्याचे काम बचत गटाच्या रुपाने सुरु आहे. याबाबत बांग्लादेशाचे नाव सतत चर्चेत आहे. बचतगट म्हणजे महिला सक्षमीकरणची दिशा' असे सूत्र मान्यता पावत आहे. अशा महत्वाच्या टप्पावर महिला बचत गटाचा इतिहास जानणे गरजेचे आहे. आशिया खंडातील मागास राष्ट्र म्हणून बांग्लादेशची ओळख असली तरी अशा देशात महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे मूळ दिसून येते. बांग्लादेशातील चित्तगाव विद्यापीठातील अर्थशास्त्र हा विषय शिकविणारे व जगप्रसिध्द बांग्लादेश ग्रामीण बँकेचे प्रणेते व शांतता नोबेल अवार्डचे मानकरी डॉ. महम्मद युनूस यांनी महिला स्वयंसहाय्यता गटाची सन 1970 च्या दशकाच्या शेवटी प्रथम सुरुवात केली.

भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गटाची चळवळ म्हैसूर रिसेटलमेंट अॅड डेव्हलपमेंट (मायराडा) या संस्थेने सुरु केली. सन 1991—92 मध्ये नाबार्डने स्वयंसहाय्यता गटाचे काम जोराने सुरु करुन सन 1993 मध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशानुसार गटाच्या अस्तित्वाला मान्यता दिली. भारताच्या कानाकोपऱ्यात गटांचे उल्लेख जाणवतात. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट बांग्लादेशाच्या धर्तीवर महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हयामध्ये सुरु केले आहे. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामीण विकासाबरोबर महिलांचा विकासात सहभाग वाढविण्यासाठी 1994 मध्ये सर्वकष महिला धोरण जाहीर करुन सक्षमीकरणासाठी महिला स्वयंसहाय्यता संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली. महाराष्ट्रात स्वयंसहाय्यता गटाची संकल्पना नवीन नाही 1947 मध्ये अमरावती जिल्हयात काही सासवासूनांनी एकत्र येवून 25 पैसे बचतीने गट सुरु केला होता. तसेच आजच्या महिला बचत गटांची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रात 1970 पासूनच झाली होती. कारण 1970 च्या दरम्यान इलाबेन भट यांनी महिला व सूक्ष्मवित्तपूरवठा या विषयाची मांडणी केली होती. तसेच गडचिरोली, वडसा तालुक्यात 1984—85 मध्ये गट सुरु झाल्याचे आढळते. महाराष्ट्रात 1994 मध्ये आंतरराष्ट्रीय कृषि विकास निधीच्या साहयाने व केंद्रसरकाच्या मदतीने महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा प्रकल्प नमुना म्हणून चार जिल्हयात राबविण्यात येऊन या महिला विकास योजनेचा समावेश करुन ती राबविण्याची जबाबदारी महिला आर्थिक विकास महामंडळावर होती. या कार्यकमाअंतर्गत महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापनेस सुरुवात झाली. आणि सन 2005 मार्च अखेरपर्यंत 71146 स्वयंसहाय्यता गट महाराष्ट्रात असून त्यांना रु. 2234.11 दशलक्ष वित्तसहाय्य केले आहे. या चळवळीत 1349 बँक शाखा आणि 134 स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. या चळवळीत महाराष्ट्रातील 33 जिल्हे समाविष्ट असून चंद्रपूर जिल्हा यात प्रथम कमांकावर आहे. चंद्रपूर जिल्हयात 2005 मार्च अखेर पर्यंत 15010 स्वयंसहाय्यता बचत गट असुन ही संख्या वाढत आहे. (संदर्भ : महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, लेखक — प्रा. एम. यु. मुलानी)

असे असले तरी पुर्वापार चालत आलेल्या रुढी—परंपरांच्या जोखंडाखाली दबलेली महिला नेहमीच साधन संपत्तीपासून वंचीत राहीलेली आहे. स्त्री शिक्षणच्या व्यापक चळवळीमुळे अलिकडे यात काही अंशी फरक झालेला आहे. 2001 च्य जनगणनेनुसार स्त्री—साक्षरतेचे प्रमाण 54 टक्के असून यात शहरी स्त्रीयांचे प्रमाण प्रामुख्याने आहे. ग्रामीण महिला अद्याप निरक्षरतेच्या ओझ्यापासून मुक्त होऊ शकलेल्या नाहीत. ग्रामीण भागात भुमिहीन महिलांची संख्याही लक्षणीय आहे. शेती, जनावरे सांभाळणे मुलांची देखभाल, स्वयंपाक, लाकडं आणणे, साफसफाई हया कामांतच बहुसंख्य ग्रामीण महिला अडकलेल्या दिसतात. बेरोजगारी, कमी शिक्षण, अर्थजनासाठी आवश्यक अशा कौशल्याचा अभाव, पारंपारिक समजुतीमुळे घराबाहेर जाऊन काम करण्यावर मर्यादा, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव हया आणि अशा अनेकविध अडचणीची डोंगर महिलांच्या मार्गात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या सकीय सामाजिक, राजकीय सहभागावर मर्यादा आल्या असल्याचे सर्वसाधारण चित्र आहे. देशाचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय स्तर उंचावण्याच्या दृष्टिकोनातून साक्षरतेचे महत्व निर्विवाद आहेच. तथापि, आर्थिक बाबींचे नियंत्रण हातात येत नाही तोपर्यंत महिलांना व त्यांच्या कल्याणासाठी

होणाऱ्या विविध उपक्रमांना बळ प्राप्त होणार नाही. हे बळ मिळण्यासाठी महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातून उद्योग– व्यवसायाचा मार्ग स्विकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आलेले असले तरी अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही. सर्व यशापयश आर्थिक समस्यांच्या स्वरुपावर अवलंबून असून सर्व समस्यांचे मूळ आर्थिक असते. समाजात आर्थिक सुबत्ता आली तर समाजात स्थान प्राप्त होते. परंतू ग्रामीण महिला घटक समाजात उपेक्षित आहे. त्यांच्या गुणांची, कष्टांची कदर घ्यावीशी वाटत नाही. ती आयुष्यभर मुलगी, पत्नी, आई या स्वरुपात जीवन कंठीत असते. ती अहोरात्र काबाडकष्ट करते, लहान–मोठयांची काळजी करण्यात आयुष्य घालविते परंतु ग्रामीण महिलेचा मान कोणी ठेवत नाही हयाचे मूळ कारण आर्थिक आहे. म्हणून ग्रामीण महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनवून, समाजात पैशाला महत्व देण्याची प्रवृत्ती बदलून महिलेच्या अंगच्या गुणांना वाव देऊन सर्वांगीण विकास करुन सक्षमीकरण घडविण्यासाठी एक नवे साधन म्हणून महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट हे साधन ठरले आहे.

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात बचत गटाच्या योगदानाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करीत असतांना ग्राम, ग्रामीण समुदाय, ग्रामीण महिला, महिलांचे सक्षमीकरण, आणि महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाची संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक ठरते.

ग्राम किंवा गांव : श्री सिम्स हयांच्या मते, 'ग्राम म्हणजे शेतकऱ्यांचे वस्तीस्थान.' श्री मुखर्जी हयांच्या मते, 'ग्राम म्हणजे असा मानवी समुह की ज्यांच्या ठिकाणी सापेक्ष, सांस्कृतिक व सामाजिक साम्ये आढळतात. ज्याचे स्वरुप अनौपचारीक व प्राथमिक समूहासारखे असते आणि लोकसंख्येची घनता कमी असून कृषी हा मुख्य व्यवसाय असतो.'

ग्रामीण समुदाय : श्री पीक हया शास्त्रज्ञाने ग्रामीण समुदायाची व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, 'ग्रामीण समुदाय म्हणजे परस्पर संबंधित किंवा असंबंधित व्यक्तीचा असा समूह की जो एका कुटूंबाच्या आकाराहून मोठा असतो व ज्याच्या आसपास घरे व शेते असतात. अन्य जमीनही असते व त्यांच्या मनात त्या जमिनीविषयी स्वामित्वाची भावना असते.'

ग्रामीण महिला : प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचे अध्ययन करण्यात आल्यामुळे ग्रामीण महिलांची व्याख्या स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. 'ग्रामीण भागात राहणारी महिला ही ग्रामीण महिला असे ढोबळ मानाने म्हणता येईल.' तर 'मुलभूत सोई सुविधांचा अभाव असणाऱ्या लहान गावात कायम वास्तव्यास असलेली महिला म्हणजे ग्रामीण महिला होय. ' तसेच शेतीच्या व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या खेडेगावातील महिला म्हणजे ग्रामीण महिला होय.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ : सन 2001 महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष मानले जात असले तरी स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराज, म. ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले अशा मान्यवरांनी मुलींना शिक्षणासाठी शाळा सुरु करुन महिलांचे सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने काही अभ्यासकांनी व्याख्या लक्षात घेऊ. महिला सक्षमीकरणाचा साधा सरळ अर्थ असा की, महिलेने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करुन घेऊन क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे सक्षमीकरण होय?

जागतिक बँकेने केलेली व्याख्या – 'व्यक्तींना किंवा गटांना आपली पसंती ठरविण्याची व ही पसंती इष्ट त्या कृतिमध्ये आणि फळप्राप्तीमध्ये उतरविण्याची क्षमता वाढविण्याची प्रक्रिया म्हणजे सक्षमीकरण होय.' 1987 युनोने जागतिक महिलास्तावरील कार्यशाळेत व्हिनेसा ग्रिफेनने केलेली व्याख्या – 'महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलेच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, जनसंपर्क, संस्थासंपर्क, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे त्यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात.' प्रा. मुत्तार्बा यांच्या मते, 'आत्मविश्वासामध्ये वाढ, क्षमता, वृध्दी, सामाजिक जाणिव–जागृती, कार्यात्मक साक्षरता, लिंगसमभाव संचेतन, आरोग्यविषयक जाणीव, स्वतः आत्मसन्मानाने जगणे आत्मनिर्भर व वित्तीय संस्थाबरोबर जोडून घेणे त्यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात.' यावरुन सक्षमीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया, की ज्यात व्यक्तीला आपल्या वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जिवनातील निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करता येते, उत्पादन साधनांवर नियंत्रण प्रस्तापित करता येते व त्याद्वारे तिचा आत्मविश्वास वाढतो.

महिला बचत गटाची संकल्पनाः जीवनातील नव्या–नव्या आव्हानाला व जबाबदाऱ्यांना पेलण्यासाठी क्षमता विकसित करणारा सुसज्ज संच म्हणजे महिला गट होय. ज्या समूहात 10 ते 20 महिला सभासदांची निवड करुन नियमित बचतीतून एकमेकांच्या गरजा, अडचणी, जीवनामुळे उंचावण्यासाठी कर्जस्वरुपात अर्थ सहाय्य केले जाते, उद्योगधंदा उभारला जातो. सर्वानुमते

निर्णय घेऊन संघटन शक्ती वाढविली जाते. परस्पर सहकार्य सहभाग, नेतृत्व व कर्तव्य, विचारांची देवाणघेवाण, सातत्यपूर्ण व प्रयत्नशील महिला सदस्यांच्या समूहाला महिला बचत गट म्हणतात.

बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला सक्षमीकरण : समाजात महिलांना अधिकार, व आर्थिक सत्ता, नसेल तर त्या पुरुषांवर पूर्णपणे अवलंबून असतात. आणि अर्थत्तोपादण न करता आर्थिक दृष्टया परावलंबी असतील तर स्त्रीयांवर पुरुष सर्वगामी नियंत्रण ठेवतात. त्यामुळे स्त्रियांनी रोजगाराभिमुख होणे आवश्यक आहे. स्त्रिया स्वकष्टातून अर्थाजन करणाऱ्या झाल्या तर त्याने घरातील स्थान उंचावते, अधिकार मिळतात त्यास बरोबर समाजातील स्त्रियांचा आवाज, प्रतिभा व स्थान वाढते. स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्यात वाढ होउन आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची संधी प्राप्त होते. स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिकेत बदल होण्यासाठी आर्थिक अधिकार मिळणे व कमावत्या होणे गरजेचे आहे. परंतु भारतात मात्र बहूतांश स्त्रिया आर्थिक दृष्टया परावलंबी आहेत. बहुतेक स्त्रियांकडे अर्थाजनाचे कोणतेही साधन उपलब्ध नाही. घरात, शेतात व पारिवारीक उद्योगात आपले श्रम खर्ची घालत असल्यातरी त्यांच्या श्रमाचे मात्र मूल्य केले जात नाही कायदे असूनही स्त्रियांना संपत्तीतही अत्यंत अल्प किंवा नगण्य वाटा मिळतो. या आर्थिक परावलंबित्वातून आलेल्या मानसिक दुंबलतेमुळे आणि पुरुष वर्चस्वातक समाजामुळे स्त्रियांना कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत फारसे स्थान नाही. म्हणूनच स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करण्याची गरज आहे, त्याकरीता त्यांना आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी करणे, संपत्तीत समान वाटा देणे, शिक्षण देऊन अधिक संघटीत करुन त्यांच्या स्वसन्मानाला जागृत करणे आवश्यक आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यात मोलाचा वाटा उचलला आहे. इतकेच नव्हे तर भारतीय परंपरागत समाज व्यवस्थेला आणि मानसिकतेला छेद देत महिलांचे अर्थोत्पादनातून आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सक्षमिकीकरण घडवून आणले आहे.

पै–पै पैसा जमा करुन बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक गंगाजळी जमा करतात, बॅकेत खते उघडून त्यात पैशाची साठवण केली जाते. सामुहीकरित्या एखादे उत्पादन कार्य सुरु करुन, आजार, विवाह प्रसंग, मुलांचे शैक्षणिक खर्च याची गरज भागविली जाते. अनेक बचत गटाने सामुहीक रोजगार निर्माण केला आहे. काहींना बॅकेत पत नाही म्हणून कर्ज नाकारलं पण बचत गटाने कमी दराने कर्ज दिल्यामुळे स्वतःहाचा स्वयंरोजगार सुरु केला. तर अनेक महिलांनी कुटूंबाची शेती, उद्योग, धंदा याला देखील स्वतःहाच्या क्षमतेवर बचत गटाकडून कर्ज घेऊन मदत केली आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून चार भिंतीतील अबला स्त्री ही घराबाहेर पडली. स्व ताकतीवर ती स्वयं रोजगार तयार करु शकली. इतकेच नाही तर कौटूंबीक अडीअडचणी प्रसंगी ती मदत मिळून देणारी झाली आहे. जे काम पुरुषच करु शकतात असा समज होता तो समज निष्फळ ठरविला आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामिण महिलामध्ये खालील परिवर्तन आल्याचे दिसुन येते.

1. ग्रामिण भागातील महिलांच्या कौटुंबिक स्थिती व दर्जात व्यापक परिवर्तन आले आहे. घरकाम व परंपरागत व्यवसायात त्या भरपूर योगदान देत होत्या पण त्यांच्या कामाचे मुल्य विचारात घेतले जात नव्हते. पण बचत गटाच्या माध्यमातून बचत गटातील महिलांना सामुहीक उद्योग, स्वयंव्यवसाय किंवा कौटुंबिक गरजांना घरातल्या महिलेची मिळालेली मदत यामुळे कौटुंबीक सदस्यांचा दृष्टीकोण बदलला आहे. तिच्या अधिकारांची जाणिव कुटूंबात निर्माण झाली आहे.

2. ग्रामिण महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातुन स्वतःहाचा रोजगार मिळवला, प्रत्यक्षपणे त्यांच्या कडे पैसा येऊ लागला. ती स्वतःहाच्या खर्च व गरजा स्वतःहाच पुर्ण करते, गरज वाटल्यास कुटूंबाला देखील हातभार लावते. कुटूंबाच्या अडीअडचणी प्रसंगी पैसा उभा करण्याची पत घरातल्या पुरुषांची नाही पण स्त्रीच्या मेहनत व प्रामाणिकपणामुळे तिला बचत गटाकडून सहज पतपुरवठा आणि मदत होते, पुरुष जे करु शकत नाही ते ती स्त्री सहज करत आहे. त्यामुळे तिचे कुटूंबात स्थान उंचावले आहे, तिला मान आणि प्रतिष्ठा मिळते. त्यामुळे महिलांचे सामाजिक स्थान उंचावत आहे.

बचत गट हा महिलांचा स्वयंरोजगार, आर्थिक मदत आणि पतपुरवठा करणरा गट राहला नसुन महिला वारंवार या बचत गटाच्या माध्यमातुन एकत्र येतात. चर्चा करतात, विचारांची देवाण–घेवाण होते. वारंवार एकत्र आल्यामुळे त्यांचे सामाजिक संबंध घट्ट होतात, बचत गटाच्या माध्यमातुन कौटुंबिक, व्यक्तिगत, आरोग्य विषयक एवढयाच चर्चा होतात असे नाही तर त्यात राजकीय चर्चा देखील होतात. गावातील समस्या व सुधारणा विषयकही चर्चा होतात. बचत गट हा एक अभेद्य संघटीत समूह बनतो. त्यामुळे राजकीय नेत्यांच्या नजरेतून ही बाब सुटणे कसे शक्य आहे. या बचत गटाच्या समुहाच्या संघटीतपणाचा लाभ राजकीय नेत्यांनी उठवला आहे. तर अनेक गावात बचत गटाच्या

महिलांनी सरळ निवडणुकीतील राजकारणात प्रवेश करुन राजकीय फड काबीज केला आहे. आज बचत गटाच्या अनेक महिलांनी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्राम पंचायतीवर आपले वर्चस्व सिध्द केले आहे. अनेक ठिकाणी बचत गटाच्या महिलांनी परंपरागत राजकारणला हादरा दिला आणि राजकीय परिवर्तन केले आहे. अशाप्रकारे बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये केवळ आर्थिक, सामाजिक नव्हे तर राजकीय परिवर्तन देखील घडून आले आहे.

3. बचत गट हा एक संघटीत महिलांचा समुह म्हणून ग्रामिण भागात पुढे आला आहे. यात महिलांच्या आर्थिक बाबींचाच समावेश होतो असे नाही. यातुन चार भिंतीतील महिला बाहेर येऊन एकत्रीतपणे समाजात वावरतात. त्याचबरोबर त्यांच्या व्यक्तिगत, कौटुंबिक, आरोग्य विषयक, शैक्षणिक इ. समस्यांची चर्चा करतात. तसेच एकमेकींना मदत करुन महिला महिलांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करतात. ग्रामिण भागात बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना त्यांच्या जाणिवांची माहिती होऊन महिलांच्या अनेक समस्या सोडविण्यास मदत होत आहे.

4. स्त्री प्रश्नांचे अभ्यासक व प्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ ब्लूम्बर्ग असे म्हणतात 'ज्या समाजात स्त्रिया देशाच्या आर्थिक घडामोडीच्या महत्वाच्या कार्यात सहभागी असतात, त्या समाजात स्त्रियांचे आर्थिक आणि म्हणून सामाजिक अधिकार जास्त असतात. याऊलट ज्या अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांना मुलभूत आर्थिक उत्पादनाच्या प्रक्रियेत घेतले जात नाही किंवा दूर ठेवले जाते, तिथे स्त्रियांचा दर्जा आणि अधिकार दुय्यम आणि कमी दर्जाचा असतो' भारताच्या ग्रामिण समाजात ब्लूम्बर्ग ने सांगीतलेले अध्ययण जसे च्या तसे लागू होते. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिला मोठ्या प्रमाणात स्वयंनिर्भर होत आहे. इतकेच नव्हेतर समाजातल्या राजकीय सत्तेला प्रभावी करुन, राजकीय सत्ता हस्तगत करत आहे. समाजातील अत्यंत प्रभावी आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात सहभागी झाल्यामुळे स्वातंत्र्य, अधिकार व संरक्षण प्राप्त झाले असुन महिलांचे बचत गटाच्या माध्यमातून सक्षमिकरण होत आहे.

....

संदर्भ ग्रंथ :

1. Pruthi Rahkumari, Rameshwari Devi, (Editor), Encyclopaedia of Status & Enpowerment of Women in India - Vol. No. 1, 2, 3, 4 Mangaldeep Pubn's, Jaipur (1999)

2. Pillai, Kathari, Jaya - Women & Enpowerment Gyan Publication House, New Delhi, 1995.

3. Sahay Sushama, Women & Enpowerment, Manak Publication Pvt. Ltd., New Delhi

4. Sood, Rita - Changing Status & Adjustment of Women, Manak Publication Pvt. Ltd., New Delhi 1991

5. डॉ. आगलावे, प्रदीप– संशोधन पध्दती व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर (2000)

6. डॉ. आगलावे, प्रदीप – ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर (2002)

7. प्रा. घाटोळे रा. ना. – ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायीक विकास, मंगेश प्रकाशन नागपूर (2007)

8. डॉ.गोटे, शुभांगी (गव्हाणे), महिला सबलीकरण – स्वरुप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2004.

9. डॉ. कमल स्वरुप श्रीवास्तव, ग्रामीण विकास एवं महिला विकास कार्यक्रम, डिस्कवरी पब्लिकेशिंग हाऊस प्रा. लि. नई दिल्ली, 2011.

10. कुलकणी विद्या, मग भाकऱ्या कोण करणार?, ग्रंथाली, दादर मुंबई, 2003.

11. प्रा. सौ. माधवी कवि, महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2008.

12. प्रा. मुलाणी एम. यु., महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट,डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, 2006.

13. नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयानगर पुणे, 1986.

14. रमा शर्मा, एम. के. मिश्रा, महिला सशक्तीकरण, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 2010.

15. राजेश चौधरी, महिला बचत गट, A Handbook for Self help group. चौधरी कॉ. पब्लिशर्स, जळगांव – पुणे, 2005.

....

ISSN 2278 - 3199

पुनर्वसनाची आवश्यकता आणि कायदे

प्रा. प्रदिप एच. गजभिये, समाजशास्त्र विभाग, नगर परिषद शिवाजी महा. मोवाड, जि. नागपूर.

==

प्रस्तावनाः— विकासाकरिता मोठया प्रमाणात उद्योगधंदे स्थापन केले जातात. विविध प्रकारचे प्रकल्प निर्माण केले जातात. मोठ मोठे धरणे बांधले जातात. या सारख्या विकास योजना सुरू केल्या जातात या विकास योजनांचा आदिवासी, महीला, अनुसूचित जाती व इतर मागासवर्गीय व ग्रामिण लोकांवर प्रतिकुल परीणाम होत असतो. कारण त्या क्षेत्रातील वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचे विस्थापन होत असते. तसेच नैसर्गिक संकटामुळे विशेषतः पुरामुळे नदीकाठावरील लोकांचे विस्थापन होते. भुकंप, ज्वालामुखी, भुस्खलन, वादळ व त्सुनामीमुळे लोकांचे विस्थापन होते. या विस्थापित झालेल्या सर्व लोकांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक असते कारण विस्थापनामुळे लोकांचे मानवी जीवन संपूर्णतः उध्दवस्त होते. त्यांच्यात जीवन जगण्याची मानसीक शक्ती राहत नाही. यामध्ये त्यांची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसीक क्षमता नष्ट होते. संपूर्ण जीवन विस्कळीत झालेले आढळून येते. विशेषतः नैसर्गिक कारणांनी पूर, वादळ, भूकंप इत्यादी कारणांनी विस्थापन होते. क्षणाचा विलंब न होता संपूर्ण जीवन तात्काळ नष्ट होते.

पुनर्वसन म्हणजे काय ? :— झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्याकरिताच पुनर्वसन करण्याची आवश्यकता पडते. सर्व विस्थापितांचे योग्य पध्दतीने व नियोजनबध्दपणे पुनर्वसन केले जात नाही. त्यामुळे पुनर्वसनाच्या समस्या निर्माण होतात. 'पुनर्वसनामध्ये पुर्नस्थापन तसेच भौतिक सोयी सवलती पुरविणे. उदा. घराच्या जागेची तरतुद, रस्ते, पिण्याचे पाणी, आरोग्याच्या सोयी सवलती, सामुदायीक केंद्र, शाळा, दुकाने, मालवाहतुकीच्या सोयी इत्यादी उपलब्ध करणे होय.'

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विधानसभेतील चर्चेत भाग घेतांना दि. 4 व 5 मार्च 1946 ला पुनर्वसनाबद्दल आपले महत्वपुर्ण मत मांडले, 'रोजगाराचे विनीमय, तांत्रिक प्रशिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन इत्यादी बाबीवर विस्तृत स्पष्टीकरण देण्याची गरज आहे. ते यापैकी प्रत्येक बाबीला गंभीर मानतात. घटनात्मक तरतुदीद्वारे भुमी सरकारच्या अखत्यारीतील बाब आहे.' याप्रकारे विचार डॉ. आबेडकरांनी व्यक्त केले होते.

'संपूर्ण पुनर्वसनामध्ये सर्वांना समाविष्ट करणे सर्व घटकांना भौतिकदृष्टया परत बसविणे, त्यांची झालेली हानी भरून काढणे आणि सामाजीक, सांस्कृतिक व्यवस्था, मानसीक तयारी करणे आणि तांत्रिक प्रशिक्षणाचा समावेश नवीन समाजात व आर्थिक व्यवस्थेत करणे होय.' असे डी. एन. नायक यांनी पुनर्वसनाबद्दल मत व्यक्त केले.

पुनर्वसनाची आवश्यकता :— संस्थेच्या माध्यमातुन पुनर्वसाचा कार्यक्रम पुर्व नियोजीत योजना तयार करून पुनर्वसनाचा कार्यक्रम यशस्वीरीत्या आखण्यात येतो. या पध्दतीमध्ये जी प्रकल्पग्रस्त कुटूंबे यात सामील होतात त्याबाबत योग्य आवश्यक निर्णय घ्यावे लागतात. प्रामुख्याने त्यांना याचा त्रास सोसावा लागतो. त्यामध्ये कारागीर, मजूर, स्त्रीया आणि अधिकाधिक जनता प्रभावित होते. तथापी 1984 च्या जमीन अधिग्रहन नियमानुसार राज्य सरकारला जमीन अधिग्रहन करणे अगदी सोपे आहे.

या कायदयानुसार लोकनिर्माण विभागातील आणि खाजगी भुमी याप्रकारे सरकारी क्षेत्रातील जमीन व राहते घरांची जमीन शक्य तितक्या लवकर अधिग्रहन करणे शक्य आहे.

पुनर्वसनासंबंधीचे कायदे :— विस्थापितांचे पुनर्वसन करण्यासाठी जगातील सर्वच देशांमध्ये विविध कायदयाची निर्मीती केली आहे. त्या अनुषंगाने पुनर्वसनाची प्रक्रिया राबविली जाते. नियोजनाला गती प्राप्त होते. त्यानंतरच पुनर्वसन कार्याचा प्रारंभ होतो.

पुनर्वसनाची स्थिती :— विस्थापितांचे पुनर्वसन ही एक दुःखद गोष्ट मानल्या जाते. परियोजना बनविण्याच्या घोषणेनंतर जमीन अधिग्रहन अधिकारी येऊन शेत, घर, आंगण, इ. मोजमाप करून त्याची किंमत ठरवितात. जमीन अधिग्रहन अधिकारी हे कमीशन मागतात. अन्यथा जमीनीची भरपाई ही त्यांना वाटेल ती लिहतात. जमीनीची भरपाइ ही बाजारभावाने दिली जाते किंवा बदललेल्या किंमतीने दिल्या जातात. भूमी अधिग्रहनानंतर विस्थापीतांना आपले गाव सोडून जावे लागते. पूनर्वसन अधिकारी चांगल्या पध्दतीने विस्थापीतांना काढत नाही. ओरिसाच्या हिराकुंड येथील विस्थापीत लोकांना पोलिसांनी जनावराप्रमाणे वहानामधून इकडेतिकडे पोहचविले आणि विरोध करणाऱ्यांना मारहाण केली.

पुनर्वलोकनाचे नियम :— प्राथमिकतः प्रत्येक परियोजनेची पुनर्वसनासंबंधी नियमावली राहते. आतापर्यंत संपूर्ण देशाकरीता कायदा बनला नाही. मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक राज्याने पुनर्वसन कायदा

बनविला आहे. ओरीसा राज्य, कोल इंडिया, एन.टी.पी.सी. ने पुनर्वसन प्रक्रिया बनविली आहे.

पुनर्वसनासंबंधीचे जागतीक कायदे :— नेपाळची राज्यघटना इतर लोकांप्रमाणेच प्रकल्पग्रस्त लोकांना अधिकाराची शास्वती देते. तेथे प्रकल्पग्रस्त नागरीक सुध्दा सारख्याच अधिकार व हक्कासाठी पात्र ठरतात. कोणत्याही स्वरूपाचा भेदभाव अगर अन्यायाविरोधी त्यांना कायद्याचे स्वरक्षण आहे. तसेच आपल्या हक्काविरोधी जाब विचारण्याचा हक्क त्यांना आहे. तसेच जगातील काही देशामध्ये पुनर्वसन करण्यासाठी कायदे बनविले आहेत. यामध्ये अमेरिका, इंग्लंड, चिन इ. देशाचा समावेश आहे. चिनमध्ये विकासाचे प्रकल्प राबवितांना लोकांचे सोबतच पुनर्वसन केले जाते. याकरीता चिन सरकार प्रथम प्राधान्य देत आहे. अशाप्रकारे विविध देशात लोकांना पुनर्वसन करण्यासाठी कायदेशीर मान्यता देण्यात आलेली आहे.

पुनर्वसनाबद्दल भारतीय कायदे :— भारत सरकारने 19 वर्षाच्या प्रदिर्घ प्रक्रियेनंतर 17 फेब्रुवारी 2004 ला राष्ट्रीय पुनर्वसन कायदा संदर्भात सुचना काढली या चर्चेचा महत्वपुर्ण बिंदू म्हणजे 1990 मधील जास्तीत जास्त विस्थापीत झालेले लोक, विस्थापितांचे अधिकार आणि विविध प्रकल्पामुळे विस्थापीतांना योग्य जीवनमान देण्याचा प्रयत्न करणे. ग्रामीण विकास मंत्रालय व्दारा 'राष्ट्रीय पुननिर्माण आणि प्रकल्पग्रस्त कुटूंबाचे पुनर्वसन 2003' या विषयावर मसुदा तयार करून त्याच्यावर चर्चा घडवून आणली. 26 फेबुवारी 2004 च्या दैनिक वर्तमानपत्रामध्ये जाहीरात प्रसिध्द केली या पूर्वी पुर्नवसण कायदा भारत सरकारने निर्माण केलेला नव्हता.

राज्यातंर्गत धोरण :— मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक या राज्यांनी सिंचनापासून झालेल्या विस्थापित लोकांकरीता पुनर्वसन कायदयाची 2003 पर्यंत निर्मीती केली. 1994 व 1998 मध्ये राज्यस्थान, मध्यप्रदेश, ओरीसा या राज्यांनी धोरणाची प्रसिध्दी केली. देशात सर्वप्रथम कायदा महाराष्ट्र सरकारने बनविला 1985 मध्ये मध्यप्रदेश व 1987 मध्ये कर्नाटकचे पुनर्वसन कायदा पास केला. 1994 मध्ये मा. राष्ट्रपतींच्या मंजूरीसाठी पाठविण्यात आले आहे. विस्थापितांमध्ये 40 टक्के आदीवासी जनता प्रकल्पाने विस्थापीत झाल्याचे आढळते.

समारोप :— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 4 व 5 मार्च 1946 मध्ये विधानसभेत विस्थापीत लोकांचे पुनर्वसन करण्यात यावे याकरीता दूरदृष्टी ठेऊन पहील्यांदा पुनर्वसन कायदा निर्माण करण्यात यावा याकरीता भर दिला होता. परंतु त्याकडे तत्कालीन सरकारनी दुर्लक्ष केले होते. भारत सरकारने लोकांना योग्य जीवन जगता यावे याकरीता 20003 पर्यंत प्राधान्य दिले नव्हते तर त्यांचे विस्थापन झाल्यानंतर लोकांना इतरत्र भटकावे लागले होते. यासाठी भारत सरकार गंभिरपणे विस्थापितांच्या समस्यांकडे पाहत नसून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करीत राहीला यामुळे लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

....

संदर्भ :—

1) जी. सत्यनारायन — विकास, विस्थापन आणि पुनर्वसन — रावत पब्लीकेशन नवी दिल्ली, 1999.
2) डॉ. आंबेडकर बी. आर. — रायटींग आणि स्पीचेस व्हॉल्युम न. 10 महाराष्ट्र शासन, 1991.
3) नायक डी. एन. — -Study on mining Impact, University of Goa.
4) जमीन अधिग्रहन कायदा 1996 च्या अनुसूची 5 अन्वये.
5) एक्का अलेक्स झारखंड, विस्थापन और पुनर्वसन, भारतीय सामाजीक संस्थान नई दिल्ली, 2004.
6) Bhattarai A.M, Displacement &Rehabilitation in Nepal: Animal Publication New Delhi -2001

ISSN 2278 - 3199

झोपडपट्टया :– एक जटिल आंतरराष्ट्रीय समस्या

प्रा. रामु हिरामनजी उईके, समाजशास्त्र विभाग, शरदचंद्र कला, वाणिज्य महाविलय, बुटीबोरी जि. नागपूर.

==

प्रस्तावना :– सामाजिक समस्या मानवी समाजाइतक्याच प्राचीन आहेत. मानवी समाजातील असा कोणताच काळखंड नाही की, ज्यात सामाजिक समस्या अस्तित्वात नव्हत्या. संपूर्ण जगातील प्रत्येक समाजात कोणत्या ना कोणत्या समस्या तेथील मनुष्याला भेडसावित असतात. सामाजिक जीवन विस्कळीत करीत असतात. आर्थिक आणि सामाजिक विकासात अडथळा निर्माण करतात. परिणामतः मानवाचे जीवन अधिक तणावपूर्ण व चिंतातूर बनते. जीवनातील निखळ आनंद मलिन होतो. समाजाचे स्वास्थ्य बिघडते. समाजातील महत्तम लोकांच्या हितामध्ये प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षरीत्या त्यातून बाधा निर्माण होते. सामाजिक समस्या सार्वत्रिक असल्या, तरी समाजापरत्वे सामाजिक समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे असतात. उदा. भ्रष्टाचार, बेकारी, अल्पसंख्यांक, स्त्रियांच्या समस्या, बालकांच्या समस्या, काळापैसा, आतंकवाद, भिक्षावृत्ती, वेश्यांव्यवसाय, फसवणूक, मद्यपान, अश्लिलता, झोपडपट्टीची समस्या अशा अनेक समस्या आज भारतासमोर आहेत. यापैकी झोपडपट्टीची समस्या ही नगररचनेशी संबंधित असली, तरी त्यांचे सामाजिक परिणाम लक्षात घेता त्यांना सामाजिक समस्या म्हणणे सोयस्कर ठरते. झोपडपट्टीची ही समस्या प्रामुख्याने नागरी जीवनाचे फलित आहे. शिथिल नियंत्रण, दुय्यम शेजार, अनामिकता सामाजिक विजातीयता इत्यादी घटकांमुळे व्यक्ती समाजमान्य वर्तन करण्याऐवजी समाजविचलीत वर्तन करू लागते. सामाजिक मानदंडाभिमुख व्यवहार न करता प्रमाणकशुन्य वर्तन करण्यास प्रवृत्त होतात. आणि त्यातून सामाजिक समस्या उद्‌भवतात. झोपडपट्टीच्या समस्येचे गांभिर्य लक्षात घेऊन या समस्येचे सखोल शास्त्रीय संशोधन होणे आवश्यक आहे.

औद्योगिकरणामुळे नवनवीन व्यवसाय क्षेत्रे उपलब्ध झाली. या क्षेत्रात काम करण्यासाठी श्रमिकांची आवश्यकता जाणवू लागली. ही आवश्यकता भागविण्यासाठी अनेक लोक शहरांकडे स्थानांतरित झाले. अकुशल श्रमिकांना नैपुण्याच्या अभावी कमी उत्पन्न देणारी कामे करावी लागली. अशा अकुशल श्रमिकांना न्युनतम उत्पन्नामुळे राहण्यासाठी चांगली घरे उपलब्ध करणे शक्य झाले नाही. तसेच शहरातील भरमसाठ घरभाडे देणे शक्य नसल्यामुळे त्यांनी अवैधरित्या जागा मिळेल तिथे कच्ची घरे बांधण्यास सुरूवात केली. कालंतराने अशा वस्त्यांची घोषित, अघोषित या नावाने नोंद करण्यात आली.

झोपडपट्टयांमधून पावसाचे पाणी व सांडपाणी याचा निचरा होत नाही. मोकळी हवा सुर्यप्रकाश यांच्या अभावाने येथील हवा नेहमीच कोंदट व कुबट वास येणारी असते. येथील लोकवस्ती अतिशय दाट असते. असे हे मानवी आरोग्यास घातक वातावरण झोपडपट्टीत असल्यामुळे शहरांचे सौंदर्य कमी होते. तसेच झोपडपट्टया कुठेही असल्या तरी त्यांच्या ठराविक वैशिष्टयांमुळे मानवाला अशा वस्त्यांमध्ये राहून नरकीय जीवन जगावे लागते. झोपडपट्टीची समस्या ही विसाव्या शतकाच्या आरंभापासूनच निर्माण झाली आहे. याची झळ जगातील सर्वच देशांना कमी–अधिक प्रमाणात बसत आहे.

झोपडपट्टीची संकल्पना :– झोपडपट्टी किंवा slum या शब्दांचा उपयोग सर्वप्रथम 1812 मध्ये करण्यात आला. The oxford Universal Dictionary (New York – 1955) मध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, 'slum' या शब्दाची व्युत्पत्ती ''slumber' पासून झाली आहे. 'slumber' या शब्दापासून इंग्रजीत 'slum' हा शब्द आला असल्याने सुरूवातीला याचा अर्थ अनोळखी, काळेकुट्ट, अंधारी रस्ते, निर्मनुष्य रस्ते किंवा गल्ल्या असा केल्या जाई. पुढे त्याचा अर्थ बदलून 'slum' म्हणजे शहराजवळील 'गलिच्छ वस्ती किंवा हिडीस वस्ती' असा त्याचा अर्थ रूढ झाला. गलिच्छ वस्त्यांतून विखुरलेला समाज निम्म उत्पन्न गटातील असून तेथे सर्व प्रकारची विविधता असते. गरीबी, निकृष्ट दर्जा, अनारोग्य, गुन्हेगारी, उध्वस्त झालेला संसार भाषीक प्रश्न, जीर्ण व मोडकळीस आलेली घरे असे दृश्य पाहून डेन्टिट आर. हंटर यांनी झोपडपट्टयाचे वर्णन करतांना ''गलिच्छ वस्त्या म्हणजे नागरी जीवनाला झालेला कॅन्सर होय. (A slum is cancer in a city) असे म्हटले आहे.

जगातील झोपडपट्टयांचे स्वरूप :– झोपडपट्टयांना 'तिसरे जग' असे संबोधले जाते. या तिसऱ्या जगातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी Toronto या नावाने ओळखली जाते. तर आशिया खंडातील मुंबई शहरात असलेली सर्वात मोठी झोपडपट्टी 'धारावि' या नावाने ओळखली जाते. जगाचे नेतृत्व करू पाहणाऱ्या अमेरिकेत औद्योगिक क्षेत्राच्या सभोवताल कामगार झोपडी बांधून

राहतात. लोकशाहीचे माहेरघर असलेल्या इंग्लंडमध्ये जागेच्या प्रमाणात लोकसंख्या कमी असली तरी तेथे चाळीमध्ये लोक राहतात. चीनची लोकसंख्या सर्वाधिक असल्याने तेथील झोपडपट्टयांत विभत्स वातावरण आहे. आफ्रिका हा अतिशय मागासलेला खंड असल्याने तेथील सर्वसामान्य जनता दयनिय अवस्थेत राहते. रशियामधील अल्पउत्पन्न असलेली जनता झोपडपट्टयांत राहते. पाकिस्थान मधील झोपडपट्टया किळस आणणाऱ्या आहेत. भारतातील झोपडपट्टयांना विविध शहरात विविध नावाने ओळखल्या जातात. जसे, दिल्ली – कत्रा, गल्ली, मद्रास (चेन्नई) – चेरी, कलकत्ता – बस्ती, कानपूर – आहाता, बंगळोर – पेटस्, मुंबई – चाळ तर नागपूर – झोपडपट्टी असे म्हटले जाते. दिल्लीच्या कत्रामध्ये अनेक मुसलमान राहतात. या वस्त्यांमध्ये जिकडे तिकडे अंधार दिसतो. घरांना फक्त एकच दार असतो. पण खिडक्या नसतात.

झोपडपट्टीची व्याख्या :– झोपडपट्टीचे स्वरूप स्पष्ट करता येते, झोपडपट्टी निर्मितीची कारणे निश्चित रूपाने नमुद केल्या जाऊ शकते. झोपडपट्टीचे वर्णन केल्या जाऊ शकते. परंतु झोपडपट्टीची निश्चित व्याख्या करणे अवघड कार्य आहे. असे असले तरी झोपडपट्टी या संज्ञेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक समाज संशोधकांनी पुढीलप्रमाणे केलेला आहे.

झोपडपट्टी निर्मुलन कायद्यानुसार, 'जेथील घरे झीजलेली, मानसांची दाटी, चुकीच्या पध्दतीची रचना, वायु विजनाचा व प्रकाशाचा अभाव किंवा यातील वेगवेगळया गोष्टींचे एकत्रीकरण यामुळे शारीरिक अथवा नैतिक संरक्षणाला धोकादायक ठरतात, अशी कोणतीही वस्ती.' संयुक्त राष्ट्राच्या नागरी धोरणानुसार, 'इमारत काही इमारतींचा गट व क्षेत्र, ज्यामध्ये लोकांची खूपच गर्दी असते. सवलती उपलब्ध नसल्यामुळे निकृष्ट आरोग्य असते व या स्थितीमुळे वा त्यापैकी कोणत्याही एका घटकामुळे त्या समुदायामध्ये राहणाऱ्या रहिवाशांच्या आरोग्य सुरक्षा व नैतिकतेला धोका निर्माण होतो.' वेबस्टर यांच्या मते, 'झोपडपट्टी हा अत्यंत गजबजलेला आणि अती लोकसंख्येचा एक शहरी हिस्सा आहे. ज्याच्यात राहणारे लोक अत्यंत गरीब आहेत, राहण्याचे ठिकाण गलिच्छ असल्याने लोकांच्या आरोग्यावर निकृष्ट परिणाम होत असतो. आणि निरक्षता, बेरोजगारी व गुन्हेगारी वृत्ती हे या क्षेत्राची वैशिष्टये आहेत. समाजशास्त्रज्ञ फोर्ड यांच्यामते, 'ज्या परिसरातील घरे राहण्यास निकृष्ट, अपुरी आरोग्यास घातक असतात. सुरक्षेच्या, नैतिकतेच्या आणि तेथील निवासी लोकांच्या दृष्टीने हानीकारक असतात. अशा वस्तीला गलिच्छ वस्ती म्हणतात'. ज्ञानकोश एनसायक्लोपिडीया नुसार, 'निकृष्ट दर्जाची आरोग्यास धोकादायक व कोंदट शहरी, निमशहरी वस्ती म्हणजे झोपडपट्टी होय.'

झोपडपट्टयांच्या अस्तित्वाचे प्रकार :– शहरांमध्ये झोपडपट्टयांचे स्थायित्व हे कायमचेच झालेले आहे. तेथील रहिवाश्यांची विशिष्ट अशी मानसिकता तयार झालेली असते. त्यात बदल होण्याची शक्यता मुळीच नाही. त्यांचा विकास देखील होत नसतो. त्यांचा जन्म आणि मृत्यू देखील झोपडपट्टीतच होत असतो. काही झोपडपट्टया हया नैसर्गिक तसेच आर्थिक कारणाने वसलेल्या असतात. तर काही संक्रमणाने तयार होतात. डॉ. हंटर यांनी सांगीतलेल्या झोपडपटयांचे तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. नैराश्याची वस्ती :– या प्रकारच्या झोपडपट्टयांत समाजाने बहिस्कृत केलेले किंवा तुरूंगातून सुटून आलेले लोक राहतात. तसेच ज्या लोकांना समाजाकडून कोणतीही मदत मिळत नाही आणि जे समाजाच्या सहानुभूतिस पारखे झालेले किंवा वंचित झालेले असतात. अशा व्यक्तिंचा समावेश झोपडपट्टीत होतो. ते फक्त स्वतःसाठीच जगतात. त्यांना इतरांशी काहीही देणे–घेणे नसते. ते निती अनिती याचा कोणत्याही प्रकारे विचार करित नसतात. ते इतर समाजाकडे तिसस्काराच्या भावनेने पाहतात.

2. शहरातील खेडे :– औद्योगिकीकरणामुळे शहरात कारखान्यांचा विकास होऊ लागला यामुळे ग्रामिण भागातील छोटे उद्योग बंद पडले आणि ग्रामिण भागातील कामगार बेकार झाले. तेव्हा शहरातील कारखान्यामध्ये काम मिळेल या आशेने खेडयातून शहराकडे लोकांचा लोंढा येऊ लागला व तो शहरात येऊन ज्या वस्तीत राहू लागला त्यांचा समावेश शहरातील खेडे यामध्ये केला जातो.

3. आशादायक वस्ती :– या प्रकारात जास्त भाडे देऊ न शकणारे व्यक्ती शहरातील कमी भाड्याच्या वस्तीत घरे घेऊन राहतात वरिल दोन प्रकारापेक्षा येथील वातावरण बरेच चांगले असते व परिस्थिती बदलताच येथील लोक चांगल्या घरात रहावयास जातात. म्हणून या वस्तीला 'आशादायक वस्ती' असे संबोधिले जाते. पहिल्या आणि दुसऱ्या प्रकारापेक्षा हा तिसरा प्रकार बऱ्याच प्रमाणात चांगला प्रकार म्हणून समजला जातो.

झोपडपट्टयांमधून उद्‌भवलेले प्रश्न

झोपडपट्टयांमध्ये वसलेला समाज हा निम्न उत्पन्न गटातील असतो. त्यात विविध प्रदेशातून आलेल्या, विविध भाषा बोलणाऱ्या, विविध जाती, धर्म, संकेत,

विश्वास असणाऱ्या लोकांचा समावेश असतो. तेथे ते दाटीवाटीने राहत असतात. तेथील लोकसंख्येचे घनत्व महत्तम असते. हे लोक अनेक व्यवसायात गुंतलेले असतात. तेथील समाजजीवनात विजातीयता आढळते. कुटुंब, शेजार, मित्र, नातेवाईक किंवा इतर संबंधितांचे नियंत्रण तिथे आढळत नाही. यामुळे येथून अनेक समस्या उद्‌भवतात.

भग्न कुटूंब – झोपडपट्‌टीमधील कौटुंबिक जीवनात पाहिजे तेवढया प्रमाणात सूसंवाद आढळत नाही. अपत्यांची जास्त संख्या, त्यांच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमतेचा अभाव, गरीबी इत्यादी कारणांनी पती–पत्नीच्या संबंधात संतुलन दिसून येत नाही. शुल्लक कारणावरून पती–पत्नीत तणाव–संघर्ष निर्माण होत असतो. पती–पत्नी परस्परांचा त्याग सहन करित असतात. आणि घटस्फोट घेतात. तेथे घटस्फोटाचे प्रमाण बरेच आढळते. अशा कुटुंबात मुलांवर योग्य संस्कार केले जात नाही. नागपूर शहरातील झोपडपट्‌टयांमधून माहिती संकलन करित असतांना विधवा विधुर असे उत्तदाते आढळुन आले तर काही परित्याग केलेले कुटुंब आढळले.

वेश्यावृत्ती – झोपडपट्‌टयांमध्ये कौटुंबिक नियंत्रणाचा अभाव आणि शेजारगटाचे अपूरे नियंत्रण हयामुळे कित्येक युवक–युवती अवैधरित्या यौनसंबंध प्रस्थापित करतात. झोपडपट्‌टीतील काही स्त्रीया व अल्पवयीन मुली शरीर विक्रय करतात. नागपूर शहरातील कुंभारपूरा आणि बैरागीपूरा या झोपडपट्‌टयांना लागून गंगा–जमना हे वेश्यालय आहे. या वेश्यालयामधील पाहणीत अल्पवयीन मुली देखील दिसून आल्या. हया मुली आपल्या मर्यादित क्षेत्रात नट्‌टापट्‌टा करून फॅशन शो च्या पोझीशनमध्ये उभ्या असतात.

गुन्हेगारी – गरिबी, बेकारी, नियंत्रणाचा अभाव, अनामिकता, वेश्यावृत्ती या झोपडपट्‌टीतील परिस्थितीमुळे व्यक्ती गुन्हे करण्यास प्रवृत्त होतात, लुटमार, गुंडागर्दी खिसे कापणे, चोऱ्या करणे, स्मग्लिंग व इतर गुन्हयांत ते सहभागी होतात.

बालगुन्हेगारी – सामाजिकरण ही जैविक प्राण्याचे सामाजिक प्राण्यात रूपांतर घडवून आणण्याची प्रक्रिया आहे. बालकावर योग्य संस्कार झाले नाही, तर मुले समाजात असंमत मार्गाचे अनुकरण करतात. गलिच्छ वस्तीतील भग्न–अनैतिक कुटुंबात समाजमान्य संस्कार होत नाही. त्यामुळे लहान मुले अपचार करू लागतात. जसे गलिच्छ बोलणे, विचित्र हावभाव करणे, एखादयाला उगिचच त्रास देणे व मुलींची छेडखानी करणे इत्यादी.

गुंडागर्दी – झोपडपट्‌टीत कौटुंबिक नियंत्रण दुर्बल असते. मुले उपजीवकेसाठी फरच कमी काळ माता–पित्यावर अवलंबुन असतात. 7–8 वर्षाची मुलेही लहानसहान कामे, भिक्षा मागणे व अन्य पध्दतीने उदरनिर्वाह करतात. आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी असल्यामुळे माता–पित्यांचे नियंत्रण झुगारून देतात व स्वयंवर्तन करू लागतात. झोपडपट्‌टीतील समानवयाच्या मुलांच्या टोळया (गॅंग्स) तयार होतात. अशा टोळया गुंडागर्दी करू लागतात. त्यात अनेक समाज विघातक गोष्टी अंतर्गत असतात.

भिक्षावृत्ती – गलिच्छ वस्त्यांत निम्न उत्पन्न गटातील लोकांचा भरणा असतो. नागपूर शहरातील काही झोपडपट्‌टयांतील काही लोकांचा पोट भरण्याचा भिक्षावृत्ती हा व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय प्रामुख्याने मध्य नागपूर विभागातील स्लम कोड नं. 48 वार्ड नं. 72 मधील बैरागीपूरा झोपडपट्‌टयांमधील लोक करीत असल्याने आढळून आले. तेथील पुरूष हे बारमध्ये तसेच चिल्लर देशी दारूच्या दुकानात काम करतात, तर अपंग, रोगी, विधवा, वृध्द, मानसिक विकृतीने ग्रस्त असे लोक भिक मागतात. अशी माहिती तेथील उत्तरदात्यांकडून मिळाली.

झोपडपट्‌टयांचे दुष्परिणाम :– झोपडपट्‌टया हया कारणांनी निर्माण होत असतात. त्यांची सर्व सामान्य वैशिष्टयेही असतात. झोपडपट्‌टीच्या संस्कृतीचे वेगळेपण, तेथील एकंदर वातावरण इत्यादिंचा तेथील समाजावर, आर्थिक विकासावर तसेच मानसिकतेवर विपरित परिणाम होत असतो. या परिणामांची संक्षेपात माहिती पुढीलप्रमाणे आहेत.

आरोग्यावर होणारे परिणाम – झोपडपट्‌टयांमध्ये संडास, मुत्रीघर, स्नानगृहे इत्यादी सोयी नसल्यामुळे तसेच तिच्या अवतीभोवती साचलेली घाण, कचऱ्याचे ढिग, साचलेल्या पाण्याची डबकी, अपूरा सूर्यप्रकाश, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव हया सर्व गोष्टी आरोग्याला घातक आहेत. मलेरिया, कॉलरा, प्लेग, टायफाईड, गोवर, टी.बी., पोटाचे विकार व इतर रोगांची सुरूवात येथूनच होवू लागते. अनैतिकतेमुळे लैंगिक रोगांची लागन होण्याची शक्यता अधिक असते. तसेच गरीबी, बेकारी यामुळे कुपोषण, उपासमार व निकृष्ट आहार याचा वाईट परिणाम येथील लोकांच्या आरोग्यावर होत असतो. आणि शारीरिक प्रकृती खालावत जाते.

बाल गुन्हेगारी व गुन्हेगारी – बालगुन्हेगारी व गुन्हेगारी यांचे झोपडपट्‌टी हे माहेर घरच असते. याचा अर्थ असा नाही की इतर सभ्य समाजामध्ये गुन्हे मुळीच घडत नाही. आज तर स्वतःला सभ्य व आधुनिक

म्हणवणाऱ्या लोकांमध्ये देखील गुन्हयांचे प्रमाण वाढत आहे. काळा पैसा, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, फॅशन व आधुनिकतेच्या नावावर अश्लीलता या समाजात वाढत आहे. गरीबी, लाचारी, अपमान इत्यादी अनेक कारणे याला जबाबदार आहेत. मवाली, गुंडे, दारूडे, जुगारी व व्यभिचारी लोकांचे प्रमाण येथे जास्त आढळते. येथील लोकांच्या जीवनात तो एक भागच बनुन गेला आहे. म्हणून याला झोपडपट्टी संस्कृती म्हणता येईल. साध्या बोलण्यातही शिवीगाळ आढळते. याचा परिणाम येथील राहणाऱ्या बालकांवर होतो. त्यांचे सामाजिकरण ज्या पद्धतीने होईल तसेच ते पुढे बनणार याला जबाबदार येथील एकंदर वातावरण आहे.

व्यक्तिमत्व विकासात अडथळा – शरीर, बुध्दी व मन यांचा योग्य विकास म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा विकास होय. यासाठी उचित वातावरणाची गरज असते. शरीराची निकोप, सुदृढ वाढ होण्यासाठी उत्तम आहार व व्यायाम याची गरज असते. बुध्दिचा विकास होण्यासाठी उत्तम शिक्षणाची सोय असायला पाहिजे. उदार, शांत, अहिंसामय, व त्यागी वृत्तीचा विकास होण्याकरिता उत्तम संस्काराची गरज असते. झोपडपट्टीत वरील तिन्ही प्रकारच्या सोयींचा अभाव आढळतो. त्यामुळे समाजातील एक मोठा भाग आपल्या व्यक्तिमत्वाचा योग्य विकास करण्यापासून वंचित राहतो. आपण ही पुढे जावे, चांगले राहावे असे प्रत्येकाला वाटत असते. परंतु झोपडपट्टीतील एकूण वातावरण चांगल्या इच्छेच्या आड येते आणि व्यक्तिमत्वाचा विकास खुंटतो.

सांस्कृतिक विकासात अडथळा – झोपडपट्टयांमधील लोकांच्या आवश्यक गरजा योग्य पध्दतीने पूर्ण होत नसल्याने ते आपला व आपल्या कुटुंबाचा, व्यक्तिमत्वाच्या विकासाचा विचारही करू शकत नाही. व्यक्तिमत्व विकासात शारीरिक, बौध्दिक, मानसिक, भावनिक, सांस्कृतिक यासारख्या अनेक गोष्टींचा विचार केला जात असतो. या वस्तितील वातावरणामुळे अनेक लोकांना विकासाची इच्छा असूनही त्यासंबंधिचे ज्ञान असूनही तसे करता येत नाही. यातूनच एक असंस्कारी पिढी तयार होऊन पुढे तिच असभ्य वर्तन करण्याला प्रवृत्त होतो.

वेश्यावृत्ती व गुप्तरोग – गलिच्छ वस्त्यांमध्ये नैतिक व कौटुंबिक नियंत्रणाचा अभाव आढळतो. लागून असलेली घरे, झोपडपट्टया यामुळे एकाला दुसऱ्याच्या घरातील हालचाली सहज दिसतात. आईवडील दिवसभर कामाला गेलेली असतात. मुले, मुली घरीच असतात. शिवाय बाहेरील शहरीजिवनाचे आकर्षण या मुलांना भूरळ घालते. ते पैशाच्या अभावी लाचार असतात. नेमक्या या यौवन्यसुलभ भावनांचा अनुचित लाभ येथील मवाली लोक घेतात व कित्येक मुलींना व्यभिचारी बनवितात. येथील अनेक मुली चोरीछुप्या मार्गाने शरीरविक्रय करतात. काही उघडउघड धंदा करतात. कित्येक मुली कॉलगर्लचे काम करतात. अनेक पुरूषांशी लैंगिक संबंध आल्याने त्यातुन गुप्तरोगांचा फैलाव होतो. सद्या एड्स या रोगाने लोकांना भयक्रांत करून सोडले आहे.

कुटुंब विघटन – झोपडपट्टयांमध्ये कौटुंबिक विघटनाचे प्रमाण जास्त आढळते. याचा वाईट परिणाम कुटुंबातील सर्वच सदस्यांवर व नातेवाईकांवर होतो. बेकारी, गरीबी, लाचारी, तणाव, उपासमार अशा अनेक संकटांनी येथील लोक पिचुन गेलेली असतात. मुलांची संख्या जास्त असते. उत्पन्न कमी असते. चिंता वाढत जाते व शेवटी चिंता व्यक्तिला चितेवर घेऊन जाते. कुटुंबातील कमावणाऱ्या व्यक्तिचा मृत्यु म्हणजे कुटुंबावर वीज कोसळल्यासारखे होते. मुले अनाथ होतात. स्त्री एकटी म्हणून इतर समाजकंटक तिच्या असहाय्यपणाचा लाभ उचलतात. एकटा पुरूष असेल तर आपली लैंगिक गरज पुर्ण करण्यासाठी तो वेश्यागामी बनतो. झोपडपट्टी अशा भग्न आणि विघटीत कुटुंबाचे प्रमाण जास्त आढळते.

झोपडपट्टीच्या समस्येवरील उपाययोजना – झोपडपट्टयांमुळे अनेक विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होऊन त्याचे दुष्परिणाम होत असले तरी समाजीतील तो एक फार मोठा घटक आहे. म्हणून या समस्येकडे गांभीर्याने पाहिले जात आहे. जी. एम. मॅकइनटॉश यांच्या मते, झोपडपट्टींना दूर कारण्याकरिता तीन प्रकारचे उपाय मार्ग महत्वाचे आहेत.

1. निर्माण उद्योगामध्ये दूरदर्शीता :– घरगुती आणि व्यापारी निर्माण कार्यात असे योजनाबध्द स्वरूप तयार करायला पाहिजे ज्याच्या माध्यमाने अशा अनधिकृत वस्त्यांना राहण्याकरिता सहज जागा मिळणार नाही किंवा ठराविक उद्योगामध्येच काम करणाऱ्या लोकांनाच राहण्याची परवानगी दिली पाहिजे.

2. घरमालक आणि भाडेकरी यांची आपसातली देखरेख चोख असली पाहिजे.

3. अधिकारी वर्गानी सातत्याने शहरी क्षेत्रातील अतिशय चोख देखरेख केली पाहिजे व त्यासंबंधीची माहिती गोळा करायला पाहिजे.

विशेषतः स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर शासनाचे लक्ष झोपडपट्टयांकडे गेले. आणि गलिच्छ वस्ती निर्मूलना ऐवजी 'गलिच्छ वस्ती सुधार' (Slum Improvement) कार्यक्रमाला मान्यता देण्यात आली. गलिच्छ वस्ती

सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत पुढील दोन प्रकारच्या उपायांचा अवलंब करण्यात येतो.

1. प्रतिबंधात्मक उपाय :– झोपडपट्टया निर्माण होण्याचे एक महत्वाचे कारण आहे ते म्हणजे ग्रामीण भागाकडून शहराकडे होणारे स्थानांतरण आणि हे फक्त आपल्याच देशात घडते असे नसून जागतिक पातळीवर हे स्थानांतरण मोठया प्रमाणात होत असल्याचे दिसते. तेव्हा यासाठी उद्योगाचे विकेन्द्रीकरण करून ग्रामीण भागातच जर लोकांना पुरेसा रोजगार उपलब्ध करून दिला व तिथेच जर उद्योगांचा विकास केला तर ग्रामीण भागातून शहराकडे होणाऱ्या स्थानांतरणावर प्रतिबंध लावल्या जाऊ शकतो.

2. रचनात्मक उपाय :– झोपडपट्टी सुधार कार्यक्रमांतर्गत पुढील दोन प्रकारच्या रचनात्मक उपायांचा अवलंब करण्यात येतो. अ) गृहनिर्माण कार्यावर भर व ब) झोपडपट्टीतील परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे.

अ) गृहनिर्माण कार्यावर भर :– शासनाने पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून गृहनिर्माण कार्यावर सुरवातीपासूनच भर दिलेला दिसतो. शासनाने गृहनिर्माण क्षेत्रात अनेक प्रयत्न केले आहेत. केन्द्रिय व प्रादेशिक स्तरावर त्यासाठी विविध संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय गृहनिर्माण मंडळाबरोबरच राज्यस्तरावर देखील घर बांधण्यास आर्थिक मदत देण्याची सोय केली आहे. प्रादेशिक शासनाने झोपडपट्टी निर्मूलनासाठी नगरपरिषदा, महानगरपालिकांना आर्थिक मदत देण्याची तरतूद केली. या व्यतिरिक्त घर बांधणीसाठी जसे–वीस सूत्री कार्यक्रम, गरीबी हटाव, इंदिरा आवास योजना, घरकूल योजना, इत्यादी. या योजनांमध्ये कमी उत्पन्न गटातील लोकांसाठी कमी खर्चात घरे बांधून देण्याचे उद्‌दिष्ट ठरविण्यात आले. 1987 हे 'आंतरराष्ट्रीय निवारा वर्ष' म्हणून साजरे करण्यात आले त्यामुळे या वर्षात गृहनिर्माणाच्या काही योजना व प्रकल्प राबविण्यात आले. मागील पाच पंचवार्षिक योजनांपासून केन्द्रिय व प्रादेशिक शासनाने तसेच भारतीय विमा, बैंका, औद्योगिक प्रतिष्ठाणे, सिडको, हुडको, एच.डी.एफ.सी. आणि काही समाजसेवी संस्थांनी झोपडपट्टी सुधारण्याच्या कार्यात महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे.

ब) झोपडपट्टीतील परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे :– अस्तित्वात असलेल्या झोपडपट्टयांचे निर्मूलन करणे हे पूर्णतः कोणत्याही शासनाला शक्य नाही कारण त्यासाठी या लोकांच्या पुनर्वसनाची योजना आधी तयार असणे आवश्यक आहे व त्यासाठी फार मोठा खर्च शासनाला करावा लागणार आहे आणि त्यामुळे निर्मूलन व पुनर्वसन हे पुर्णतः होणे अशक्यच असल्याने या झोपडपट्टीच्या परिस्थितीत काही सुधारणा घडवून आणल्या तर या समस्येची तीव्रता काही प्रमाणात निश्चितच कमी हाईल. या सुधारणा पुढीलप्रमाणे–

1. ग्रामीण विभागातून शहराकडे स्थलांतरित होणाऱ्या लोकांची रहाण्याची सोय व्हावी म्हणून शहरातील 'सुधार प्रन्यासने' (Improvement Trust) खाली जागेचे प्लॉटस् पाडून ते जर अल्प दरात विकले तर त्यामुळे तिथे कमी उत्पन्न गटातील किंवा स्थलांतरित झालेल्या लोकांची वस्ती तयार होईल व असे प्लॉटस् सुधार प्रन्यासच्या अंतर्गत पाडल्यामुळे ते नियोजनबध्द राहून शहरालाही शोभा येऊ शकते.

2. स्थानिक स्वराज्य संस्था, सुधार प्रन्यास, राज्य सरकार व केन्द्र सरकार यांनी परस्परांच्या मदतीने कमी जागेत, कमी खर्चात लहान लहान घरे बांधून (Flat system) ती 'ना नफा ना तोटा' या तत्वानुसार लोकांना हप्त्यांच्या आधारावर विकलीत तर कमी जागेत जास्तीत जास्त लोकांच्या राहण्याची चांगली व्यवस्था होऊ शकते. मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता, नागपूर यासारख्या शहरात आज अशा योजना सुरू झालेल्या आहेत.

3. झोपडपट्टयांमध्ये स्वच्छतेबाबत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी लोकमत तयार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना निरनिराळया कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे जरूरीचे आहे. साचलेल्या पाण्यावर किटकनाशकांची सतत फवारणी करणे, साचलेला कचरा काढून घेणे, घरे बांधणे यासारखे कार्यक्रम हे शक्यतोवर तेथील स्थानिक लोकांच्या मदतीनेच घेतले जावेत.

4. साथीच्या व संसर्गजन्य रोगाचा प्रतिकार करण्यासाठी त्यांना आरोग्यविषयक शिक्षण देणे, फिरत्या दवाखान्याची तसेच मोफत सल्ला तपासणी व औषधाची व्यवस्था करावी.

5. झोपडपट्टयांमधूनही स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची, शुध्द हवेची, विजेची, शौचालयाची तसेच सांडपाण्याच्या निचऱ्याची व्यवस्था करावी. नुकतेच नागपूरमध्ये एक मोबाईल शौचालय तयार करण्यात आले आहे तेव्हा काही ठराविक प्रसंगी झोपडपट्टयांमधून त्याचा वापर महानगरपालिकेने केल्यास स्वच्छता राखता येईल.

6. अपंग, निराधार तसेच भुरटे चोर, तुरूंगातून सूटलेले लोक, वेश्या, महारोगी यासारख्या लोकांचे पुनर्वसन घडवून आणल्यास ही समस्या थोडयाफार प्रमाणात कमी होऊ शकेल. अर्थात यासाठी समाजाचा या लोकांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा सहानुभूतीपूर्वक असावा लागेल.

7. वाढत्या लोकसंख्येला नियंत्रित करण्यासाठी कुटूंब कल्याणाचे कार्यक्रम आखणे, कुटूंब नियोजनासाठी लोकांना प्रोत्साहन देणे, व विशेषतः संसर्गजन्य रोगी लोकांचे सक्तीने निर्बीजीकरण करावे.

8. युवक, बालके व महिला यांचा विकास घडवून आणण्यासाठी निरनिराळया मंडळाची स्थापना करून त्या माध्यमातून वेगवेगळे कार्यक्रम घेऊन लोकांवर चांगले संस्कार करण्याचा प्रयत्न करावा. त्यासाठी स्वस्थ व चांगल्या प्रकारच्या मनोरंजनाची सोय करावी.

9. येथील लोकांच्या शिक्षणाचा स्तर वाढवून त्यांना प्रत्यक्ष जीवनाबद्दल योग्य धडे शिकविल्या गेले पाहिजे. मुलांना शिक्षण मिळावे या हेतूने शाळा उघडून त्यामध्ये मोफत शिक्षणाची व सकस आहाराची व्यवस्था करावी. निरक्षर प्रौढांसाठी रात्रशाळेतून प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम राबविला पाहिजे.

10. अधिकाधिक लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देऊन समाजातील गरीब व श्रीमंतामधील भेद नष्ट झाला पाहिजे.

11. तेथील लोकांची सावकार, महाजन तसेच गुंडांच्या कर्जातून मुक्तता करून शासनामार्फत घरे बांधण्यासाठी कर्जाची सोय करावी. कर्जावरील व्याजदर कमी असावेत किंवा कर्जात सबसिडी द्यावी.

12. झोपडपट्टया हा शहराचाच एक भाग असल्याने उच्चभ्रू समाजातील लोकांनी तिथे जाऊन निस्वार्थ सेवा करावी व त्यासाठी अशा प्रकारचे स्वयंसेवी कार्यकर्ते समाजात तयार होणे जरूरीचे आहे.

13. झोपडपट्टयांमधून असामाजिक गोष्टी घडू नये यासाठी कायदा व सुरक्षा व्यवस्थेचे नियंत्रण चोख असले पाहिजे त्यासाठी जागोजागी पुलीस चौकी स्थापन कराव्यात.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. प्रा. डॉ. खडसे भा. कि. भारतीय सामजिक समस्या
2. डॉ. फडणविस मृणालीनी, श्रम अर्थशास्त्र
3. डॉ. देशमुख प्रभाकर, श्रमाचे अर्थशास्त्र
4. डॉ. वानखेडे स्मिता, झोपडपट्टी जीवनावरील कादंबरी
5. डॉ. तोष्णिवाल व प्रा. बुटे भारतीय सामाजिक समस्या
6. डॉ. सुधा काळधाते, स्लम ॲन्ड हाऊसिंग प्रॉब्लेम
7. ए. आर. देसाई, स्लम आणि नागरिकरण
8. वेबस्टर, नविन जागतिक शब्द कोश
9. संपादक मासिक लोकराज्य, जानेवारी, फेब्रुवारी 2010.

ISSN 2278 - 3199

वाचन संस्कृती रूजविणे : एक आव्हान

प्रा.व्ही.बी.तायवाडे–व्यवहारे, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, 310–बी, न्यु नंदनवन, नागपूर

==

सारांश : जीवनात व्यक्तिला स्वतःचा बौध्दिक व सर्वांगीण विकास करून घेण्याकरिता त्यांच्यात वाचन संस्कृती रूजविणे अत्यावश्यक झाले आहे. 'वाचाल तर वाचाल' हे महान शिक्षणतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आहेत. वाचनाने विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वांगीण विकास घडून येऊ शकतो. आज ज्ञानाच्या अनेक क्षेत्रात विस्तृत प्रमाणात माहिती उपलब्ध झाली आहे. मानवाच्या उत्क्रांतीपासून आतापर्यंत विविध स्वरूपात उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांनी मानव संस्कृतीच्या विकासात हातभार लावलेला आहे. पुरातन ग्रंथ – जसे वेद, रामायण, महाभारत इ. गंथाचे ऋषीमुनींनी वाचन, मनन व चिंतन करून येणाऱ्या पिढीला मार्गदर्शन केले व मानवाचा सर्वांगीण विकास वृध्दिंगत होऊ लागला. म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन संस्कृती जोपासने अत्यावश्यक झालेले आहे.

प्रस्तावना : 'ग्रंथ हेच गुरू' हे लोकमान्य टिळकांनी म्हटले आहे. ग्रंथाशिवाय दुसरे चांगले मार्गदर्शक कोणीच नाही असे ते म्हणतात. आजच्या यांत्रिक युगात झपाट्याने सर्वच क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. प्रत्येक कार्यालयीन कामात संगणकाचा वापर करणे सुरू झाले आहे. ज्या गतीने संगणक काम करतो, त्याच गतीने आपण त्याचे वाचन करतो. प्राथमिक शाळेपासून तर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपर्यंत त्याच्याही पुढे प्रौढापर्यंत सगळ्यांमध्ये वाचनाची आवड दिवसेंदिवस कमी होतांना दिसून येते. आज प्रत्येक छोट्यात छोट्या घरापासून तर मोठ्या घरांमध्ये टी.व्ही.ने आपले स्थान निश्चित केलेले दिसून येते. सुर्योदयापासून तर सुर्यास्तापर्यंत सतत काही ना काही कोणत्या ना कोणत्या चॅनलवर कार्यक्रम सुरू असतात. टी.व्ही. वरील कार्यक्रम पाहण्याच्या धुंदीत आपल्याकडे येणाऱ्या वर्तमानपत्राचे वाचन सुध्दा करतांना दिसत नाही, किंवा मुलांना आपल्याकडे कोणकोणते वर्तमानपत्रे येतात याची नावे सुध्दा माहित नसतात. ही एक चिंतेची बाब झाली आहे. टी.व्ही. आणि संगणकाच्या घेऱ्यात संपूर्ण समाज अडकल्याचे दिसून येते.

सतत टी.व्ही. समोर बसल्याने डोळ्यांवर ताण येतो व स्मरणशक्ती कमी होते असे एका संशोधनातील निष्कर्ष निघाला. आजच्या स्थितीत वाचनाची साधने विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, नियतकालिके हे भरपूर प्रमाणात उपलब्ध आहेत. वाचनाने बुध्दीला स्थिरता येते. पुस्तकाच्या जगाचे वर्णन करतांना प्रसिध्द समिक्षक शंकर सारडा म्हणतात, "पुस्तकाशी कधी तरी आपली मैत्री जुळते आणि मग पुस्तके जन्मभर आपली साथसंगत करीत असतात". पुस्तके हे भविष्य आणि वर्तमानाचा वेध घेण्यास मदत करतात. 'हे विश्वची माझे घर' याचा साक्षात्कार ग्रंथ वाचनाने घडतो. कोणत्याही क्षेत्रात कार्य करीत असाल तरी ग्रंथ वाचनाशिवाय पर्याय नाही. ग्रंथ वाचनाने स्वतःचे ज्ञान अद्ययावत ठेवता येते. व आपापल्या कामात नवीनता प्रदान करता येते.

वाचनाने माणसाला नवनवीन कल्पना सुचतात. बुध्दीचा विकास होतो. एक वेगळी कल्पनाशक्ती आत्मसात करता येते. यामुळे मनुष्य आपले ज्ञान अद्ययावत ठेवून आपल्या प्रगतीचा मार्ग सुकर करू शकतो. थोर व्यक्ती व संतांचे चरित्र व आत्मचरित्रांचे वाचन केल्याने न कळत आपल्यामध्ये त्यांचा चांगल्या विचारांचा आणि सद्‌गुणांचा विकास होण्यास मदत होते.

वाचन संस्कृतीचे महत्व आणि आवश्यकता : प्रामाणिकपणाच्या जोरावर चांगले प्रशासक व शिक्षक व्हायचे असतील तर वाचनाशिवाय तरणोपाय नाही. विद्यार्थ्यांच्या भावी जिवनातील यशाचा पाया वाचन असतो. 1966 च्या कोठारी शिक्षण आयोगात म्हटले आहे की, मुले शाळा सोडून जाण्याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे वाचनाची दुर्बलता "स्वर्गात पुस्तक नसतील तर मला तेथे जाण्यात काहीही स्वारस्य नाही" असे लोकमान्य टिळक म्हणतात. वाचन आणि लेखन ही कौशल्ये म्हणजे औपचारिक शिक्षणाचा पाया मानला जातो. वाचनाने मन आणि विचार परिपक्व होतात. ती एक प्रकारची नशा आहे. वाचनाने विचार करण्याची क्षमता बळावते व समाज सुसंस्कृत होण्यास मदत होते.

डॉ. राबर्ट फिलिप यांनी केलेल्या संशोधनाने मानसिक रूग्ण वा संतुलनाची समस्या असणाऱ्या रूग्णांना औषधांच्या गोळ्यांपेक्षा कवितांच्या वाचनाने लवकर गुण येतो, असे सिध्द झाले आहे. या पध्दतीला 'ग्रंथोपचार पध्दती' (Biblio-Therapy) असे म्हणतात. वाचनाचा सर्वात मोठा फायदा व्यक्तिगत आनंद! ज्या प्रमाणात लेखक आपल्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर प्रतिमासृष्टी निर्माण करतो, नवनवीन विचारांचे अनुबंध मांडत असतो, त्याचप्रमाणे वाचक आपल्या वाचन कौशल्याच्या जोरावर तिच प्रतिमासृष्टी व अनुबंध

उलगडत असतो. त्यामुळेच वाचन ही एक सृजनशील कलाच म्हटली पाहिजे.

पूर्वीच्या काळी वेद, महाकाव्य, रामायण, महाभारत या ग्रंथांचे वाचन ऋषीमुनी करीत असत. आणि त्यातील सार आपल्या शिष्यांना सांगते होते. त्या ग्रंथाचे महत्व त्यांना पटवून देत होते. त्याचप्रमाणे घरात खूप लोक एकत्र राहत असल्यामुळे आजी–आजोबा आपल्या नातवंडांना घेऊन एकत्र बसत व त्यांना ग्रंथ वाचून त्यातील कथासार सांगायचे आणि ते संस्कार मुलांवर आपोआप होत होते त्यामुळे मुलांमध्ये ग्रंथ वाचनाची आवड निर्माण होत होती. परंतु आता मात्र तसे राहिले नाही. घरातील वातावरणात फरक पडलेला दिसून येतो. घरात लोकांची संख्या कमी त्यातही प्रत्येक जण आपल्या कार्यात व्यस्त राहतो. आजी–आजोबा टी.व्ही. समोर बसलेले असतात, त्यामुळे मुलांचाही ओढा साहजिकच टी.व्ही.कडे जात असतो. विद्यार्थी हा परीक्षा आली की गाईड किंवा रेडिमेड नोटस्‌चा वापर करतात. त्यांना रेडिमेड नोटस्‌ची सवय लागली आहे. तो फक्त परीक्षार्थी झालेला दिसून येतो. प्राध्यापक सुध्दा अभ्यासक्रमा पुरतेच पुस्तकांचा वापर करतांना दिसुन येतात. संदर्भ ग्रंथाचा वापर ही आज किती लोक करतात. हा एक प्रश्न उपस्थित झाला आहे. या सर्व कारणामुळे आज वाचन संस्कृती नष्ट होण्याच्या मार्गावर असल्याचे दिसून येते.

वाचन संस्कृती रूजविण्यात ग्रंथालयाची भूमिका : वाचन संस्कृती ऱ्हास पावत चालली आहे असे विचार आज सर्वत्र ऐकायला येतात. या ऱ्हास पावत चालल्या वाचन संस्कृतीला जीवनदान देण्याचे काम हे ग्रंथालयाला करावयाचे आहे तेच चांगल्याप्रकारे करू शकतील. ग्रंथालयशास्त्राचे जनक डॉ.शि.रा.रंगनाथन यांच्या पहिल्या 'ग्रंथ हे उपयोगासाठी आहे' आणि तिसऱ्या 'प्रत्येक ग्रंथास वाचक मिळायला पाहिजे' या सूत्रानुसार ग्रंथालयातील प्रत्येक ग्रंथास म्हणजे तो नवीन ग्रंथ असो. संदर्भ ग्रंथ असो, दुर्मिळ कथा, कादंबऱ्या, चरित्र या सर्वांना वाचक मिळायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून प्राथमिक शाळेपासून सुरूवात करायला पाहिजे. प्रत्येक शाळेत ग्रंथालय असायलाच पाहिजे. नुसते ग्रंथालय नको तर त्या त्या वयानुसार ग्रंथालयात ग्रंथ उपलब्ध व्हायला पाहिजे. प्रत्येक वर्गातल्या मुलांना आठवड्यातून एकदा ग्रंथालयात न्यायला पाहिजे. त्यांना ग्रंथाची ओळख करून द्यायला पाहिजे. ग्रंथ प्रदर्शन घ्यायला पाहिजे. नवीन ग्रंथांची ओळख व्हावी म्हणून ते ग्रंथ वेगळेच ठेवायला पाहिजे. म्हणजे तो ग्रंथ मुलांना चांगल्या पध्दतीने बघता येईल. व त्या बालमनावर वाचन संस्कृती रूजविण्यात मदत होवू शकेल.

एकदा का बालमनावर कोणत्याही गोष्टीचा पगडा बसला की तो विसरायला अवघड जातो. त्याचप्रमाणे वाचन संस्कृतीचे होईल. प्राथमिक शाळेपासून जर त्यांच्या मनावर वाचनाच्या संस्काराचा पगडा बसला तर पुढे शाळेत आणि महाविद्यालयात सुध्दा तो कायम राहू शकेल. महाविद्यालयात प्रवेश केल्यानंतर ग्रंथालयात प्रथम वर्षाच्या संपूर्ण विद्यार्थ्यांना संपूर्ण ग्रंथालयाची ओळख करून द्यायला पाहिजे. त्यात ग्रंथालयातील ग्रंथाची ओळख संदर्भ ग्रंथाची ओळख करून देणे. त्याचप्रमाणे कथा, कादंबऱ्या, चरित्र, आत्मचरित्रे, प्रवासवर्णन, ग्रंथालयात येणारे मासिक, नियतकालिके, वर्तमानपत्र त्यासोबतच ग्रंथालयातील विस्तारित सेवा याबद्दलही त्यांना माहिती द्यायला पाहिजे. त्यामुळे विद्यार्थी वाचनाकडे आकर्षित होतील. त्यांच्यात वाचनाची गोडी निर्माण होईल. वाचनाने मनपरिवर्तन घडून येण्यास मदत होते. चांगल्या संस्काराचे ठसा मनावर पडू शकतो. यातून चांगल्या व्यक्तिमत्वाचे विद्यार्थी घडू शकेल. आणि यातून समाज प्रबळ होण्यास मदत मिळू शकेल. वाचनातून एका चांगल्या पिढीची निर्मिती होवू शकेल, त्याकरिता चांगल्या वाचन सामग्रीची निवड करणे गरजेचे आहे. ग्रंथालयात वाचकवर्ग कशाप्रकारे अधिकाधिक येईल, वाचनाची आवड निर्माण होईल त्यासाठी ग्रंथालयात काही कार्यक्रम राबविल्या जावू शकते. त्यातून सुध्दा विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होण्यास मदत होईल.

ग्रंथालयात वाचनाची आवड निर्माण होण्याकरिता खालीलप्रकारे कार्यक्रम राबविले जावू शकतात –

1. ग्रंथालय ओळख : महाविद्यालयात प्रथम वर्षाला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालय ओळख कार्यक्रम घ्यायला पाहिजे. यात संपूर्ण ग्रंथालयाची ओळख त्यांना करून देणे, या ग्रंथालयात कोणकोणते ग्रंथ आहेत, क्रमिक ग्रंथ कोणते, संदर्भ ग्रंथ कोणते आहेत. संदर्भ ग्रंथाचा वापर कसा करावा. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयात येणारे मासिके, वर्तमानपत्रे, ग्रंथालयाच्या वेळा कोणत्या, ग्रंथालयाचे सभासद घेण्याची पध्दत यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात ग्रंथालयाबद्दलची ओढ निर्माण होवून वाचनाची आवड त्यांच्यात निर्माण होवू शकेल.

2. ग्रंथ प्रदर्शनी : ग्रंथालय विभागाच्या वतीने दरवर्षी ग्रंथ प्रदर्शन घेण्यात यावे. यात महातिवद्यालयात ग्रंथालयातील ग्रंथाचे प्रदर्शन घेऊ शकता किंवा एखाद्या प्रकाशकाला बोलावून त्यांच्याकडूनही प्रदर्शन घेतल्या जावू शकते. त्या प्रदर्शनात सर्व प्रकारची पुस्तके

ठेवण्यात यावी. कथा, कादंबऱ्या, चरित्रे, आत्मचरित्रे, शब्दकोश, विश्वकोश, स्पर्धात्मक परीक्षा पुस्तके, व्यक्तिमत्व विकासावरील पुस्तके, करीयरवरील पुस्तके, काही दुर्मिळ पुस्तके सुध्दा या प्रदर्शनात ठेवल्यामुळे सुध्दा विद्यार्थी ग्रंथ प्रदर्शनाला भेट देऊन वाचनाकडे वळू शकतात.

3. स्पर्धांचे आयोजन : महाविद्यालयात वेगवेगळ्या प्रसंगानुसार थोर व्यक्तींच्या जयंती/स्मृतीदिन या निमित्त्याने स्पर्धांचे आयोजन करण्यात यावे. या स्पर्धांच्या विषयाच्या अनुषंगाने विद्यार्थी पुस्तकाचे वाचन करतात. त्या विषयानुसार वेगवेगळे पुस्तके हाताळतात, त्याचे वाचन करतात. आणि यातून सुध्दा विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष : सद्याच्या या स्पर्धेच्या व गुंतागुंतीच्या युगात वाचनाचे मूल्य व्यक्तींकडून समाजाकडे फार वेगाने जाताना दिसून येते. वाचनापासून मिळालेला लाभ व्यक्तीगत न राहता सामाजिक राहतो. वाचना अभावी व्यक्ती योग्य तो विचार करू शकणार नाही. वाचनामुळे संबंधित गोष्टींचे ज्ञान होवून वैचारिक स्वातंत्र्य मिळण्यास मदत होते. आजच्या विज्ञान प्रसाराच्या या क्षेत्रात झपाट्याने बदल घडून येत आहे. या बदलत्या वेगाबरोबर जर चालायचे असेल तर वाचनाशिवाय आपण राहू शकत नाही. 'वाचाल तर वाचाल' असे म्हणण्याची वेळ आलेली आहे. याकरिता वाचन चळवळ जोमाने सुरू करणे आवश्यक झाले आहे. यात शाळा, महाविद्यालय व शैक्षणिक संस्थाचा भाग अत्यावश्यक आहे. वेळोवेळी ग्रंथ प्रदर्शन भरवून नव साहित्याची ओळख विद्यार्थ्यांस करून दिली पाहिजे. व त्याच्यातील ग्रंथ अभिरूची, वाचन आवड निर्माण केली पाहिजे. 'विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून बगिच्यामध्ये बांबूपासून तयार केलेल्या घरांमध्ये वाचनालये सुरू केली जाणार आहेत. शहरातील वाचनालये ओस पडली असून उद्यानात गर्दी उसळलेली दिसते. उद्यानात वाचनासाठी पोषक वातावरण निर्मिती व्हावी' म्हणून साजेशे बांबूचे वाचनालय तयार व्हावे' हा महानगरपालिकेने घेतलेला निर्णय वाचन संस्कृती जोपासण्यास पोषक ठरू शकणारा आहे. घराघरातून वाचन संस्कृतीचे महत्व मुलांच्या मनावर रूजविल्या गेले पाहिजे. यासाठी घरातील प्रत्येक सदस्यांने पुढाकार घेवून प्रत्येकाच्या हातात उत्तम ग्रंथाचा संग्रह लागावा यातून वाचनास पोषक वातावरण निर्मिती तयार झोईल. पालकांनी आपल्या मुलांना वाचनाची, चिंतन करण्याची सवय कशी लावावी याकडे विशेष लक्ष दिले गेले पाहिजे तरच वाचन संस्कृती समृध्द होण्यास मदत होईल. अन्यथा या संगणक व इंटरनेटच्या जाळ्यात आपली पाल्य अडकल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचे भयावह चित्र व फार मोठे आव्हान आपल्यासमोर येऊन उभे राहिल्याशिवाय पर्याय नाही. म्हणून वाचन संस्कृती टिकविण्यासाठी सर्वांना पुढाकार घेणे अत्यावश्यक झालेले आहे, असे म्हणणे उचित ठरू शकेल.

....

संदर्भ सूची :–

1. डॉ. डाखोळे, डॉ. जैन व डॉ. देशपांडे, सुलभ ग्रंथालयशास्त्र, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर, 2009.
2. पोरके सतीश, वाचन संस्कार, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, 2009.
3. माहिती युग, अंक – 3, जुलै 2006.
4. माहिती युग, अंक – 1, जुलै 2007.

....

भारत चीन संबंध

प्रा. डॉ. संपदा एस. कुल्लरवार, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज, नागपूर

==

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : — भारत चीन संबंध हे फार जूने आहे. म्हणजेच भारत व चीन संबंध हे इ.स. पूर्वकालापासून प्रस्थापित झाले असून त्यांना जोडणारा दुवा म्हणजे बौध्दधर्म होय. इ.स. 1949 मध्ये साम्यवादी चीनच्या उदयानंतर भारताने साम्यवादी चीनला सार्वभौम राष्ट्र म्हणून त्वरीत मान्यता दिली व चीनला संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सदस्यत्व मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले. चीनने भारत व चीन दरम्यान असलेल्या तिबेट प्रांतावर 1950 मध्ये लष्करी कारवाई करून आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. चीनच्या या लष्करी कारवाईचा भारताने विरोध केला. तिबेट प्रश्नावरून भारत व चीन संबंधामध्ये तणाव जरी निर्माण झाला तरी 1950 च्या कोरीया पेच प्रसंगी भारताने चीनची बाजू उचलून धरली. भारताने 1954 मध्ये तिबेट हा चीनचा अविभाज्य घटक असल्याचे मान्य केले. 1954 साली दोन्ही राष्ट्रांनी ऐतिहासिक पंचशील तत्वांना मान्यता दिली. 1955 नंतर सीमावादाच्या प्रश्नावरून भारत चीन संबंधामध्ये पुन्हा तणाव निर्माण झाला. चीनी सैन्याने केलेल्या घुसखोरीबद्दल भारताने त्याचा निषेध केला. 1959 मध्ये तिबेटमध्ये चीनच्या वाढत्या दडपशाही विरूध्द प्रदर्शने झाली. चीनने तिबेटमधील हा उठाव हिसंक मार्गाने खोडून काढताच तिबेटी धर्मगुरू दलाईलामा यांनी तिबेट सोडून भारतात आश्रय घेतला त्यामळे भारत चीन संबंधात मोठा तणाव निर्माण झाला. सीमावादाच्या प्रश्नावरून भारत व चीनमध्ये 1962 मधे युध्द झाले. या युध्दाच्या दरम्यान चीनने भारताच्या हद्दीतले लढाईवरचा मोठा भाग गिळकृंत केला. सन 1970—71 मध्ये अमेरिका चीन यांचे संबंध सुधारण्याबरोबरच भारत चीन यांच्यात खंडीत झालेले संबंध पुन्हा प्रस्थापित होण्यास प्रारंभ झाला. हे संबंध सुधारण्यासाठी चीनने स्वतः पूढाकार घेतला. 1974 मध्ये भारताने राजस्थानमधील पोखरण येथे पहिले अनुपरीक्षण केले त्याला चीनचा विरोध होता. तसेच सिक्कीमचे भारतात विलीनीकरण झाले याही निर्णयांना चीनने विरोध केला. 1979 मध्ये सो. रशियाच्या अफगाणिस्तानमधील लष्करी हस्तक्षेपानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नवीन शीतयुध्दाला प्रारंभ झाला. अमेरिकेच्या धोरणात पाकीस्तानचे महत्व वाढले व त्याचबरोबर अमेरिका, चीन व पाकीस्तान यांची एक नवीन युती आकाराला आली. 2004 मध्ये चीनने सिक्कीमला भारताचा अविभाज्य घटक म्हणून अधिकृतपणे मान्यता दिली. 2006 मध्ये सीमारेषेवरील व्यापार वाढण्याच्या उद्देशाने भारत चीन रेषेवरील नथूला खिंड व्यापारासाठी मुक्त करण्यात आली. नोव्हें 2006 मध्ये चीनच्या राष्ट्राध्यक्षांनी भारताला भेट दिली असता या भेटी दरम्यान भारत व चीनने विविध क्षेत्रातील सहकार्याविषयी दहा करारांवर स्वाक्षऱ्या केल्या व संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले. पण विशेषतः शीत युध्दानंतर चीनचा भारताकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात परिवर्तन घडून आले. चीनचा हा दृष्टीकोन बदलण्यास काही कारणे जबाबदार होते.

1. भारत अमेरिका संबंधातील सुधारणा :— शीतयुध्दानंतर भारत व अमेरिकेने आर्थिक संबंधातील लष्करी संबंध सुधारले आणि ही घटना चीनचा भारताबद्दलचा दृष्टिकोन बदलण्यास कारणीभूत ठरली. अमेरिके कडून भारताला होणारी मदत चीन उघडया डोळयाने अणूइंधनाच्या पूरवठयाविषयीच्या ऐतिहासिक करार वाढत्या अमेरिका सहकार्याची साक्ष देणारा आहे. त्यामुळेच चीनचे अमेरिकेसोबत भारताशीही घनिष्ठ संबंध निर्माण झाले होते.

2. भारताची विभागीय महासत्ता बनण्याची महत्वाकांक्षा :— शीतयुध्दोत्तर काळात एक आर्थिक व लष्करी महासत्ता म्हणून आशिया खंडात नावारूपाला येण्यासाठी भारताने प्रयत्न गतीमान झाले. भारताने स्विकारलेले उदारीकरणाचे धोरण, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी उद्योग व व्यापारी क्षेत्रात भारताने दिलेल्या सवलती. अमेरिका रशिया, इंग्लड, फ्रान्स याराष्ट्रांबरोबर द्विपक्ष पातळी वर भारताने सुधारलेले आर्थिक व व्यापारी संबंध इ. तून भारताच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. विश्वबँक आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासारख्या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थाच्या अहवालातून भारताच्या आर्थिक प्रगतीची दखल घेतली जावू लागली. एवढेच नव्हे तर यासंस्थानी 2025 पर्यंत अमेरिका व चीन नंतर जगातील तिसरी आर्थिक महासभा म्हणून भारत उदयाला येईल. अशी भाकीते केली. लष्करी महासभा म्हणून उदयास येण्याची भारताची महत्वाकांक्षा 1998 मध्ये पूर्ण झाली. यावर्षी भारताने पाच अणूचाचण्या करून स्वतःला अण्ववस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले आणि याची नोंद स्वतः अमेरिकेनीही घेतली. विभागीय महासत्ता म्हणून भारताचा उदय व्हावा ही अमेरिकेची इच्छा असून अमेरिका

त्यादृष्टीने भारताला सहाय्य करीत आहे. आता आशिया खंडात भारताचा वाढता प्रभाव रोखणे अवघड असल्याचे चीनच्याही लक्षात आले आहे.

3.भारताचे अण्वस्त्र धोरण :– 1998 मध्ये भारताने अणूपरिक्षण करून स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले भारताच्या अण्वस्त्र विकासाचा उद्देश जगाला पटवून देतांना भारताने तत्कालीन संरक्षणमंत्री जॉर्ज फर्नांडिस यांनी असे स्पष्ट केल की भारताला सर्वाधिक धोका चीनपासून आहे. व चीन हाच भारताचा पहिल्या क्रमांकाचा शत्रू आहे. भारताच्या या भूमिकेमूळे भारत चीन संबंधात पून्हा तणाव निर्माण झाला. पण त्यानंतर मात्र भारताचे तत्कालीन परराष्ट्रमंत्री जसवंतसिंग यांनी चीनला भेट देवून अण्वस्त्र निर्मितीची भारताची भूमिका चीनला पटवून दिली. भारताचा हा कार्यक्रम केवळ आत्मपरिक्षणासाठी असून प्रथम हल्ला न करण्याच्या तत्वाशी भारत बांधिल आहे हे स्पष्ट केले. त्यामूळे भारताकडे बघण्याचा चीनला .दृष्टिकोन आपोआपच बदलला. पुढे भारताच्या अणूकार्यक्रमाविषयी चीनच्या धोरणात परिवर्तन झाल्याचे संकेत अनेक घटनामधून मिळाले. यापरिवर्तनाची मूळे 2005 नंतर झालेल्या भारत व अमेरिकेतील ऐतिहासिक अणूशक्ती करारामध्ये आहे.

4.कारगील प्रसंगी भारताचा संयमः– 1999 मध्ये भारताच्या कारगील क्षेत्रात पाकिस्तानकडून घुसखोरी झाल्यानंतरही भारताने संयम दाखवला. यावेळी भारत व पाकिस्तानमध्ये प्रत्यक्ष युद्ध झाले असते तर त्यात अण्वस्त्रांचा निश्चितच वापर झाला. असता पण याप्रसंगी भारताने जो समजूतदारपणा दाखवला त्यामूळे भारताने अमेरिकेप्रमाणेच चीनचेही कौतुक केले.

5.पाकिस्तान तालीबान संबंधाची चीनला ठेचः–

इ. स. 1990 च्या दशकात चीनच्या अंतर्गत सुरक्षेला दहशतवादाने आव्हान दिले. चीनमध्ये मुस्लीम अल्पसंख्याकांनी फुटीरवादी चळवळी सुरु केल्या. या फुटीरवादी चळवळीमुळे हिंसाचार वाढला. अफगाणिस्तानमधील ज्या तालीबान शासनाच्या राजवटीतून प्रशिक्षित दहशतवादी चीनमध्ये पाठवले जात होते. त्या तालीबान शासनाला पाकिस्तानचे समर्थन होते. याची चीनला पूर्णपणे कल्पना होती. या सर्व कारवायांचा चीनला त्रास सहन करावा लागला. व त्यामूळे चीनचा पाकिस्तानकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

6.दहशतवादाचा सामनाः– दहशतवादाच्या समस्येने भारत व चीनला शीतयुद्धोत्तर काळात सहकार्याचे एक नवीन व्यासपीठ मिळवून दिलेले आहे. चीनच्या भीन शीमांग प्रांतातील तर भारताच्या जम्मू काश्मीर क्षेत्रातील दहशतवादी हिसांचाराने दोन्ही संघाची अंतर्गत सुरक्षा धोक्यात आलेली आहे. या दोन्ही राष्ट्रांची अंतर्गत सुरक्षा धोक्यात आलेली आहे. या दोन्ही क्षेत्रात पाकिस्तान व अफगणिस्तानमधून प्रशिक्षित काही दहशतवादी हिंसाचार घडवित आहेत. चीनने या दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी शांघाय सहकार्य संघटना स्थापन केली असून या दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी चीनचे अनेक प्रयत्न सुरु आहेत. भारत या संघटनेचा सदस्य बनण्यास जम्मू काश्मीरसह दक्षिण आशियातील दहशतवादी कारवायांवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल.

7.काश्मीर प्रश्नावरील चीनची भूमिकाः– शीतयुद्धानंतर काश्मीरच्या प्रश्नावर चीनने अलिप्ततावादाचे धोरण स्विकारले असून काश्मीरचा प्रश्न हा भारत व पाकिस्तानमधील द्विपक्ष पातळीवरील प्रश्न असून त्यामध्ये तिसऱ्या राष्ट्राची मध्यस्थी नको या भारताच्या भूमिकेशी चीन आता सहमत झाला आहे. 1996 मध्ये चीनच्या तत्कालीन पंतप्रधानानी पाकिस्तानची सेनेटर समोर बोलताना असे सूचविले की काश्मीरचा प्रश्न भारत पाकिस्तान आर्थिक व व्यापारी सहकार्यामधील अडथळा बनायला नको. पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्नावरील आपली परंपरीत हट्टी भूमिका सोडून भारताबरोबर आर्थिक व व्यापारी सहकार्य वाढवावे. जम्मू काश्मीरमधील दहशतवादी हिंसाचार थांबावा व काश्मीरचा प्रश्न चर्चा व वाटाघाटीच्या मार्गातून सोडविण्यासाठी भारत व पाकिस्तानने शांतता प्रक्रिया अखंडपणे चालू राहावी हे चीनचे धोरण आहे.

8.दक्षिण आशियायी राष्ट्राविषयी चीनची बदललेली भूमिकाः– शीतयुद्धानंतर काळात दक्षिण आशियाशी राष्ट्राविषयी चीनच्या पारंपारिक भूमिकेत परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. दक्षिण आशियातील छोटया राष्ट्रांमध्ये भारताविषयी भिती व संशय निर्माण करुन भारताशी असहकार्य करण्यात त्यांना चिथावली तसेच ही राष्ट्रे भारताच्या प्रभावापासून मुक्त व्हावी म्हणून त्यांना आर्थिक व लष्करी मदत देणे, दक्षिण आशियायी राष्ट्रांनी भारताच्या प्रभावाला बळी न पडता स्वतंत्र परराष्ट्रधोरणाचा स्विकार करावा यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणणे हे चीनचे शीतयुद्धकाळातील धोरण होते. पण चीनच्या या भूमिकेवर 1990 च्या दशकात परिवर्तन झालेले दिसून येते. दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमध्ये आर्थिक व व्यापारी सहकार्य वाटावे अशी चीनची इच्छा आहे तसेच याउदक्षिण आशियाई राष्ट्रांनी भारताबरोबर आर्थिक व व्यापारी सहकार्य वाढवावे असे चीन सूचवित आहे. सार्कने दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका बजावावी अशी चीनची इच्छा

आहे. सार्कच्या माध्यमातून दक्षिण आशियामध्ये मुक्त व्यापार क्षेत्र निर्माण झाल्यास याचा फायदा चीनलाही होणार आहे.

9.अटलबिहारी वाजपेयींची चीन भेटः— वाजपेयी पंतप्रधान असतांना त्यांनी 2003 मध्ये चीनमध्ये एक आठवडयाची भेटयात्रा आयोजित केली होती. या भेटीमूळे अनेक भिजत असलेल्या प्रश्नांना वाचा फुटली. वाजपेयी यांच्या भेटीदरम्यान एकूण नऊ द्विपक्षीय करार व एका संयुक्त घोषणापत्रकावर स्वाक्षऱ्या झाल्या. दोन्ही राष्ट्र दृष्टीकोनातील परिवर्तनाचे स्पष्ट चित्र याकरारातून दिसून आले याप्रसंगी भारताने तिबेट हा चीनचाच भाग आहे. याला लेखी मान्यता दिली.

भारत चीन सीमावादाचे स्वरुपः— भारत चीन दरम्यान चालत आलेला सीमावाद सोडविण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या संयुक्त कार्यकारी गटाची बैठक बिजींगमध्ये 2001 च्या ऑगस्ट महिन्यात झाली यापूर्वीही बैठकी झाल्या. पण या बैठकीला झालेल्या चर्चा या कोणत्याही सबळ निर्णयाशिवाय पार पडल्या. संयुक्त कार्यकारी गटाची बैठक दरवर्षी होते पण यातील चर्चेतून काहीही साध्य होत नाही. कारण चीनची भारताशी तडजोड न करण्याची हट्टी भूमिका आहे. चीनने भारताच्या पश्चिमेकडे लडाख व पूर्वेकडे अरुणाचल प्रदेशावर आपला अधिकार सांगितला आहे. सिक्कीमला भारताचा भाग मानण्यास चीन तयार नाही. पण 2006 मध्ये मात्र चीनने सिक्कीमला भारताचा भाग मानण्यास मान्यता दिली. 1962 युद्धात चीनने भारताच्या जम्मू काश्मीर राज्यातला मोठा भाग हडपला. तसेच पाकिस्तान व चीनमधले 1963 मध्ये झालेल्या सीमाकरारानुसार पाकव्याप्त काश्मीरमधील काही क्षेत्र पाकिस्तानने चीनला देवू केले. हा करारच वास्तविक बेकायदेशीर होता. यातील भारताचे क्षेत्र पाकिस्तानने 1947 च्या भारतपाक युद्धात हडपले. चीनने याक्षेत्रात आता मोठया प्रमाणावर रस्तेबांधणी केली असून चीन व पाकिस्तान अनेक भारतविरोधी कारवाया या क्षेत्रातून होत असतात. चीनच्या पुढे असाही दावा आहे की आपल्या हद्दीतील 90,000 स्केअर कि. मी. क्षेत्र भारताच्या ताब्यात आहे. चीनच्या या अरेरावी भूमिकेमूळे सीमाप्रश्न सोडविण्यात अद्यापपणे यश आलेले नाही.

चीन हा जगातील एकमेव असा देश आहे की ज्याचे पंधरा देशासोबत सीमानिश्चीतीला धरुन वाद आहे. सीमावाद सोडविण्यासाठी चीनने अनेकदा बळाचा वापर केल्यामूळे शेजारी राष्ट्रांमूळे चीन विषयी चीनी व अविश्वासाचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. चीनच्या प्रभावाला राखण्यासाठी याराष्ट्रांनी एशियन रिजनल फोरम नावाची संस्था संघटना निर्माण केली असून भारताकडे या संघटनेचे सदस्यत्व आहे. सीमावादाचे प्रश्न दिर्घकाल पर्यंत चिघळत ठेवणे ही चीनची जुनीच सवय आहे. आपला हक्क किंवा दावा न सोडता चर्चा चालू ठेवणे आणि जेव्हा परिस्थिती परिपक्व बनेल. तेव्हा अंतिम निवाडयाची भाषा करणे ही चीनच्या धोरणातील तत्वे आहेत. 1988 पासून झाला. चीनचा हा सीमाप्रश्न सोडविण्यासाठी चर्चेच्या नुसत्या कोऱ्या फेऱ्या चालल्या आहेत. पण जावून काहीही साध्य झाले नाही.

भारताने तिबेट विषयी व विशेषतः दलाई लामाविषयी घेतलेल्या भूमिकेमूळे भारत चीन संबंधात कटूता निर्माण झाली आहे. चीन पाकिस्तानच्या अव्वल तंत्रज्ञान व क्षेपणास्त्रे पूरवित असल्याविषयी सबळ पुरावे भारताजवळ आहे. व त्यामूळे चीनबद्दल एक प्रकारचा अविश्वास भारताच्या मनात निर्माण झाला आहे. भारताला चीनच्या सीमावादा विषयीच्या धूर्त धोरणाला ओळखून अतिशय समजूतदारपणे पावले उचलायला हवीत.

वास्तविक तिबेट आणि भारतात गेल्या शेकडो वर्षांपासून घनिष्ठ धार्मिक सांस्कृतिक संबंध आहेत. बौद्ध धर्म हा तिन्ही राष्ट्रांना जोडण्याचा दूवा आहे. दक्षिण आशियातून वाहणाऱ्या प्रमूख नद्यांचे उगमस्थान तिबेटमध्ये आहे. त्यामूळे तिबेट हा मुक्त व स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून असणे भारताच्या दृष्टिने महत्वाचे आहे. भारत व तिबेट दरम्यान 3520 किमी सीमारेषा असून चीनच्या तिबेटवरील अधिपत्यामूळे यासीमेने रक्षण करणे भारतासाठी फार मोठी डोकेदुखी असेल कारण यासीमेच्या रक्षणासाठी भारताला कोटयावधी रूपये खर्च करावे लागतात. चीनने तिबेटला लष्करी तळ बनवले असून तेथे लाखो सैनिक व क्षेपणास्त्रे तैनात केलेली आहे. भारतातील प्रत्येक शहर क्षेपणास्त्राच्या कक्षेत आहे. भारतातील आपला लष्करी तळाचा वापर करुन याला जी घेराबंदी करण्याचा सपाटा लावला आहे.

तिबेटचे धर्मगुरु दलाई लामा 1959 पासून आपल्या एक लाख अनुयायांसह भारतात वास्तव्य करुन आहेत. भारताने दलाई लामांत राजकीय त्रासच दिला असून त्यांना सन्मानपूर्व वागणूक दिली जाते.हिमाचल प्रदेशातील धर्मशाळा येथून दलाईलामांच्या नेतृत्वाखाली तिबेटचा राज्यकारभार चालविला जातो. तिबेट हा चीनचा भाग आहे हे जरी भारताचे 1954 च्या भारत चीन करारानुसार मान्य केलेले असले तरी ज्या पद्धतीने चीनने तिबेट बळकावला ती पद्धत भारताला मान्य नाही. शेजारी राष्ट्रांचा अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करण्याच्या तत्वाशी भारत बांधील आहे. परीणामी तिबेट

मुक्तीसंघर्षाला भारताचा प्रत्यक्ष पाठींबा नसला तरी नैतिक समर्थन मात्र नक्की आहे.

तिबेटच्या प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी धर्मगुरु दलाई लामा व चीनचे शासन गेल्या एक दशकापासून चर्चा करीत आहे. पण त्यातून काहीही मार्ग निघत नाही. 1987 मध्ये दलाई लामा यांनी आपल्या पाचसूत्री कार्यक्रम तिबेटला अंतर्गत स्वातंत्र्य व संरक्षण तसेच परराष्ट्र धोरण चीनकडे अशी योजना सूचविण्यात आली. पण हा प्रस्तावही चीनने अमान्य केला. चीनची अशी मागणी आहे की प्रथम दलाई लामांनी तिबेट हा चीनचा अविभाज्य घटक आहे हे घोषित करावे.

चीनने आपल्या भूमिकेत लवचिकता आणावी. यासाठी चीनचा राजकीय दबाव आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी तिबेटमध्ये चीनकडून होत असलेला मानवाधिकाराच्या उल्लंघनावर प्रकाश टाकणे, तिबेट मुक्तीसंघर्षा विषयी जागतिक लोकमत गतीशील बनवणे, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या व्यासपीठाचाा चीनवर दबाव आणण्यासाठी वापर करणे हे गरजेचे आहे. तिबेटच्या मुक्तीसंघर्षात भारतीय जनता महत्वाची भूमिका पार पाडू शकते. पण यासाठी योजनाबद्ध प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

....

संदर्भ ग्रंथ :

1. आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉ. दिनानाथ वर्मा ज्ञानदा प्रकाशन, दिल्ली
2.. आंतरराष्ट्रीय राजनिती बी. सी. नरुला अर्जून पब्लीसिंग हाऊस दिल्ली
3. प्रमुख राष्ट्रोंकी विदेशनीती बी. सी. नरुला अर्जून पब्लीसिंग हाऊस दिल्ली
4. आंतरराष्ट्रिय संबंध डॉ. वसंत रायपूरकर
5. भारताचे परराष्ट्रधोरण डॉ. शैलेन्द्र देवलाणकर

ISSN 2278 - 3199

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत संसदेची भूमिका

प्रा. एच. पी. पारधी, न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया

प्रस्तावना :– प्रदीर्घ संघर्ष आणि जन आंदोलनाच्या प्रतिक्रिया स्वरूप 15 ऑगष्ट 1947 रोजी भारताला स्वतंत्रता प्राप्त झाली. स्वातंत्रप्राप्तीनंतर भारतासाठी कोणत्या शासन पद्वतीचा स्विकार करायला पाहीजे ? असा प्रश्न संविधान निर्मात्या समोर निर्माण झाला. कारण भारत हा बहुधर्मीय व बहुभाषिक देश असून प्राचीन काळापासुन विभीन्न धर्म, जात, भाषा व वंशाचे लोक इथे निवास करताना दिसतात. त्यामुळे त्या सर्वात राष्टीय एकात्मतेची भावना निर्माण करून या देशाला एका सूत्रात गुंफुन ठेवू शकेल अशी शासन पद्वती देणे संविधान निर्मात्या समोर विकट समस्या होती.

ब्रिटिश लोक भारतामध्ये व्यापार वाणिज्यासाठी आले होते. परंतु प्लासीच्या युध्दानंतर (1757) त्यांनी भारतामध्ये ब्रिटिश सत्तेची पायाउभारणी केली. या देशासाठी एक प्रशासकिय चौकट निर्माण केली. ब्रिटिशांच्या आगमणापुर्वी भारत एक देश आहे. अशी भावना येथील नागरिकात नव्हती. देशाच्या एका भागातील लोकांचा दुस–या भागातील लोकांशी विशेष संबध नव्हता. ब्रिटिशांनी इंग्रजी शिक्षण आणि रेल्वेच्या माध्यमातुन या देशात एकसुत्रता निर्माण करण्याचे कार्य केले. परंपरागत शासन पद्वती ऐवजी भारतीय जनतेचा लोकतांत्रीक शासन पद्वतीशी परीचय करून दिला. आधुनिक भारतातील शासन पद्वतीची पायाउभारणी ज्या चौकटीच्या आधारावर झाली आहे त्यामध्ये ब्रिटिशांनी केलेले योगदान आपण नाकारू शकत नाही.

संसदीय शासनपद्वती की अध्यक्षात्मक शासनपद्वती? – भारतासाठी संसदीय शासनपद्वतीची निवड करण्यापुर्वी संविधानकारांनी जगातील विभिन्न देशांच्या शासनपद्वतींचा तुलनात्मक अभ्यास केला होता. अमेरीका आणि फ्रांससारखी अध्यक्षीय शासनपद्वती स्विकारावी की ग्रेट ब्रिटनला आदर्श मानून संसदीय शासनपद्वतीचा स्विकार करावा? या संदर्भात सविधान सभेमध्ये बरीच चर्चा करण्यात आली. अध्यक्षीय शासनपद्वतीचे महत्वपुर्ण वैशिष्टये असे की या शासनपद्वतीमध्ये शासन स्थिर राहात असते परंतु जबाबदार शासनपद्वतीची हमी देता येत नाही. भारताच्या संदर्भात महत्वपुर्ण गोष्ट अशी की अध्यक्षीय शासनपद्वतीने अधिनायकवादी शासनपद्वतीचा धोका निर्माण होवू शकतो. भारतात प्राचीनकाळापासुन राजतंत्रात्मक शासनपद्वती असल्यामुळे हा धोका अधिकच जाणवतो. याउलट संसदीय शासनपद्वतीत जरी स्थिरतेची हमी देता येत नसली तरीपण जबाबदार शासनपद्वती उपलब्ध करून देण्यात या शासनपद्वती शिवाय दुसरा पर्यायच नाही. दुसरी गोष्ट अशी की 1909, 1919, 1935 च्या भारत शासन अधिनियमाद्वारे ब्रिटिशांनी सांसदीय शासनपद्वतीचा परीचय भारतीय जनतेला करून दिला होता. सुमारे 200 वर्षे भारतात त्यांनी शासन केले होते. जनतेला ही शासनपद्वती परीचयाची होती. या सर्व बाबींचा विचार करून भारतीय संविधानाचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संविधान निर्माण सभेने भारतासाठी संसदीय शासनपद्वतीचा स्विकार करण्याचे ठरविले.

भारतामध्ये संसदीय शासनपद्वतीची वाटचाल (स्वातंत्र्यापासुन आजपर्यंत) :– भारताने केंद्र आणि घटकराज्य दोन्ही पातळीवर सांसदीय शासनपद्वतीचा स्विकार केला आहे. या शासनपद्वतीत मंत्रिमंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असते. कायदेमंडळाचा विश्वास असेपर्यंतच आपल्या पदावर कायम राहाते. म्हणुन या शासनपद्वतीला मंत्रिमंडळात्मक शासनपद्वती असे सुध्दा म्हणतात. भारताने ग्रेट ब्रिटनला आदर्श मानून सांसदीय शासनपद्वतीचा स्विकार केला असला तरीपण ग्रेट ब्रिटनच्या सांसदीय शासनपद्वतीचे तत्व जसेच्या तसे स्विकारण्यात आले नाही तर संसदेची सार्वभौमसत्ता" ग्रेट ब्रिटनच्या राजकीय व्यवस्थेच महत्वपुर्ण वैशिष्टयै समजले जाते. सार्वभौमसत्तेचा अर्थ राज्याच्या सर्वोच्च शक्तिशी संबधित आहे. ग्रेट ब्रिटनमध्ये सर्वोच्च सत्ता संसदे जवळ आहे. संसदेने पारीत केल्याशिवाय विधेयकाला न्यायमंडळसुध्दा न्यायीकपुनर्विलोकन अधिकाराचा वापर करून रद्द करू शकत नाही. याशिवाय राजा किंवा राणीने विधेयकावर नकाराधिकाराचा वापर करू नये असा राजकीय संकेत तीथे प्रचलीत आहे.

भारतीय संसदेची स्थिती याउलट आहे. भारतात न्यायपालीका न्यायीकपुनर्विलोकन अधिकाराचा वापर करून संसदेचा संविधान विरोधी कायदा रद्द करू शकते. राष्ट्रपतीला सुध्दा मर्यादित नकाराधिकार प्रदान करण्यात आलेला आहे. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे भारतीय संसदेवर कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळाचे अप्रत्यक्ष का होईना नियंत्रण आहे. ग्रेट ब्रिटनच्या संसदेप्रमाणे ती सार्वभौम नाही.

संविधानातील भाग पाच मधिल कलम 79 ते 122 मध्ये संसदेची रचना व अधिकाराविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. संविधानानुसार राष्ट्रपती, लोकसभा आणि राज्यसभा या तीन घटकांनी मिळुन भारतीय संसदेची निर्मीती झाली आहे. त्यामुळे संसदेची भुमीका समजुन घेण्सासाठी या तीन्ही संस्थांचा थोडक्यात अध्ययन करने आवश्यक ठरते.

भारताला स्वातंत्र मिळाल्यापासुन इ.स. 1977 पर्यंत भारतीय संसदेमध्ये प्रभावी विरोधी पक्षाचा अभाव दिसतो. इ.स. 1977 मध्ये प्रथमतः श्री मोरारजी देसाईच्या नेतृत्वाखाली गैर—कॉग्रेसी पक्षाचे सरकार सत्तारुढ झाले. इ.स. 1977—1980 पर्यंत कॉग्रेस ने प्रभावी विरोधी पक्षाची भुमीका पार पाडली. इ.स. 1980—1989 पर्यंतच्या काळात कॉग्रेस पक्षाची सत्ता होती. या नंतर 1989 पासुन देशामध्ये आघाडयाच्या राजकारणाची सुरुवात झाली. कॉग्रेस पक्षाला सुध्दा सरकार बनवण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांचा पाठिंबा घ्यावा लागतो. इ.स. 1989 पासुन देशाच्या राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव वाढताना आणि राष्ट्रीय पक्षाचा प्रभाव कमी होताना दिसतो. आज कॉग्रेस असो की भाजप असो प्रादेशिक पक्षांचा पाठिंबा घेतल्या शिवाय केंद्रामध्ये सरकार स्थापित करु शकत नाही. आणि या सर्व घटकांनी भारतीय संसदेच्या कार्यांना प्रभावित करण्यात महत्वपुर्ण भुमीका पार पाडली आहे.

इ.स. 1991 नंतर भारताच्या राजकारणात नैतीक घटकांचा प्रभाव कमी होतांना आणि भौतीक घटकांचा प्रभाव वाढतांना दिसतो. स्वातंत्रप्राप्तीसाठी केलेल्या जन आंदोलनात महात्मा गांधींची भुमीका महत्वपुर्ण असल्याने त्यांचा थोडा का होईना प्रभाव टिकून होता. परंतु 1991 नंतर हा प्रभाव कमी होताना दिसतो. आज राजकारणात अपराधीकरण वाढले आहे. धनबल व बाहुबलाला अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. अण्णा हजारे आणि बाबा रामदेव यांचे जन आंदोलन मागे पडत आहे. या सर्व घटकांनी भारतीय संसदेच्या भुमीकेला प्रभावीत करण्यात महत्वपुर्ण कार्य पार पडले आहे.

निष्कर्ष :— थोडक्यात सांगायचे म्हणजे स्वातंत्रप्राप्तीपासुन आजपर्यंत भारतीय संसदेने महत्वपुर्ण भुमीका पार पाडली आहे. परंतु सध्याच्या काळात राजकारणाचे अपराधीकरन, धनबल व बाहुबलाचा वाढता प्रभाव नैतीक मुल्यांचा —हास आणि प्रशासकिय भ्रष्टाचार यामुळे संसदेचा प्रभाव कमी झाला आहे. हे सर्व असले तरीपण भारतीय संसदेचे भविष्य उज्वल आहे असे आपण म्हणु शकतो.

....

संदर्भ ग्रंथ :—

1- सुभाष कश्यप, भारत का संविधान और संवैधानिक विधी
2- डेवीड बीथम/केदीन बॉपले, लोकतंत्र, नेशनल बुक ट्रस्ट इंडिया
3- सुभाष कश्यप, हमारी संसद
4- प्रा. महादेव गव्हाणे, राज्यशास्त्र
5- डॉ. बी.एल. फाडिया, भारतीय राज्यव्यवस्था एंव भारत का संविधान

....

ISSN 2278 - 3199

पावसाच्या पाण्याचे संकलन :— काळाची गरज

प्रा. ए.एस. बावनकर. भूगोलशास्त्र विभाग प्रमुख, एस.एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर.

==

सर्व नैसर्गिक संसाधनामध्ये शुध्द पाणी ही सर्वांत अमूल्य संपत्ती आहे. पृथ्वीचा सुमारे तीन चतुर्थांश भाग पाण्याने व्यापला असला तरीही एकूण जलसंपत्तीपैकी 97 टक्के पाणी समुद्रात सामावलेले आहे. म्हणजे फक्त 3 टक्के पाणी पिण्यासाठी किंवा इतर उपयोगांसाठी वापरता येते. शास्त्रज्ञांच्या अंदाजानुसार एकूण साठयापैकी प्रत्येकी 10 हजार मिलीलिटर मागे फक्त 35 मिलीलिटर पाणीच पेय जल म्हणून उपलब्ध आहे. म्हणून पाणी ही एक मौल्यवान नैसर्गिक संपत्ती आहे. तिचा वापर फार काळजीपूर्वक करणे गरजेचे आहे.

उपलब्ध होणा—या पाण्याचे व्यवस्थापन करणे ही आज काळाची गरज आहे. सध्याचे बदलते हवामान तापमानवाढीसारख्या परिणामांमुळे पावसाची अनियमितता, पाण्याची कमी होत जाणारी उपलब्धता, दुष्काळ, वादळे यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती सतत वाढत आहेत. अशावेळी पीक उत्पादनाची शाश्वतता वाढविण्यासाठी जलसंसाधनाचा उपयोग जास्तीत जास्त सहजतेने करणे आवश्यक बनले आहे.

जगातील आरोग्य संघटनेच्या अनुमानानुसार विकसनशील देशातील 80 टक्के आजार हे स्व्च्छता व पिण्याच्या शुध्द पाण्याच्या अभावामुळे तसेच, सांडपाण्याचे अयोग्य व्यवस्थापन यामुळे होतात. आज बहुसंख्य विकसनशील देशांचा प्राधान्यक्रम शुध्द पाणी पुरवठा करणे हा आहे.

जगातील अनेक भागांमध्ये घरगुती वापरासाठी, कारखान्यासाठी व सिंचनासाठी असलेला पाण्याचा तुटवडा हा आर्थिक विकासातील अडथळा आहे. भूपृष्ठीय पाण्याचा योग्य वापर न केल्याने व भूजलसाठे कमी होत असल्याने ही तुटवडयाची समस्या गंभीर होत चालली आहे. लोकसंख्या वाढीपेक्षा पाण्याचा वापर अधिक वाढला आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासावर तसेच जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होत आहे. जलसंवर्धन हे अनेक भागांमध्ये शुध्द पाणीपुरवठा करण्याचे एक महत्वाचे वाढते माध्यम आहे. उपलब्ध जल साधनसंपत्ती मर्यादित असल्यामुळे जलसिंचन, औद्योगिक प्रक्रिया, घरगुती वापर यासारख्या क्रियांमध्ये वापरल्या जाणा—या पाण्याचा कमीत कमी वापर, पुनर्चक्रीकरण, पुर्नवापर केल्यास पाण्याचा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल.

जलसंवर्धनाचे उपाय :— पाण्याची उपलब्धता, स्थानिक गरजा व परंपरा यानुसार वेगवेगळया ठिकाणी विविध जलसंवर्धनाचे उपाय करता येतात. त्यातील काही उपाय खालीलप्रमाणे :—

पावसाच्या पाण्याचे संकलन :— पावसाच्या पाण्याचे संकलन करणे ही संकल्पना जुनीच आहे. जवळजवळ 4000 वर्षापुर्वी ताम्र युगात सुरू झाली असुन जगातील अनेक कोरडया प्रदेशातील भागांमध्ये शेकडो वर्षांपासून वापरली जात आहे. उदा. राजस्थान अशा कोरडया प्रदेशातील भागांमध्ये पावसाचे पाणी संकलनाच्या पारंपारीक पध्दती विकसित केल्या गेल्या आणि त्या तेथील स्थानिक लोकांनी अचूक अमंलात आणल्या. या पध्दती परंपरागत वापरात आहेत. पण गावांना आणि शहरांना जेव्हापासून नळाव्दारे पाणीपुरवठा होऊ लागला तेव्हापासून अशा जुन्या जलसंकलनाच्या पध्दतीकडे दुर्लक्ष होत गेले. सध्या यातील अनेक पध्दती देशातील काही भागात विशेषतः राजस्थान, गुजरात आणि तामीळनाडुमध्ये पुन्हा वापरात येऊ लागल्या आहेत.

संज्ञा :— पावसाच्या पाण्याचे संकलन ही कल्पना म्हणजे 'जेथे पावसाचे पाणी पडेल तेथे ते साठविणे. पावसाळयामध्ये किंवा इतर वेळी पडलेल्या पावसाचे पाणी साठवणे व त्याचा वर्षभरासाठी वापर करणे यालाच 'पावसाच्या पाण्याचे संकलन' असे म्हणतात. घराचे छप्पर किंवा शेती क्षेत्र किंवा भूपृष्ठभाग असा कोणताही पृष्ठभाग जो प्रदुषणापासून मुक्त असेल त्याव्दारे पावसाच्या पाण्याच्या संकलनाच्या प्रयोजनामुळे जमीनीखालील पाणी साठयामध्ये वाढ तसेच भुपृष्ठावर पाणी साठा निर्माण होण्यास मदत होते. शहरी भागांमधील घरे, रस्ते, इत्यादीच्या बांधणीमुळे जमिनीत पाणी झिरपण्यास प्रतिबंध होतो. भुपृष्ठावरील पाण्यात प्रदुषणे मिसळल्यामुळे प्रदुषित होण्याचा धोका असतो. त्याचा पाण्याच्या गुणवत्तेवर परिणाम होतो म्हणूनच पावसाच्या पाणी संकलनाच्या दोन प्रकारच्या पध्दती सुचविल्या आहेत.

1. छतावर पडणारे पावसाचे पाणी टाकीत संकलित करणे.
2. भूपृष्ठावरील पावसाचे पाणी जमिनीखालील टाकीत संकलित करणे.

छतावरील पावसाचे पाणी स्वच्छ असते म्हणूनच पिण्यासाठी व इतर घरगुती कारणांसाठी ते वापरता येऊ शकते. भूपृष्ठावरून वाहणारे पाणी जर जमिनीखालील टाक्यामध्ये साठविले तर त्याचा घरगुती वापरासाठी,

शेतीसाठी किंवा इतर वापरासाठी उपयोग होतो. परंतु ते अशुध्द असल्यामुळे पिण्यासाठी वापरता येत नाही. छतावरील पडणा–या पाण्याचा वापर घराजवळील किंवा शहरातील भूजलसाठे वाढविण्यासाठी उपयोग होऊ शकतो.

पावसाचे प्रमाण x छताचे क्षेत्रफळ = संकलित पाण्याचे आकारमान

पावसाच्या पाण्याचे संकलन करण्यासाठी प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे

(अ) पाणलोट क्षेत्र

(ब) साठवणूक व्यवस्था

(क) पाणी वापराचे व्यवस्थापन

(अ) पाणलोट क्षेत्र :– हे असे भूपृष्ठीय क्षेत्र आहे ज्यावरून पावसाचे वाहून जाणारे पाणी एकत्र केले जाते. उदाहरणार्थ घराच्या किंवा इमारतीच्या छताचा भाग, किंवा जमिनीवरील विशिष्ट क्षेत्र एखाद्या सोसायटी किंवा हाऊसिंग कॉम्प्लेक्सचे पाणलोट क्षेत्र पाईप लाईन व्दारा पाणी गोळा करून वाढविता येते. एखाद्या वसाहतीमधील पाणलोट क्षेत्र पाईपलाईनव्दारा पाणी गोळा करून वाढवता येते. वाहून जाणा–या पाण्यावर निरनिराळे घटक परिणाम करतात ते पुढीलप्रमाणे.

1. पावसाची तीव्रता पावसाचा कालावधी, पाऊस पडण्याचा काळ जसे की पहिला पाऊस (जमिन भिजवण्यासाठी) व पुढील पावसादरम्यान (जमिनीत पाणी मुरविण्यासाठी).

2. भूपृष्ठीय रचना जसे की गुळगुळीत पृष्ठभाग (ज्यावरून पाणी जलद गतीने वाहुन जाते) किंवा खडबडीत पृष्ठभाग (पाणी वाहून जाण्याचे प्रमाण कमी).

(ब) साठवणूक व्यवस्था :– ही एक अशी व्यवस्था आहे जेथे पावसाचे पाणी एकत्र केले जाते व कमीत कमी अपव्यय होईल अशा रीतीने साठविले जाते. कालवे, मोठया टाक्या, खडडे किंवा नैसर्गिक खोलगट भागांचा समावेश असून त्यामध्ये नैसर्गिक उताराव्दारे पाणी गोळा केले जाते. एकत्र केलेल्या पावसाच्या पाण्याचा वेगवेगळया वापरासाठी व उपयोगांसाठी ही व्यवस्था वापरली जाते. हयामध्ये कालवे, पाईप लाईन्स, ठिबक सिंचन यांचा समावेश होतो.

(क) पाणी वापराचे व्यवस्थापन :–

1. पाणी स्वच्छ पृष्ठभागावर साठवल्यास चांगल्या दर्जाचे, कमी क्षार असलेले पाणी कमी खर्चात मिळते.

2. प्रत्यक्ष पावसाचे पाणी गोळा केल्याने धरणे, जलाशये किंवा इतर साठयावर कमी अवलंबून रहावे लागते.

3. नैसर्गिक पाणी साठयावर कमी ताण पडतो.

4. जमिनीची धुप, पुराचा वेग तसेच पुराचे प्रमाण कमी होते.

5. भूजलाचे पुनर्भरणाचा वेग वाढतो व भूजलाचा –हास कमी होतो.

6. स्त्रियांचा व मुलांचा पाणी गोळा करण्यासाठी लागणारा वेळ वाचतो व त्याचबरोबर त्यांच्या आरोग्यविषयक समस्या कमी होतात.

7. पाण्यासाठी वाद होत नाहीत.

8. पाणी घराजवळ किंवा वसाहतीमध्ये साठवल्यामुळे वीजेचा खर्च येत नाही. पाणी वाटपाचा खर्च कमी होतो.

पावसाच्या पाण्यापैकी फक्त 40 टक्के पाणी साठविले जाते. उर्वरीत 60 टक्के पाणी वाया जाते. पाणी हे जीवन आहे. एक दिवस जरी आपल्याला पाणी मिळाले नाही तर आपल्या तोंडचे पाणी पळते परंतु हेच पाणी जर आपण सर्वांनी जपून वापरले तर आपल्यावर ही वेळ येणार नाही. यासाठी पाणी बचत आणि वर्षा जलसंचयन ही काळाची गरज आहे.

....

संदर्भ ग्रंथसुची :–

1. डॉ.ज.शा. सामंत, पर्यावरण अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, 2005.

2. डॉ. विठठल घारपुरे, पर्यावरण भूगोलशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपुर, 1999

3. वी.के. श्रीवास्तव, पर्यावरण और परिस्थितीकी, वसुंधरा प्रकाशन, गोरखपूर, 2001.

4. लोकराज्य, डि. 2010.

ISSN 2278 - 3199

मौजा कासा टोल्यातील भुमिउपयोगिता

डॉ. राजश्री धामोरीकर, भूगोल विभाग, न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया.

===

Agriculture is the science & practice of farming. Agriculture या शब्दाची उत्पत्ती लॅटिन भाषेतून झाली असून जमिनीची जोपासना करण्याची ती मानवाची एक प्राचीन कला होय. मानव एक सामाजिक प्राणी असल्यामुळे तो समुह करून राहतो आणि उदरनिर्वाहा करिता विविध व्यवसाय करतो.

भारत, हा एक कृषीप्रधान देश असल्यामुळे, कृषीभूगोलाचे व्यवहारिक जीवनात अत्यंत महत्व आहे. कृषी ही नैसर्गिक पर्यावरणावर अवलंबून असल्याने त्याचा मानव आपली क्षमता व आवश्यकतेनुसार विकासोन्मुख दिशेने संशोधन करून अनुकुल वातावरण, उपयुक्त हवामान भुरचना माती इ. घटकांव्दारे निर्धारित होते. नैसर्गिक प्रदेशांच्या भिन्नतांमुळे शेतीत अनेक अडचणी निर्माण होतात. पण कृषी भूगोलामुळे शेती, पाणी पुरवठयाची व्यवस्था इ. मध्ये संशोधन करून उपयोगिता वाढविता येते. तसेच सिंचन, आणि मातीची सुपिकता टिकविण्या करिता खतांचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

विरळ लोकसंख्येच्या प्रदेशांत काही झोपडया किंवा घर एकत्रित आढळतात. त्यांना वाडी किंवा टोले म्हणतात. हा गृहसमूह म्हणजे लहानसे खेडेगावच असते. त्याची वैशिष्टे म्हणजे–

1. विरळ लोकसंख्येच्या प्रदेशात हे आकाररूप आढळते.

2. दोन–तीन शेतकरी कुटूंब व श्रमिक मंडळी येथे राहतात.

3. खेडयांपेक्षा ही वस्ती खुप लहान असते.

4. या गृहसमूहात एखादे तरी देवस्थान असते.

5. या वस्त्या पूर्णपणे जवळच्या खेडेगावावर अवलंबून असतात.

6. यांची लोकसंख्या 200 पेक्षाही कमी आढळते.

निवड पध्दतीचे निकष ठरवितांना शेत निश्चित करण्याकरिता पटवा–याकडून संपूर्ण माहिती प्राप्त होउ शकली निरीक्षण पध्दतीनुसार सर्वेक्षण करून पिकांचा ताळमेळ कसा आहे, पिक नैसर्गिक पर्जन्यावर अवलंबून आहे कि सिंचनावर तसेच विविध पिकांखालील पिकांची प्रत्यक्ष पाहणी केली.

अन्य घटकांचा प्रभाव जाणून घेण्याकरिता प्रत्यक्ष मुलाखतींचा अवलंब केला त्यामुळे शेतपध्दतींचा वस्त्यांशी असलेल्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास केला. तसेच शेतक–यांच्या फार्मसचा आकार विविधपिक उत्पादन, सिंचन सोयी, कृषी औजार इ. माहितीवर भर देण्यात आला.

भंडारा जिल्हयातील गोंदिया तहसिलीपासून वायव्येकडे 20 कि.मी. अंतरावर जबलपूर नैरोगेज रेल्वे मार्गावर काटी हे खेडे बसलेले आहे. त्यामधील कासाच्या टोल्यात पिक पध्दतीत अत्यंत विविधता आढळते त्यानुसार भूमिउपयोगितेतील वैविध्य लक्षात घेता त्यावरील नैसर्गिक घटकांचा प्रभाव स्पष्ट करण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न.

मौजे कासा हे खेडे अनेक टोल्यांचे बनले असून 21°33′ उत्तर ते 21°40′ उत्तर आणि 80°15′ ते पूर्व 80°20′ पूर्व रेखांशावर स्थित आहे. याच्या उत्तरेस बिरसोला, दक्षिणेस मरारटोला, कन्हारटोला, पुर्वेस बाजारटोला, काटी आणि पश्चिमेला पुजारी टोला विखुरलेला आहे. एकुण क्षेत्रफळ 718.80 चौरस कि.मी. आहे. समुद्र सपाटीपासुन उंची 288.95 मि. असुन भूमी, हवामान माती आणि पाणी पुरवठा हे चार घटक शेतीच्या विकासावर प्रकर्षाने परिणाम करतात.

भूरचनेच्या दृष्टीने हा भाग ओबड धोबड असुन याच्या उत्तरे कडून वैनगंगा व बाघ या नद्या पूर्व पश्चिम दिशेत वाहतात. शेती जनसिंचनाकरिता तलाव उपलब्ध नाहीत पण भूमिगत पाण्याची पातळी 15–20 मि. खोलीवर आहे.

मौजे कासा या टोल्याचे हवामान उष्णकटिबंधीय असून सरासरी पर्जन्य 720 मि.मि. (1996 जुन ते सप्टें.) प्राप्त झाले. में एप्रिल मध्ये 41 ते 43° सेल्सिअस सर्वात जास्त तर डिसेंबर मध्ये 8° सेल्सिअस पर्यंत तापमान कमी होते.

शेतीची वैशिष्टे :–

1.सर्वत्र काळी माती आढळते. वैनगंगेच्या तटीय प्रदेशात जलसिंचन केले जाते. नदीच्या सान्निध्यामुळे येथील भूमिगत जलाचा स्तर उंचावलेला आहे.

2.शेतक–यांची शेत वारसहक्कानुसार तुकडयांमध्ये विभागलेली आहेत. वंशपरंपरेनुसार शेतीचे विभाजन होउन त्यांचा आकार कमी होत गेला म्हणून सर्वा जवळ लहान आकाराची शेत आढळतात. तसेच शेत विखुरलेली आढळतात.

3. जुन्याच शेतीअवजारांचा उदा. फाळ, नांगर इ. चा वापर केला जातो.

4. सखोल शेती पध्दती असून खाद्यान्नपिक 90ः घेतली जातात. ज्याचा मोठा हिस्सा उदर निर्वाहाकरिता वापरला जातो आणि प!ारच थोडा व्यापाराकरिता बाहेर पाठविला जातो. शेतीवर अवलंबुन कुटूंब असे चित्र दिसते.

5. सर्वाधिक लोकसंख्या शेतीत गुतलेली असल्याने पिकांची पेरणी कापणी इ. करिता भरपुर मजूरांची आवश्यकता भासते. काही शेतकरी संपूर्ण वर्षभर शेतांवर काम करतात.

6. अधिकांश शेणखतांचा वापर केला जातो.

7. शेती पूर्णतः मान्सुनच्या लहरीपणावर अवलंबून असल्यामुळे सिंचन सोयींचा वापर अत्यावश्यक ठरत असला तरी आर्थिक पाठिंबा मिळत नसल्यामुळे व भूरचनेच्या प्रतिकुलतेमुळे विहीरीवर पंप बसवुनच जलसिंचन केले जाते.

8. या भागात सुधारित बी–बियाणे, खत पुरवठयाचा अभाव, कृषि औजारांची अनुपलब्धता प्रकर्षाने जाणवते.

9. खंडीय हवामानामुळे पिकांच्या वाढीचा काळ कमी होतो.

10. पर्जन्याचे किती प्रमाण जलस्तरात प्रवेश करते आणि जलाचे किती प्रमाण माती स्विकारते यावर वनस्पती प्रमाणेच जनावर मुख्यतः दुधाळ जनावरांना लागणा–या भरपुर पाण्याची आवश्यकता अवलंबून असते.

11. शेतक–यांची शेत विखुरलेल्या तुकडयांमध्ये असली तरी एकाच शेतातुन जास्तीत जास्त पिक घेण्याचा प्रयत्न केल्या जातो. उदा. धान्य पिकांसोबतच फळभाज्यांचेही उत्पादन घेतले जाते. पाणीपुरवठयाच्या दृष्टीने नदीकाठावर उसाचे भरपूर उत्पादन ऑक्टोंबर ते जानेवारी पर्यंत घेतले जाते.

माती– भूमि उपयोगीतेत मातीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. स्टेहलर च्या मते 'कोणत्याही क्षेत्रातील शेती हवामानानंतर सर्वात अधिक त्या क्षेत्रातील मातीने प्रभावित होते व वनस्पतीचा विकास मातीवरच आधारित असतो'. मातीचे परीक्षण करून कृषीउत्पादन क्षमता किती आहे त्यातुन कोणत्या प्रकारची पिक घेउ शकता येतात या बद्दल योग्य ती माहिती मिळते. सर्वसामान्य येथे मातीचे तीन प्रकार आढळतात.

1. उच्च दर्जाची माती. ही माती काळीभोर असून त्यात मउपणा असतो. या मातीत पाणी साठवुन ठेवण्याची क्षमता जास्त असते. हे मातीकण खुप क्षारयुक्त असतात. याची उत्पादकता वाढते.

2. मध्यमदर्जाची माती ही माती तांबुस व पांढ–या रंगाची असते. मातीचे कण उच्च दर्जाच्या मातीपेक्षा मोठे असतात. या माती मध्ये पाण्याचा निचरा मोठया प्रमाणात होत असतो. त्यामुळे या मातीत ज्या पिकांना जलसिंचन कमी लागते तीच पिक घेतली जातात. उदा. भाजीपाला, मिर्ची, गहू.

3. निम्नदर्जाची माती – ही माती चुनखडीयुक्त असते. या मातीत हयुमसचे प्रमाण कमी असल्याने या मातीचे कण मोठे असतात त्यामुळे या मातीत पाणी धर!न ठेवण्याची क्षमता कमी असते. म्हणुनच या प्रकारच्या मातीमध्ये चांगले पिक घेता येउ शकत नाही.

या गावातील मातीचे निरीक्षण केल्यानंतर असे आढळून आले कि, या गावात काळी व मध्यम प्रतीची माती आहे. म्हणुनच येथील शेतकरी खतांचा फारसा वापर न करता एकापेक्षा अधिक पिक घेतात.

भूमि उपयोग :– येथील शेतीच वैशिष्ट म्हणजे सर्वसाधारपणे एकाच जमिनीत अनेक पिक आढळतात. माती सुपिक असल्याने येथे बाराही महिने पिक घेतली जातात. येथे एकूण लागवडी खालील क्षेत्र हा 3.25 एकर असुन त्यापैकी 463.05 एकर क्षेत्र सिंचित आणि 220.20 एकर क्षेत्र असिंचित आहे. एकुण खरीप पिकाखालील क्षेत्र 564.50 एकर असुन ओलिताखालील क्षेत्रात धान, उ!स आणि बिन ओलिता खाली क्षेत्रातून धान, तूर, सोयाबिन, आंबाडी, वाल भाजीपाला इ. चे उत्पादन घेतले जाते. रबी पिकांचे क्षेत्र एकुण क्षेत्रात 118.75 एकर असुन ओलिताखालील क्षेत्रातुन गहू, उन्हाळी धान, भाज्या, मिर्ची, तर बिन ओलित खालील क्षेत्रातून उडिद, चना डाळ, जवस, पोपट, वाटाणा इ. चे पिक घेतले जाते.

भूमी उपयोगितेच्या नकाशावरून पडित जमीन 14.50 एकर खलू पडित जमिन 7–34 एकर लागवडी करिता उपलब्ध नसणारी, 1.30 एकर, एकुण पडित 23.14 एकर, झुडपी जंगल, 78.44, बसलेले भाग, 21.19, भुरण –, 10–71, स्के. 17095, नदीनाले 0.18, स्मशान 1.50, तलावाच्या आसपास झुडपी 0.26 असे एकुण 131.17 एकर क्षेत्र वर्गीकृत केले आहेत.

ईशान्य पूर्वकडील जमिन पडित तर मध्ये आणि ईशान्येकडे गवताळ मैदान आढळतात. मौजे कासाच्या नकाशावरून हे स्पष्ट होते कि, पडित जमीन, गवताळ क्षेत्र व मानवी वसत्याव्यतिरिक्त सर्वच भाग सिंचनावर अवलंबुन आहेत.

पिक प्रणाली :– येथे तुकडयांमध्ये विभाजित शेतांमधून जास्तीत जास्त पिक घेण्याचे प्रयत्न केले जातात. माती सुपिक असल्यामुळे बाराही महिने पिक घेतली जातात. पिकसंमिश्रण पुढीलप्रमाणे आढळते–

1. A1RP तांदुळ + pulse तुर – एक पिक

2. A2RP स्तरीफ तांदुळ + रब्बी तूर लखोळी वाटाना दोन पिक

3. A2RP OS खरीप हंगामात तांदुळ + तुर रब्बीमध्ये oil seeds

4. A2RW OS खरीप हंगामात तांदुळ + तुर रब्बीमध्ये वपस seeds

5. A3RPWG तीन पिक प्रणाली – खरीप तांदुळ व तूर नंतर रबीमध्ये गहू चना इ. पिक

6. A2RGP खरीप तांदुळ. बटाटे

7. A2RPSB खरीप तांदुळ तूर. सोयाबिन

8. A1SL एका पिक पध्दती फक्त उसाचे उत्पादन

9. A2RPVG खरीप तांदुळ तुर हिरव्या भाज्या

एकंदरीत यावरून असे स्पष्ट होते कि –

1. वर्षात केवळ एका पिकाचे संपूर्ण वर्षभर उत्पादन – उस.
2. वर्षातुन दोन पिक
3. एकाच शेतातून वर्षातून तिन प्रकारची पिक
4. तीन पिक मात्र फारच मर्यादित क्षेत्रात घेतली जातात दुबार पिकाखालील एकूण क्षेत्र 118.75 असुन त्यापैकी 72–75% सिंचित तर 46.0% असिंचित क्षेत्र आहे.

या टोळयातील पिक लागवडीखालील क्षेत्रातल्या मातीचा नमुना घेतल्यानंतर एकंदर शेतीयोग्य जमिनीत मातीची PH value 4.5 ते 5 इतकी आढळते. म्हणजे अलकलीचे प्रमाण चांगले आहे आणि पडीत जमिनीत मात्र ते 7 ते 7.5 च्या वर जाते जी पिकासाठी उपयुक्त नाही. ज्याठिकाणी PH value 5.5 पेक्षा कमी आहे. तेथे एका पिकपध्दती व दुबार पिकपध्दती आढळते. या टोल्याच्या उत्तर पश्चिमेला 5.5 पेक्षा PH value कमी, तर द.पू. आणि उत्तर पुर्वेला 6 ते 7 मूल्य आढळते. म्हणजेच 5.5 ते 6.5 च्या दरम्यान PH valve असलेल्या जमिनीत अनेक पिक घेतली जाउ शकतात.

उत्तरेकडील, दक्षिणेकडील पडीत जमीनीच्या भागात आद्रतेचे प्रमाण कमी आहे. टोल्याच्या मध्यभागात आद्रतेचे प्रमाण जास्त आहे. ऐकेरी पिकाखालील क्षेत्र Monoculture एकेरी पिकाखालील क्षेत्र सर्वात जास्त आहे. माती भरुकर रेताळ प्रकारची असुन या क्षेत्रात जलसिंचना अभावी खरीप हंगामातील एकेरी पिक घेतात. तांदुळाचे पिक वर्षातून एकदाच घेतले जाते. कारण जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध नसुन टोल्याच्या इशान्य, दक्षिण व नैर्ऋत्येला कन्हारटोला तेढवा रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला घेतले जाते.

1. उस हे वार्षिक पिक असल्यामुळे या पिकाखालील जमिनीची नांगरणी वर्षातून एकदाच करावी लागते. विशेषतः नाल्याच्या जवळ गावाच्या व नैर्ऋत्येला तेढवा गावाकडे तसेच उत्तरेला गाव सीमेजवळ व मरारटोल्याच्या उत्तरेकडे हे पिक घेतले जाते

2. दुबार पिकाखालील लागवडीचे क्षेत्र जलसिंचन विहीरीव्दारे केले जाते. माती काळी सुपीक पाणी धर!न ठेवणारी असल्यामुळे वर्षातुन दोनदा पिक घेतात. उदा. तांदुळ, गहू, तेलबिया इ. टोल्याच्या मध्य, वायव्य व पश्चिम भागात ही उत्पादन काढतात तसेच द. ला कन्हारटोला ते तेढवाच्या दोनही बाजूला दुबार पिकाचे प्रमाण जास्त आढळते. जलसिंचनाच्या भरपुर अभावापायी शेतक–यांना आर्थिक प!ायदा विशेष होत नाही. क्षेत्रीय अध्ययनात असे आढळून आले कि, एक पिक घेतल्यानंतर पुन्हा जमिनीची नांगरणी करण्याकरिता जमिनीत ओलावा टिकून राहून शकला नाही. कडधान्यामध्ये वाटाणा, पोपट, मुग 3 चे उत्पादन घेतले जाते. तांदळाचे पिक खरीप हंगामात तर तेलबियांचे पिक रबी हंगामात घेतले जाते.

3. तिन पिक लागवडी खालील क्षेत्र दुबार पिक क्षेत्रापेक्षा यांचे क्षेत्र कमी असुन ज्या क्षेत्रात जलसिंचनाचा पुरेसा व्यवस्था आहेत किंबहुना अधिकांश जलसिंचन विहीरीव्दारे केले जाते. तसेच टोल्याजवळून वाहणा–या नदीपाण्याचा उपयोग तीन पिक घेण्यासाठी केल्या जातो. खरिप हंगामात तांदुळ आणि तुरीचे उत्पादन तर रबी हंगामात पुन्हा नांगरणी कर!न कडधान्य तांदुळ भाजीपाल्याचे पिक घेतले जाते. उच्च सुपीक जमीन व जलंसिचन सोयी उपलब्ध असल्यामुळे भाजीपाल्याचे पिक घेतले जाते. टोल्याच्या उत्तरेला, पुर्वेला व नैर्ऋत्येला भागात नाल्याच्या काठावरील क्षेत्रात भाजीपाला काढला जातो.

4. पडित जमीन– टोल्याच्या उत्तरेला बिरसोला गावाच्या सीमेलगत, दक्षिण पश्चिमेला विखुरलेल्या भागात पडित जमीन असुन शेतकक–यांच्या आर्थिक विपन्नतेमुळे व जलसिंचन साधनांच्या अभावामुळे येथे कोणत्याच प्रकारचे पिक घेतले जात नाही.

5. चराउ जमिन :– सरकारच्या ताब्यात असुन पशुचारणासाठी हिचा उपयोग केला जातो जी टोल्याच्या इशान्येला, पूर्वेला तसेच तेढवा कन्हारटोला सीमेलगत रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला पसरलेले आढळते.

एकंदरीत येथील वस्त्या विखुरलेल्या आहेत. टोल्यांची मिळून एकूण लोकसंख्या 1100 आहे. आर्थिक दृष्टीने कुटूंबाच्या उत्पन्नानुसार वर्गीकरण केल्यास Annual 5000 पेक्षा जास्त उत्पन्न असणा–या

शेतक–यांची संख्या जास्त आहे. हयांच्या जवळ विस्तृत शेत जमीन आहे. त्यांचे उत्पन्न ही जास्त आहे. शेताच्या आधारावर उत्पन्नाचे प्रमाण अवलंबुन आहे. एकुण लोकसंख्येपैकी 90% शेतीत गुंतली आहे. शेष लोकसंख्या शासकीय नोकरी व्यापार लघुउद्योगांमध्ये व्यस्त आहे. एकंदरीत भारतीय शेतकरी नेहमीच अडचणीत असतो आणि बहतांशी सावकाराकडून कर्ज उचलले जाते. 10 वी मॅट्रीक पर्यंतचे शिक्षण येथे उपलब्ध असल्यामुळे पुढील शिक्षणाकरिता गोंदियाला जावे लागते. स्वतःच्या शेतावरच काम करत असल्यामुळे हळूहळू शिक्षण बंद पडते. वाढत्या निरक्षरतेमुळे जीवनस्तर खालावतो. महाराष्ट्र बॅकेची शाखा असूनही वित्तसहा'य घेतले जात नाही. लोकांना शेतीतून उत्पन्न जास्त मिळत असले तरी त्याचा योग्य वापर न झाल्याने योग्य प्रमाणात नफा मिळत नाही. तरी देखील या खेडयात नदी तटीय सुपीक क्षेत्रातून भरपूर पाणी पुरवठयामुळे उस, कडधान्य, भाजीपाला इ. उत्पादन घेतले जाते. भाजीपाला तर दररोज गोंदिया च्या बाजारात पोहचत असतो. पण प्रति एकर उत्पादन मात्र कमी आहे. कारण ते संलग्न पटयात घेतले जात नाही. नदीखो–याची सुपिक काळी माती भरपूर पाणीपुरवठा, नॅरोगेज रेल्वेची उपलब्धता, गोंदिया बाजारपेठ, भरपूर मजूरवर्ग उपलब्ध असूनही या गावाचा सामाजिक आर्थिक कृषी विषयक विकास घडून आलेला नाही. मातीतील आर्द्रता व मातीचे PH मूल्य यावरून मातीची गुणवत्ता, उत्पादकता लक्षात येते. ज्या मातीत आर्द्रतेचे प्रमाण मर्यादित असुन PH value कमी असेल तर त्या मातीच्या उत्पादकतेत वाढ होते. तसेच पाणी क्षारयुक्त असुनही पाणी साठवुन ठेवण्याची क्षमता जास्त असल्यास शेतीची उत्पादकता वाढते. याकरिता नविन तंत्रज्ञान, आर्थिक मदत, सिंचन सोयी उपलब्ध करून दिल्यास या क्षेत्रात हरितक्रांती घडून येईल. सुधारित उत्तम बियाणे, खत व औजारांचा पुरवठा होउ शकला पाहिजे. या भागात उसाचे पिक भरपुर प्रमाणात घेतले जाते. येथे खांडसरी साखरेचा उद्योग सुरू केल्यास पिक उत्पादनाला प्रोत्साहन मिळेल. येथील शेतातील ताजी भाजी गोंदिया बाजारात दररोज पोहचविली जात असल्यामुळे दुग्ध संकलन केंद्रा प्रमाणेच भाजी संकलन केंद्राची व्यवस्था करून ती जपणुक करण्याचा प्रयत्न केल्यास शेतक–यांना शेतसुधारणेकडे जास्तीत जास्त लक्ष देता येईल. ज्यामुळे त्यांचा दैनिक खर्च, वेळ व जाण्या–येण्याचे परिश्रम वाचतील. शेतक–यांजवळ किमान इतकी जमीन अवश्य असावी कि ज्यावर त्याचे भांडवल व श्रमाचा समुचित उपयोग होउन कुटूंबाचे भरणपोषण होउ शकेल. याकरिता त्याला निश्चित असे अधिकार, अटी, उचित किराया व हस्तांतरण करण्याचे स्वातंत्र द्यावे. जेणे करून स्थायी व पैतृक अधिकार असलेले शेतकरी कुशलतापूर्वक शेती करण्यास समर्थ ठरतील.

ISSN 2278 - 3199

महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तराची समस्या

डॉ.कल्याण साखरकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, फुलसिंग नाईक महाविद्यालय, पुसद जि.यवतमाळ, महाराष्ट्र

प्रस्तावना – लोकसंख्याशास्त्रात लोकसंख्या व नैसर्गिक साधनसंपदा हे दोन घटक महत्वाचे आहेत. लोकसंख्येतील वृध्दी व आर्थिक प्रगती यांच्यात परस्परसंबंध आहे. कोणत्याही राष्ट्राची अथवा समाजाची प्रगती ही निसर्गनिर्मिती उत्पादक घटकांचे रुपांतर करण्यासाठी अत्यावश्यक असलेल्या मानवी भांडवल व बाजारपेठांवर निर्भर असते. मानवी समाज ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या भांडवलावर आपल्या मुलभूत भौतिक व अभौतिक गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रमाणबध्द प्रयत्न करीत असतो. काही मानवी गटाव्दारे गरजांची पूर्ती करण्यास सक्षमता प्रकट केली जाते. तर काही मानवी गटाव्दारे असक्षमता प्रकट केली जाते. पण कोणत्याही राष्ट्रातील वा राज्यातील लोकसंख्येचा संबंध उत्पादन व उपभोगाच्या सक्षमतेशी वा क्षमतेशी येत असतो.

लिंग गुणोत्तराविषयी सामाजिक विचारधारा – लिंग गुणोत्तराविषयी पाश्चात्य व भारतीय समाज सुधारकांनी प्रबोधन केले आहे. महात्मा जोतिराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे अध्वर्यू आहेत. एकाने स्त्री आणि पुरुष समतेचा पाया संरचित केला तर दुसऱ्याने भारतीय संविधानाच्या आधारे संरचित पायावर कळस बांधण्याचे कार्य केले आहे. लिंग गुणोत्तराविषयी महात्मा जोतिराव फुलेंनी स्त्रीयांच्या दर्जा विषयी मत व्यक्त केले. स्त्रीयांच्या पोटी पुरुषांचा जन्म होतो म्हणून ती कनिष्ठ असू शकत नाही. तर तिचा दर्जा पुरुषांप्रमाणे श्रेष्ठ श्रेणीतील आहे. रविंद्रनाथ टागोरने स्त्रियांनी आपल्या अथांग अश्रुंनी विश्वाच्या हृदयाला त्याप्रमाणे कवटाळले आहे ज्याप्रमाणे समुद्राने पृथ्वीला कवटाळले आहे. बॅरिस्टर एम.के.गांधी ने स्त्री म्हणजे अंहिसा व स्वार्थ्याच्या त्यागाची मूर्ती आहे. साने गुरुजींच्या मते, स्त्रीयांचा मान सन्मान करणे हे सांस्कृतिक प्रगतीचे लक्षण आहे. बंगाली लेखक शरदच्रंदने मानवाच्या मृत्युचे दुःख नाही तितके मानवतेच्या मृत्युचे आहे. स्वामी विवेकानंदाने कोणताही पक्षी एका पंखाने आकाशात झेप घेवू शकत नाही. मानव सुध्दा स्त्री–पुरुंष पंखानेच मानवतेकडे वाटचाल करीत असतो. डॉ.अमर्त्य सेन च्या मते कोणत्याही राष्ट्राचा विकास अर्ध्या लोकसंख्येला दुर्लक्षित करुन होवू शकत नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी समाजाचे स्त्री व पुरुष ही दोन रथाची चाके आहेत. स्त्री व पुरुष हयांच्यापैकी एक मोठा आणि एक लहान असेल तर जीवनाचा प्रवास योग्य दिशेने होवू शकत नाही. म्हणून स्त्री व पुरुषांचा मार्ग एकच असणे अनिवार्य आहे.

लोकसंख्येची संरचना व लिंग गुणोत्तर समस्या– कोणत्याही राष्ट्रातील लोकसंख्यात्मक संरचनेत लिंग गुणोत्तर प्रमाण, वैवाहिक स्थिती, जन्म–मृत्यु, ग्रामीण–नागरी लोकसंख्या, साक्षरता, वयोमान, आयुर्मान इत्यादींचा अंतर्भाव केला जातो. लोकसंख्या संरचनेत लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास करणे महत्वाचे मानले जात आहे. भारतात एकूण लोकसंख्येत दरहजारी पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण किमान 945 वा 950 असणे आवश्यक आहे. लिंग संरचनेचा अभ्यास सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून केला जात आहे. लिंग संरचना म्हणजे लोकसंख्येतील स्त्री व पुरुषांचे प्रमाण होय. हे प्रमाण एकहजार पुरुषांच्या मागे किती स्त्रीया आहेत, या पध्दतीने प्रकट केले जाते. लिंग संरचनेचा जन्मदर व वैवाहिक प्रमाणावर प्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. आणि श्रमशक्तीच्या पुरवठयावर अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. लोकसंख्येत पुरुष लिंगाचे प्रमाण अधिक असेल श्रमशक्तीचा पुरवठा अधिक प्रमाणात होत असतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावर कमी–अधिक प्रमाणात परिणाम आढळून येतो.

भारतातील लोकसंख्या संरचनेत लिंग गुणोत्तर प्रमाणात विषमता आहे. भारतातील लिग गुणोत्तर प्रमाणात फारसी तफावत नसेल तर संतुलन वा समतोल आहे असे गृहित मानले जाते. याउलट स्त्री लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी वा अधिक असेल तर लिंग गुणोत्तरातील प्रमाणात असंतुलन आहे असे गृहिततत्व आहे. या असंतुलनाचा प्रभाव समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनावर फार मोठया प्रमाणात पडत असतो. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत पुरूष लिंग गुणोत्तरापेक्षा स्त्रीयांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण अधिक असल्यास बहुपत्नी विवाहाची पध्दत प्रचलित होण्याची शक्यता असते. याउलट स्त्रीलिंग गुणोत्तराचे प्रमाण पुरूष लिंग गुणोत्तरापेक्षा कमी झाले तर विवाह हा पुरूष लिंगाकरिता समस्या निर्माण होवू शकते. आणि या समस्येतून लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

लिंग गुणोत्तरातील वर्गीकरण :– कोणत्याही राष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येतील स्त्री व पुरूष यांच्यातील परस्पर सापेक्ष प्रमाणास लिंग प्रमाण असे म्हणतात. लिंग गुणोत्तर प्रमाणात विविध वयोगटातील लोकसंख्येचे

वर्गीकरण करणे उपयुक्त मानले जाते. या वर्गीकरणानुसार उत्पादक व अवलंबित लोकसंख्येचा अंदाज लक्षात घेणे आवश्यक असते. 15 ते 64 या वयोगटातील लोकसंख्या श्रमाचा पुरवठा करणारी आहे म्हणून ती ''उत्पादक'' आहे. तर 0 ते 14 व 65 पेक्षा अधिक वयाच्या पुढील लोकसंख्यसा ''अवलंबित'' असते. या अवलंबित लोकसंख्येचा अपवाद वगळता 'उत्पादक लोकसंख्येचा' प्रामुख्याने विचार केला जातो म्हणून एकूण लोकसंख्येपैकी क्रियाशील लोकसंख्येचे प्रमाण वर्गीकरणातून उपलब्ध होत असते.

नैसर्गिक नियमाने लिंग गुणोत्तरातील प्रमाणात समानता असायला पाहिजे. परंतु स्त्री लिंगाचे सामाजिक स्थान व आर्थिक परिस्थिती या घटकामुळे लिंग गुणोत्तरात विषमता वा असमानता निर्माण केली जात आहे. प्रगत व विकसित पुरूषप्रधान समाजात स्त्रीयांना पुरूषांच्या बरोबरीचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा दिला जात नाही. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रातील स्त्रीया सकस आहार व आरोग्याच्या दृष्टीने दुर्लक्षित असल्यामुळे वेगवेगळया वयोगटातील मुलींचा व स्त्रीयांच्या आकस्मिक मृत्यमुखी पडणाऱ्यांची संख्या पुरूषांपेक्षा अधिक आहे. मानव विकास निर्देशांकात स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जाला महत्वाचे स्थान दिले आहे.

लिंग गुणोत्तर प्रमाण दोन प्रकारे काढले जाते. पहिला प्रकार म्हणजे पुरूषांचे स्त्रीयांशी असलेले सापेक्ष प्रमाण निश्चित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या लोकसंख्या विषयक वार्षिक पुस्तिकेसाठी पुरूषांची लोकसंख्या x 100 आणि भागीला स्त्रीयांची लोकसंख्या या सुत्राचा अवलंब केला जातो. या सुत्राने काढलेले लिंग प्रमाण दर 100 स्त्रियांमागे पुरूषांची संख्या किती आहे हे कळत असते. जेव्हा लिंग गुणोत्तर प्रमाण 100 पेक्षा अधिक असते तेव्हा एकूण लोकसंख्येत पुरूषांचे प्रमाण अधिक असते.याउलट लिंग गुणोत्तर प्रमाण 100 पेक्षा कमी असते तेव्हा एकूण लोकसंख्येत स्त्रीयांचे प्रमाण अधिक असते.

लिंग प्रमाण निश्चित करण्याची दुसरी पध्दत दर हजार पुरूषांमागे स्त्रीयांची संख्या काढणे ही होय. लिग प्रमाण = स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या × 100 आणि ÷ पुरूषांची एकूण लोकसंख्या असे सुत्र आहे. लिंग गुणोत्तर प्रमाणात 1000 संख्या असणे ही आदर्शात्मक स्थिती असते. परंतु 1000 संख्या नसेल तर लिंग गुणोत्तर प्रमाणात असमानता वा विषमता असते. या असमानता व विषमतेतून सामाजिक समस्या निर्माण होतात. भारतात एक हजार पुरूषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी होत आहे. यावरुन स्त्रीयांच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जा अधिक आहे. यावरुन लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

लोकसंख्येत लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. भारतीय लोकसंख्येतील 1911 ते 1921 या काळाचा अपवाद वगळता 1901 ते 1921 या दोन दशकात लोकसंख्येत 5.8 टक्याने वृध्दी झाली. 1921 ते 1951 या तीन दशकात 43.7 टक्क्याने आणि 1951 ते 1981 या तीन दशकात 87.7 टक्क्याने वृध्दीचा वेग होता. 1981 ते 1991 या एका दशकात लोकसंख्येतील जन्म व मृत्यू दराचे प्रमाण कमी झाले व लोकसंख्या वृध्दीचा राष्ट्रीय दर कमी झाला. या काळात लोकसंख्या शिक्षण व कुटूंब कल्याण कार्यक्रमाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली. 1991 ते 2001 या एका दशकात जन्म व मृत्युदराचे प्रमाण कमी होत गेले. त्यामुळे लोकसंख्या वृध्दीचा संदर्भ आढळून येतो. या लोकसंख्या वृध्दीत पुरुष लिंगाची संख्या स्त्री लिंगापेक्षा अधिक असल्याचे आढळून येत असल्यामुळे लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली.

सारणी –1

महाराष्ट्राची लोकसंख्या आणि लिंग गुणोत्तर प्रमाण

जन गणना वर्ष	* महाराष्ट्राची लोकसंख्या		**लिंग गुणोत्तर प्रमाण			
	लाख	वृध्दी	भारत	बदल	महाराष्ट्र	बदल
1901	194	..	972	....	978	.....
1911	214	+ 10.74	964	– 8	966	– 12
1921	208	– 2.94	955	– 9	950	– 16
1931	239	+ 14.91	950	– 5	947	– 3
1941	268	+ 11.99	945	– 5	949	+ 2
1951	320	+ 19.27	946	+ 1	941	– 8
1961	395	+ 23.60	941	– 5	936	– 5
1971	504	+ 27.45	930	– 11	930	– 6
1981	625	+ 24.54	934	+ 4	937	+ 7
1991	789	+ 25.70	929	– 7	934	– 3
2001	968	+ 22.60	933	+ 6	922	– 12
f 2011	1123	+ 15.99	914	+ 7	925	+ 13

*सवदी, ए.बी. 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र ' (2010 : निराली प्रकाशन पुणे पृ. 14–18. Census of India 2011and Maharashtra At a Glance P. 27 f सागर के. सपूर्ण कृषि सेवक (2012 : के संपूर्ण कृषि सेवक पृ. 401)

महाराष्ट्र राज्य पुरोगामी विचारसरणीचे राज्य आहे. महाराष्ट्रामध्ये लिंग गुणोत्तराचे सांख्यिकीय गुणोत्तर लक्षात घेतला तर लिंग गुणोत्तरात सातत्याने घट होत असल्याचे आढळून येते. महाराष्ट्रातील वर्तमानातील

क्षेत्रफळाचा अभ्यास केला तर 1901 मध्ये महाराष्ट्राची लोकसंख्या 194 लाख होती. 1911 साली 214 लाख होती. 1921 मध्ये 201 होती. कारण प्लेग, कॉलरा, यासारख्या रोगांच्या साथी व टंचाईमुळे होतीा. 1921 नंतर महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत वाढ झाल्याचे आढळते.

1901 साली महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 194 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 972, 978 : 1000 होते. 1911 साली महाराष्ट्राची लोकसंख्या 214 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 964 व 966:1000 होते. 1901–1911 या एका दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्येत 10.74 टक्क्याने वृध्दी झाली तर भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तरात 8 व 12 ने घट झाली. 1921 साली महाराष्ट्राची लोकसंख्या 208 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 955, 950:1000 होते. 1911–1921 या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्येत 2.94 टक्क्याने घट झाली तर भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील प्रमाणात 9 व 16 ने घट झाली. 1931 मध्ये महाराष्ट्राची लोकसंख्या 239 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 950, 947:1000 होते. 1921 ते 1931 या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्येत 14.91 ने टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारत व महाराष्ट्राच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाणात 5 व 3 ने घट झाली. 1941 साली महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 268 लाख होती. भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 945, 949:1000 होते. 1931 ते 1941 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 11.99 टक्क्याने वृध्दी झाली तर भारतातील लिंग गुणोत्तरात 5 ने घट झाली व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरात 2 ने वृध्दी झाली.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील 1951 च्या भारतीय जनगणनेत महाराष्ट्राची लोकसंख्या 320 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 946, 941:1000 होते. 1941 ते 1951 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 19.27 टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारतातील लिंग गुणोत्तरातील प्रमाणात 1 ने वृध्दी व महाराष्ट्रातील 8 ने घट झाली. 1961 साली महाराष्ट्राची लोकसंख्या 395 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 941, 936:1000 होते. 1951 ते 1961 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 23.60 टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरात प्रत्येकी 5 ने घट झाली. 1971 साली महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 504 होती. भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 930, 930:1000 होते. 1961–71 या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्येत 27.45 टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरात 11 व 6 ने घट झाली. 1981 साली महाराष्ट्राची लोकसंख्या 625 लाख होती. भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 934, 937:1000 होते. 1971–81 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 24.54 ने वृध्दी झाली. तर भारतातील व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील वृध्दीचे प्रमाण 4 व 7 होते.

भारतीय जनगणना 1991 अन्वये महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 789 लाख होती. भारतातील व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 929, 934:1000 होते. 1981 ते 1991 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 25.70 टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील प्रमाणात 7 व 3 ने घट झाली. 2001 साली महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 968 लाख होती. भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 933, 922:1000 होते. 1991 ते 2001 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 22.60 ने वाढ झाली. तर भारतातील लिंग गुणोत्तरात 6 ने वृध्दी झाली आणि महाराष्ट्रात 12 ने घट झाली. 2011 साली महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या 1123 लाख होती. भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 940, 925:1000 असे होते. 2001 ते 2011 या दशकात महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत 15.99टक्क्याने वृध्दी झाली. तर भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणात 7 व 13 ने वृध्दी झाली.

उपरोक्त सांख्यिकीय संदर्भावरुन लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 1901 मध्ये भारतात 972 व महाराष्ट्र राज्यात 978 होते. तर सर्वात कमी लिग गुणोत्तर प्रमाण 1991 मध्ये भारतात 929 होते. तर महाराष्ट्रात 2001 मध्ये 922 होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की भारतात व महाराष्ट्रा राज्यात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी–कमी होत आहे. यातून लिंग गुणोत्तराची सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे.

सारणी–2

भारत व महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर

जनगणना वर्ष	लिंग गुणोत्तर प्रमाण		फरक
	भारत	महाराष्ट्र	
1901	972	978	+ 06
1911	964	966	+ 02
1921	955	950	– 05
1931	950	947	– 03

1941	945	949	+ 04
1951	946	941	– 05
1961	941	936	– 05
1971	930	930	00
1981	934	937	+ 03
1991	929	934	+ 05
2001	933	922	– 11
f 2011	914	925	– 15

*सवदी, ए.बी. 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र ' (2010 : निराली प्रकाशन पुणे पृ. 14–18. Census of India 2011and Maharashtra At a Glance P. 27 f सागर के. सपूर्ण कृषि सेवक (2012 : के संपूर्ण कृषि सेवक पृ. 401)

संदर्भांकित सारणीत भारतीय जनगणना अन्वये भारतातील व महाराष्ट्रातील दर हजारी पुरूषांमध्ये स्त्री लिंग गुणोत्तरातील प्रमाण आणि फरकाचा विचार केला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व 1901 साली भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 972 व 978 असून लिंग गुणोत्तरातील अंतरात महाराष्ट्र राज्याचे प्रमाण 06 ने अधिक होते. 1911 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 964 व 966 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील फरक 02 ने अधिक होते. 1921 साली भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 955 व 950 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्र राज्यातील फरक 05 ने कमी होते. 1931 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 950 व 947 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील फरकाचे प्रमाण 03 ने कमी होते.1941 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 945 व 949 होते. म्हणजेच भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील फरक लिग गुणोत्तरातील फरकाचे प्रमाण 04 ने अधिक होते.

स्वातंत्र्यानंतर 1951 च्या भारतीय जनगणनेनुसार भारतातील व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 946 व 941 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील फरक 05 ने कमी होते. 1961 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 941 व 936 होते. म्हणजेच भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील अंतराचे प्रमाण 05 ने कमी होते.1971 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 930 व 930 होते. म्हणजेच भारत व महाराष्ट्रात लिंग गुणोत्तर प्रमाण समान होते. त्यामुळे लिंग गुणोत्तरातील अंतराचा प्रश्न नाही पण हे प्रमाण लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण होण्याकरिता कारणीभूत ठरले आहे. 1981 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 934 व 937 होते. म्हणजेच भारतातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणातील अंतरापेक्षा महाराष्ट्रातील प्रमाण 03 ने अधिक होते.

भारतीय जनगणना 1991 अन्वये भारतातील व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 929 व 934 होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, भारतातील लिंग गुणोत्तरापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 05 ने अधिक होते. 2001 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 933 व 922 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 11 ने कमी होते. तर 2011 मध्ये भारत व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण 940 व 925 होते. भारतापेक्षा महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 15 ने कमी होते.

उपरोक्त विवेचनावरुन हे स्पष्ट होते की, स्वातंत्र्यपूर्व भारतापेक्षा महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 1901, 1911 व 1941 मध्ये 06, 02 व 04 ने अधिक होते. तर महाराष्ट्र राज्यापेक्षा भारतातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 1921 व 1931 मध्ये 05 व 03 ने अधिक होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतापेक्षा महाराष्ट्र राज्यातील लिग गुणोत्तरातील फरक 1981 व 1991 मध्ये 03 ते 05 ने अधिक होते. तर महाराष्ट्र राज्यापेक्षा भारतातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 1951, 1961, 2001 व 2011 मध्ये 05, 05, 11 व 15 ने अधिक होते. 1971 मध्ये महाराष्ट्र व भारतातील लिंग गुणोत्तरातील अंतर 0 होते. म्हणजे लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1000 असणे आदर्श स्वरुपाचे लक्षण आहे. परंतु 1901 ते 2011 या काळात भारतातील व महाराष्ट्र राज्यातील स्त्री लिंगाचे प्रमाण प्रत्येक दशकात उत्तरोत्तर कमी–कमी होत आहे. त्यामुळे गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर– भारतातील व महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण सांख्यिकीय माहितीवरुन असे आढळते की 1901 ते 2011 या 110 वर्षातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा विचार केला तर 1941–1951 या दशकात भारतात 1 ने वृध्दी झाली. 1971–1981 या दशकात 4 ने, 1991–2001 या दशकात 6 ने आणि 2001–2011 या दशकात 7 ने वृध्दी झाली. तर महाराष्ट्र राज्यातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणात 1931–41 या दशकात 2 टक्क्याने वृध्दी झाली. 1971–81 या दशकात 7 ने वृध्दी झाली व 2001–11 या दशकात 13 टक्क्याने ने वृध्दी झाली आहे. भारतातील सर्वच घटक राज्यामध्ये लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणात घट होत आहे. यामुळे लिंग गुणोत्तराच्या सामाजिक समस्येत वृध्दी होत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात लिंग गुणोत्तर प्रमाणात सतत घट होत आहे. महाराष्ट्रात 1961–91 या तीन दशकाच्या काळात लिंग गुणोत्ततराचे प्रमाण 936, 930, 937, 934:1000 याप्रमाणे होते ते 2001 मध्ये लिंग गुणोत्तर 922:1000 पर्यंत खाली आले आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात लिंग गुणोत्तर प्रमाणात घट झाली. नागरी भागात लिग गुणोत्तर प्रमाणात फारच तफावत असल्याचे आढळते. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती व जमातींमध्ये लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 952 व 973 आहे. म्हणजे या जाती व जमातीमध्ये लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणात संतुलन व समानता असल्याचे आढळते. पण ईतर मागासवर्गीय, मुक्त वर्गवारीतील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण कमी कमी होत आहे. म्हणून या वर्गात लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

सारणी–3

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर प्रमाण (1901–2011)

अ.क्र.	महाराष्ट्रातील जिल्हे	लिंग गुणोत्तर प्रमाण (1000 पुरूषामागे स्त्री संख्या)											
		1901*	1911	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1981	1991	2001	2011*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	महाराष्ट्र	978	966	950	947	949	941	936	930	937	934	922	925
1	नंदुरबार	980	978	976	969	969	973	975	968	982	975	975	977
2	धुळे	980	978	976	969	969	968	961	948	954	945	945	944
3	जळगांव	975	983	971	968	970	971	957	948	950	940	932	933
4	बुलढाणा	992	985	979	971	972	981	959	954	957	953	946	946
5	अकोला	968	968	958	952	957	953	926	931	939	934	938	938
6	वाशिम	968	968	958	952	957	971	956	957	963	946	939	939
7	अमरावती	960	959	953	939	946	958	933	931	936	936	940	938
8	वर्धा	987	983	973	975	978	983	964	949	948	939	936	935
9	नागपूर	991	981	967	953	955	956	929	922	924	922	933	932
10	भंडारा	1071	1038	1024	1017	1010	1005	993	984	989	980	982	981
11	गोंदिया	1071	1038	1024	1017	1010	1004	1000	989	1004	995	1005	1005
12	गडचिरोली	1023	1005	1004	990	989	1000	998	986	981	976	976	976
13	चंद्रपुर	1023	1005	1004	990	989	994	979	963	959	948	961	948
14	यवतमाळ	988	980	968	966	978	989	972	961	958	951	942	942
15	नांदेड	1004	995	981	966	965	983	970	955	960	945	943	942
16	हिंगोली	996	992	978	963	960	989	975	968	966	952	953	953
17	परभणी	996	993	978	963	960	974	969	954	968	954	957	958
18	जालना	998	989	988	966	957	976	970	959	970	958	952	951
19	औरंगाबाद	998	988	991	967	956	974	955	935	936	922	919	925
20	नाशिक	974	984	960	963	953	956	946	940	937	940	924	927
21	ठाणें	939	947	937	935	940	920	919	894	883	879	857	958
22	मुंबई (उप)	652	570	561	592	616	712	744	769	801	831	826	822
23	मुंबई	652	570	561	592	616	574	656	670	729	791	774	777
24	रायगड	1000	1023	1028	1009	1036	1040	1058	1056	1046	1010	975	976
25	पुणे	979	977	957	952	948	939	944	933	937	933	917	919
26	अहमदनगर	1005	983	978	971	969	971	962	956	959	949	941	940
27	बीड	985	980	963	949	941	957	969	954	965	944	927	936
28	लातूर	980	965	940	943	941	947	950	942	959	942	934	935
29	उस्मानाबाद	980	964	939	942	942	948	948	947	958	937	930	932
30	सोलापुर	985	967	943	934	942	945	936	933	942	934	937	935
31	सातारा	1031	1025	1030	1006	1035	1051	1047	1037	1061	1029	995	995
32	रत्नागिरी	1019	1064	1187	1129	1158	1239	1264	1263	1258	1205	1135	1136
33	सिंधुदूर्ग	1111	1154	1174	1119	1148	1200	1194	1213	1205	1137	1077	1079
34	कोल्हापूर	975	967	946	952	968	964	961	953	962	961	949	949
35	सांगली	984	952	942	950	954	968	957	949	967	958	957	957

* Maharashtra At a Glance P. 27 **Census of India 201

प्रस्तुत सारणीत भारतीय जनगणना 1901 ते 2011 पर्यंत महाराष्ट्र राज्यातील व महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर प्रमाणाची सांख्यिकीय माहिती सादर केली आहे. यांवरुन असे लक्षात येते की, महाराष्ट्र राज्यातील 1901 ते 2011 पर्यंतच्या लिग गुणोत्तराचे सर्वाधिक प्रमाण 1901 ते 978 होते तर सर्वात कमी 2001 साली 922 होते. 1901 ते 1970 पर्यंत लिंग गुणोत्तरात घट आढळते. 1981 साली 7 ने वृध्दी झाली. 1991 मध्ये 3 ने घट झाली. 2001 मध्ये 12 ने घट झाली आणि 2011 मध्ये 3 ने वृध्दी झाली. यांवरुन हे स्पष्ट होते की, भारतात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण किमान 950 असणे अनिवार्य आहे. पण महाराष्ट्र राज्यात 1901 ते 1921 पर्यंत 978, 966 व 950 या प्रमाणे लिग गुणोत्तर प्रमाण होते. 1931 ते 2011 पर्यंतच्या भारतीय जनगणनेत लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 949, 941, 936, 930, 937, 934, 922 व 925 याप्रमाणे होते. म्हणजे महाराष्ट्र राज्यात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण 1921 पासून उत्तरोत्तर कमी होत आहे. म्हणून महाराष्ट्रात स्त्री.भृण हत्या अधिक होत असल्यामुळे लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

भारतीय जनगणना 1901 ते 2011 अन्वये महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तरातील सांख्यिकीय माहितीवरुन हे स्पष्ट होते की, रत्नागिरी, सिंधूदुर्ग, भंडारा, गोंदिया, सातारा, गडचिरोली, चंद्रपुर, अहमदनगर व रायगड या जिल्हयातील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण अत्याधिक आहे. रत्नागिरी जिल्हयात 1901 ते 2011 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1119, 1164, 1187, 1126, 1158, 1239, 1264, 1263, 1258, 1205, 1135 व 1136 याप्रमाणे होते. सिंधुदुर्ग जिल्हयात 1111, 1154, 1174, 1119, 1148, 1200, 1194, 1213, 1205, 1137, 1077 व 1079 होते. सातारा जिल्हयात 1031, 1025, 1030, 1006, 1035, 1051, 1047, 1037,1061,1029, 995 व 995 होते. रायगड जिल्हयात 1000, 1023, 1028, 1009, 1036, 1040, 1058, 1056, 1046, 1010, 975 व 976. गोंदिया जिल्हयात 1071, 1038, 1024,1017, 1010, 1004, 1000, 989, 1004, 995, 1005, 1005 होते. भंडारा जिल्हयात 1071, 1038, 1024,1017, 1010, 1005, 993, 984, 989, 980, 982 व 981 या प्रमाणे होते.

भारतीय जनगणना 1901 ते 1911 अन्वये महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तराच्या प्रमाणातील सांख्यिकीय माहितीवरुन 995 ते 950 या दरम्यान असलेल्या जिल्हयाचा विचार केला आहे. या जिल्हामध्ये नंदूरबार, हिंगोली, परभणी, जालना, ठाणे व सांगली चा अंतर्भाव होतो. तर सर्वात कमी लिंग गुणोत्तर प्रमाणाची संख्या मुंबई मध्ये 652, 570,561, 592, 616, 574, 656, 670, 729, 751, 774 व 777 आहे. तर मुंबई उपनगरात 652, 570, 561, 592, 616, 712, 744, 769, 801, 831, 826 व 822 होते. यांवरुन हे स्पष्ट होते की, मुंबई व मुंबई उपनगरात स्त्री लिंगाचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. महाराष्ट्रातील जिल्हांमध्ये लिंग गुणोत्तरात धुळे जिल्हयात 1901 ते 1981 पर्यंत 980–950 पर्यंत संख्या होते. 1991 ते 2011 या दोन दशकात ते 994 होते. जळगाव जिल्हयात 1901 ते 1951 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 975–950 पर्यंत होते. 1991 ते 2011 पर्यंत ते 940, 932 व 933 होते. अकोला जिल्हयात 1901 ते 1991 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 968–953 पर्यंत होते. तर 1961 ते 2011 पर्यत ते 938 होते. वाशिम जिल्हयात 1901 ते 1981 पर्यंत 968–963 यास संख्ये दरम्यान लिंग गुणोत्तर प्रमाण होते. तर 1991 ते 2011 पर्यत ते 939 होते. अमरावती जिल्हयात 1901 ते 1921 पर्यंत लिंग गुणोत्तर 960'–953 होते. 1931 ते 2011 पर्यंत 938 होते. वर्धा जिल्हयात 1901 ते 1981 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 987–948 होते. 1991 ते 2011 पर्यंत ते 935 होते.

महाराष्ट्र राज्याची नागपूर ही उपराजधानी आहे. नागपूर जिल्हयात 1901 ते 1951 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 991–956 होते. 1961 ते 2011 पर्यत ते 929–932 होते. चंद्रपुर जिल्हयात 1901 ते 2001 पर्यत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1023–961 होते. तर 2011 मध्ये 948 होते. यवतमाळ जिल्हयात 1901 ते 1991 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 988–951 होते. 2001–2011 मध्ये ते 942 होते. औरंगाबाद जिल्हयात 1901 ते 1961 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 998–955 होते. 1971ते 2011 पर्यत 935–925 होते. नाशिक जिल्हयात 1901 ते 1951 पर्यत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 974–956 होते. 1961 ते 2001 पर्यत ते 946–927 होते. पुणे जिल्हयात 1901 ते 1941 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 979–948 होते. 1951 ते 2001 पर्यंत ते 993–919 होते.

महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्हयात 1901 ते 1991 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1005 ते 949 होते. 2001 ते 2011 मध्ये ते 941 व 940 होते. बीड जिल्हयात 1901 ते1981 पर्यंत (1941 चा अपवाद) लिंग गुणोत्तर प्रमाण 985–965 होते. 1991 ते 2011 मध्ये ते 944–927 व 936 या प्रमाणे होते. लातूर जिल्हयात 1901, 1911, 1961 व 1981 मध्ये लिंग गुणोत्तर प्रमाण 980–950 होते.तर उर्वरीत जनगणनेत 947–934 होते.

उस्मानाबाद जिल्हयात 1901, 1911 व 1981 मध्ये लिंग गुणोत्तर प्रमाण 980, 964 व 958 होते तर उर्वरीत जनगणनेत 948–930 या दरम्यान होते. सोलापुर जिल्हयात 1901 व 1911 मध्ये 985 व 967 लिंग गुणोत्तर प्रमाण होते. 1921 ते 2011 मध्ये ते 945–933 होते. तर कोल्हापूर जिल्हयात 1901 ते 2011 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाण 975–949 होते.

उपरोक्त विवेचनावरुन हे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र राज्यातील एकूण 35 जिल्हयापैकी गोंदिया, रत्नागिरी व सिंधूदुर्ग जिल्हयात लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1000 पेक्षा अधिक होते. 976 ते 1000 या दरम्यान लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण नंदूरबार, भंडारा, गडचिरोली, रायगड, सातारा या जिल्हयाचे होते. 951 ते 975 पर्यंत लिंग गुणोत्तर प्रमाणात हिंगोली, परभणी, जालना, ठाणे, सांगली या जिल्हयाचा अंतर्भाव होतो. 926 ते 950 या दरम्यान लिंग गुणोत्तर प्रमाणात धुळे, जळगांव, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, वर्धा, नागपूर, चंद्रपुर, यवतमाळ, नांदेड, चंद्रपुर, ना"ाक, अहमदनगर, बीड, लातुर, उस्मानाबाद, कोल्हापूर,, सोलापूर या जिल्हयाचा अंतर्भाव होतो. 900–925 या दरम्यान लिंग गुणोत्तर प्रमाणात औरंगाबाद व पुणे तर मुंबई उपनगरात 822 व मुंबई 777 असे लिंग गुणोत्तर प्रमाण आहे. थोडक्यात महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय लिंग गुणोत्तर प्रमाण 1000 पेक्षा अधिक असलेले जिल्हे तीन आहेत. 976 ते 1000 व 951 ते 975 लिंग गुणोत्तराचे जिल्हे प्रत्येकी 5 आहेत. 926–950 पर्यंत लिंग गुणोत्तराचे जिल्हे 18 आहेत. तर 900–925 लिंग गुणोत्तराचे जिल्हे 2 आणि 2 जिल्हे मुंबई व मुंबई उपनगराची आहे.

सारांश :– भारतीय समाज संरचनेतील वैदिक संस्कृतीतील लिंग गुणोत्तराप्रतीची असमानता व भारतीय संविधानात्मक संस्कृतीची समानता आधुनिक समाजात विद्यमान आहे. या संस्कृतीतील पुरुष लिंग वंश श्रेश्ठत्वातील स्वार्थी समाज घटकांकडून 'मानवता' या मूल्यांचे उल्लंघन केले जात आहे. मानवी जीवनात मृत्यु ही एक शाश्वत व आनंददायक घटना आहे. पण स्त्रीयांच्या गर्भातच कन्यागर्भाची हत्या करणे ही स्त्री जातीच्या मानवतेची हत्या करणे होय. या मानवतेची हत्या करणाऱ्यांमध्ये वैद्यकीय व्यवसायातील नामांकित मानवी गुन्हेगार डॉक्टरांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि याकरिता सहभागी असलेला स्त्री व पुरूष वर्ग निश्चितच मानवता या मूल्यांला कलंकित करणार आहे. एवढेच नव्हे तर स्त्री जातीचा अपमान व अवहेलना करणार आहे. याशिवाय मुलगा वंशाचा दिवा आहे अशी सामाजिक मानसिकता असणारा वर्ग आणि संविधानात्मक संस्कृतीच्या विरोधातील वर्गाचा उल्लेख 'सामाजिक गुन्हेगार' वर्गाचा अंतर्भाव केला जात आहे. या सामाजिक गुन्हेगार वर्गांमुळेच लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

भारतीय समाज संरचनेतील अनुसूचीत जाती व अनुसूचित जमाती मध्ये लिंग गुणोत्तराची समस्या नाही. कारण लिंग समानता ही भारतीय संविधानात्मक संस्कृती आहे याची जाणीव आहे तर लिंगाप्रतीची समानता भेदाभेद करणारी ब्राम्हण्यवादी संस्कृती ही असंविधानिक वैदिक संस्कृतीचे अनैसर्गिक वंशज आहे. महाराष्ट्राची भूमी संताची, महात्म्यांची व समाज सुधारकांची असतांनी सुध्दा लिंग गुणोत्तराची समस्या निर्माण झाली आहे.

....

संदर्भ सुची –

1. डोईफोडे, एच.के. ''भूगोल संपूर्ण मार्गदर्शक'', मुंबई : स्टडी सर्कल पब्लिकेशन्स प्रायवेट लिमीटेड.पृ.320

2. आगलावे, प्रदीप. ''भारतीय समाज संरचना व सामाजिक समस्या'', नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन, 2003 पृ.49

3. लोटे, रा.ज. '' भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या'' नागपूर : पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, 2009 पृ.248

4. कुळकर्णी, एस.एन. व श्रीवास्तव, सतिश ''लोकसंख्या शास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण'' नागपूर : विद्या प्रकाशन, 1998 पृ.31

5.सवदी, ए.बी. 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र ' (2010 : निराली प्रकाशन पुणे पृ. 14–18.

6.Census of India 2011and Maharashtra At a Glance P. 27

7. सागर के. सपूर्ण कृषि सेवक (2012 : के संपूर्ण कृषि सेवक पृ. 401)

8. Census of India 2011

9. डायरेक्टोरेट ऑफ सेन्सेस ऑपरेशन, महाराष्ट्र – 2001

10. कलकोटे माधुरी ''स्त्रीभृण हत्या–एक गंभीर सामाजिक राष्ट्रीय समस्या : कारणे व उपाय (राष्ट्रीय चर्चासत्र)'', खामगांव : गो.स.विज्ञान, कला व वाणिज्य महाविद्यालय 2012 पृ.227

....

ISSN 2278 - 3199

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचा त्यांच्या विधवा व कुटुंबावर होणारा परिणाम

डॉ. रंजना लाड, आनंदनिकेतन कॉलेज, वरोरा जि. चंद्रपूर rjlad9@gmail.com

संपुर्ण देशाची देशाची भिस्त भोतीवर असतांना सर्वात जास्त हाल या देशात शेतकऱ्यांचेच होत आहे. आजही आपण भारत हा शेतीप्रधान देश आहे असे म्हणतो. या देशातील 80 टक्के जनता शेतीवर गुजराण करते. तरी देखील या देशातील सर्वात दुर्लक्षित घटक म्हणून शेतकऱ्यांचेच नाव घेता येईल. ज्याच्या कष्टावर संपुर्ण देश पोट भरतो, त्याला दुर्लक्षूण कसे चालणार? विदर्भातील यवतमाळ जिल्हयात याचे प्रमाण खूप आहे. तसेच गोंदिया, नागपुर, भंडारा, चंद्रपुर, गडचिरोली या जिल्हयातही आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या आहे पण ती नगण्य आहे. या जिल्हयात आत्महत्या नगण्य असण्यामागची कारणे अशी दिसून आली की, या पाच जिल्हयात जंगलाचे क्षेत्र खूप मोठे आहे. आणि तेथील लोकांत नैसर्गिक स्त्रोतासंबंधी अधिक जागरूकता आहे ते या स्त्रोताचा उपयोग आहारात व राहणीमानात करून आपल्या विकासाची वाट त्यातच शोधतात. त्यामुळे हे नैसर्गिक स्त्रोत त्यांचे जीवनमान उंचावतात असे म्हटल्यास वावगे ठरू नयेत परंतु विदर्भातील यवतमाळ जिल्हात याचे प्रमाण जास्त असण्यामागची कारणे काय आहेत. त्यांच्यावर उपाय योजना काय आहेत. त्यांच्या आत्महत्याविषयी विविध अहवाल, लेख, परिसंवाद यासारख्या माध्यमातून तसेच वर्तमान पत्रातून पुस्तकाच्या माध्यमातून आपण वाचत असतो. परंतु ''शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा त्यांच्या विधवा व कुटुंबावर होणारा परिणाम'' यावर फारसे लिखाण झालेले असेल असे मला वाटत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या संदर्भात कुठलेही पुस्तक उघडा आपल्याला त्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, परिणाम उपाययोजना, आकडेवारी याबाबतची माहिती मिळते. परंतू शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यानंतर त्यांच्या पत्नीवर व त्यांच्या कुटुंबावर नेमका कसा परिणाम झाला, त्यांच्या मुलाबाळांवर काय परिणाम झाला. या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यानंतर त्यांच्यामुळे किती कुटुंबे उध्वस्त झाली, किती मुलांची अवहेलना झाली, पुढे त्यांच्या कुटुंबाचे काय झाले, कशा पध्दतीने ते जीवन जगत आहे. कर्जाच काय झालं, पती मेल्यानंतर बॅकेच कर्ज व सावकाराच्या कर्जापायी पुढेही त्यांच्या जीवनात संघर्ष झाले काय? या सर्व प्रश्नांचा उवापोह होणे आवश्यक आहे कारण आपल सगळ लक्ष शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येकडे असते त्यांच्या आकडेवारीकडे असते आणि ही वस्तूस्थिती आहे.

शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील 15 लाख सदस्य प्रभावित झाले आहे. आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या या विधवांना दिवसभर शेतात काम करतात आपल्या शेतात काम केल्यावरही घर खर्च भागल्या जात नाही म्हणुन दुसऱ्याच्या शेतावर देखील त्या काम करतांना आढळून येतात. त्याच्या मागे हेतू एकच की आपल्या मुलाबाळांना दोन वेळचे जेवण मिळाले पाहिजे. शिक्षण, आरोग्याशी निगडीत याबाबी त्यांना मिळाल्या पाहिजे यासाठी त्याचा प्रयत्न असतो. विशेष म्हणजे या विधवा महिलांना दिवसभर कष्ट करावे लागते या कष्टाचा कुठेही मोजमाप नसते. त्याच्या कामाचा लेखाजोखा – सकाळी 5 वाजता उठणे, घरातील काम करणे, सकाळी 6 वाजता चहा, न्याहारी, सकाळी 7 वाजता पाणी भरणे, कपडे, भांडे करणे, सकाळी 8 वाजता पासुन शेतीच्या कामाला लागणे, दुपारी 1 किंवा $1_{1/2}$ च्या सुमारास जेवण, सायंकाळी 6 वाजता शेतीचे कामे आटोपून येणे, चहा घेणे, रात्री 6 –8 वाजे पर्यंत स्वयंपाक, घरचे कामे, रात्री 8–9 जेवण करणे, रात्री 9.30 ते 10 पर्यत झोपायला जाणे

सामाजिक स्थिती कशाप्रकारची आहे हे पाहणे जास्त गरजेचे आहेत यावर अजून तरी प्रकाश पडलेला नाही असे निदर्शनास येते. यवतमाळ जिल्हा शेतकऱ्याच्या आत्महत्येच्या संदर्भात अतिशय संवेदनशिल जिल्हा म्हणायला हरकत नाही. कारण विदर्भात प्रत्येक गावात एक आत्महत्या शेतकरी दिसून येते. न्युयार्क युनिव्हरसिटी स्कूल ऑफ लॉ मधील सेंटर फॉर हयूमन राइट्स ॲण्ड ग्लोबल जस्टिस (CHRGJ) च्या नुसार, संपुर्ण इतिहासात विदर्भात शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. आणि हे सर्व शेतकरी कापुस, सोयाबीन तूर, गहू इ. पिके घेतात. मद्रास विकास अध्ययन संस्था मधील के. नागराज यांनी केलेल्या अध्ययनातून महाराष्ट्रात 1997 ते 2005 पर्यंत दारिद्रयामुळे 29000 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली. विदर्भात 2004 ते 2011 पर्यंत ही संस्था 852 आहे. विदर्भ जन आंदोलन समिती नुसार 647 लोकांनी आत्महत्या केल्याचे निदर्शनास आले.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा अभ्यास करतांना असे लक्षात येते की 1999–2000 पासून सुरूवात झाली. यापुर्वी सुध्दा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्यात, परंतु त्यावेळी हा प्रश्न पाहिजे तेवढा चर्चीला

गेला नाही. भारतात दर 4 मिनिटाला 1 आत्महत्या होते. या आत्महत्या करण्याचा दर 3 व्यक्तीपैकी 1 ही तरूण असलेली दिसते. 2001 च्या राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरोच्या अहवालातून ही बाब उघड झाली आहे. या अहवालानुसार 2001 मध्ये 1,27151 लोकांनी आत्महत्या केल्या

भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

आज महाराष्ट्र व इतर राज्यांचा विचार केला तर शेतकऱ्यांच्याआत्महत्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र चवथ्या क्रमांकावर असलेला दिसून येतो. महाराष्ट्रातील आत्महत्यांचा अभ्यास करतांना आपणास या समस्येचे अधिक वास्तव खालील आकडेवारीनुसार दिसून येते.

वर्ष	महाराष्ट्रातील आत्महत्या
1997	1917
1998	2409
1999	2423
2000	3022
2001	3536
2002	3695
2003	3836
2004	4147
2005	3926
2006	4453
2007	4238
2008	3802

महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यावरील नियुक्त केलेल्या अभ्यास गटाचे निष्कर्ष थोडक्यात खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1) प्रा.के. नागराज समिती :– यांच्या मते, महाराष्ट्रातील सामान्य माणसाच्या आत्महत्येचे प्रमाण एक लाख लोकांमध्ये 15.1 टक्के (1997–2005) या कालावधीत असून यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण 21.9 टक्के आहे. तसेच महाराष्ट्रातील विदर्भातील शेतकऱ्यांची स्थिती अधिक चिंताजनक आहे.

2) इंदिरा गांधी विकास योजना या समितीच्या मते, महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण 1995 मध्ये 17 टक्के होते हे प्रमाण 2004 साली तिप्पट होवून 53 टक्के झाले असून या मृत्यू दराची तिव्रता विदर्भात जास्त होती.

3) डॉ. नरेंद्र जाधव समिती अहवाल :– 1997 ते 2005 या कालावधीत देशात 1 लाख 50 हजार शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या असून यापैकी 90 हजार आत्महत्या महाराष्ट्र, आध्रप्रदेश, कर्नाटक, छत्तीसगड आणि मध्यप्रदेश या राज्यामध्ये झालेल्या आहेत. त्यापैकी महाराष्ट्र राज्यात 1 लाख लोकसंख्येमध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा दर 29.9 टक्के आहे.

4) पी. साईनाथ यांच्या मते :– महाराष्ट्र हे शेतकऱ्यांची स्मशानभूमी असून 2006–2008 मध्ये महाराष्ट्रात 12493 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या असून 1997–1999 दरम्यान 6747 आत्महत्या झाल्या.

5) इंदिरा गांधी इंन्सिटयूट ऑफ सोशल सायसेंस व टाटा समाज विज्ञान संस्था, मुंबई यांनी केलेल्या पाहणीत हेच दिसून आले की, महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्ये मागे कर्जबाजारीपणा व नापीकी हे दोन घटक प्रामुख्याने जबाबदार आहेत.

6) केंद्रीय कृषी आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. एस. स्वामीनाथन यांनीही विदर्भात प्रत्यक्ष भेटी दिल्यावर, उत्पादन घट, कर्जबाजारीपणा वस्तूंना कमी किंमत, बँकाचे व सावकारी कर्ज ही बहुतांश कारणे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यामागे आहेत.

या देशाचा पोशिदां असलेला बळीराजा आज निराश होवून आत्महत्या करीत आहे. यामागे कुणी जर सरकारच्या पॅकेजचा लाभ मिळविण्यासाठी शेतकरी आत्महत्या करतो असे म्हणत असेल तर ते चुकीचे आहे. म्हणजे असे म्हणायला हरकत नाही. शेतकऱ्यांचे मरण स्वस्त होत आहे.

उद्देश :–

1) शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबात नैराश्य निर्माण होत आहे. याचे सखोल अध्ययन करणे.

2) शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यामुळे त्यांच्या पत्नीवर व कुटुंबात समस्या निर्माण झाल्या का ? याचा शोध घेणे.

3) या कुटुंबाकडे व स्त्रियांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलल्यामुळे त्यांच्या जीवनावर झालेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे :–

कर्जबाजारीपणा :– पहिल्या पंचवार्षीक योजनेपासून तर आजपर्यंत शेतकऱ्यांच्या स्थितीत फारशी सुधारणा झालेली नाही, शेतीसाठी लागणारे साहित्य खरेदी करण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते परंतु नैसर्गिक आपत्तीमुळे उत्पादनात घट झाल्यामुळे कर्जाची परतफेड करू शकत नाही. त्याच्यावरील कर्जाचा भार वाढतच जातो. कर्जाचा डोंगर वाढल्यामुळे तो आत्महत्येचा मार्ग स्विकारतो.

नापिकी :– निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्यास तयार होतो. निसर्गाच्या

अनियमिततेमुळे कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ यासारख्या आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांचे अतिशय नुकसान होते. शेतकरी आपल्या जीवनावश्यक गरजा देखील भागवू शकत नाही.

खाजगी सावकारांकडून भरमसाठ कर्जवाटप :– कर्ज देण्याच्या पध्दतीत सुलभता ठेऊन खाजगी सावकारांनी भरमसाठ व्याज दरांवर कर्ज वाटप केल्याने त्या कर्जाची वसुली करतांना ज्या पध्दतीने दबाव शेतकऱ्यांवर आणण्यात आला तो तणाव शेतकरी सहन न करू शकल्यामुळे आत्महत्या करू लागले.

शेतीपुरक व्यवसायाचा अभाव :– आत्महत्याग्रस्त राज्ये व जिल्हयामध्ये सिंचन सुविधा नाहीत, त्यामुळे जोडव्यवसाय नसल्याने दुसरे उत्पन्नाचे साधन नसल्यामुळे उपासमारीच्या संकटाने अनेक आत्महत्या घडून आलेल्या दिसून येतात.

शेतमालाला योग्य भाव नाही :– उत्पादन खर्चाचा तुलनेत शेतमालाला पुरेसा भाव नाही. खर्च आणि उत्पन्न यांची तोंडमिळवणी करणे अशक्य होवून घाटयाचा सौदा शेतकऱ्यांना करावा लागल्याने अनेक शेतकऱ्यावर आत्महत्येची पाळी आलेली दिसून येते.

भारतीय शेतीची अल्प उत्पादकता :– इतर प्रगत राष्ट्रे कृषीप्रधान नसूनही भारतासारख्या कृषीप्रधान देशातील शेतीच्या उत्पादकते पेक्षा जास्त उत्पादकता प्रगत राष्ट्रांची असलेली दिसते. भारतीय शेतीत छुप्या बेकारीमुळे अनेक मजुरांची सिमांत उत्पादकता शून्य आहे. अशावेळी कुटुंबातील वाढत्या संख्येच्या खर्चाला केवळ शेतीच्या उत्पादनातून भागविले जावू शकत नाही. परिणामतः उपजिविकेचा प्रश्न अधिक गहन बनून अनेकांनी आत्महत्येचा मार्ग जवळ केलेला दिसतो.

वाढता उत्पादन खर्च :– बी–बियाने, रासायनिक खते, किटक नाशके, लागवटीचा खर्च, मजुरी, कर्जाचे व्याजदर या सर्व घटकांमुळे उत्पादनाचा खर्च वाढून तो अवाढव्य वाढल्यामुळे निराशेने तो आज आत्महत्या कडे वळतांना दिसतो.

धर्म, रूढी, परंपरा व सामाजिक दर्जा :– प्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ दुर्खिमच्या मते प्रत्येक आत्महत्या करणारा मनुष्य हा सामाजिकतेमधून आत्महत्या करतो. भारतीय शेतकरी रूढी परंपरेचा चक्रात अडकुन शेतीसाठी घेतलेले कर्ज व इतर ठिकाणी खर्चामुळे त्याच्यावर आत्महत्या करायची वेळ येते.

शेतकऱ्यांचे अज्ञान :– भारतीय शेतकऱ्यांमध्ये आजही मोठया प्रमाणात अज्ञान असल्यामुळे सुधारीत तंत्रज्ञान आधुनिकीकरण सेंद्रीय शेती, विपनन सुविधा याची अचूक माहिती त्यांना मिळत नाही परिणमतः दलालाच्या विळख्यात भारतीय शेतकरी सापडल्यामुळे आत्महत्या करण्याची पाळी येते.

विविध कारणांमुळे शेतकऱ्यांची मानसिकता शेतीवरून विचलीत झालेली दिसते. परिणामी त्याला आत्महत्येसारखा मार्ग स्विकारावा लागतो. परंतु आत्महत्या करणे हा या वरील तोडगा नाही. कारण यांनी आत्महत्या केल्यामुळे त्याच्या कुटूंबातील व्यक्तीवर त्याचा प्रभाव झाल्या शिवाय राहत नाही. कुटूंबातील इतर व्यक्तीही याच मार्गाचा विचार करतांना दिसून येतात.

शेतकऱ्याने आत्महत्या करावी. शासनाने मदत करावी, गावकऱ्यांनी हळहळ व्यक्त करावी. शहरवासीयांनी अन्नदाता, बळीराजा म्हणुन त्याची सांत्वना करावी व त्याच्या कुटुंबाने आयुष्यभर अश्रु ढाळावे.

निष्कर्ष :–

1) आर्थिक स्त्रोत संपल्यामुळे कौटुंबिक उदरनिर्वाहाची जबाबदारी व त्यातून येणारी उदासिनतेत वाढ झालेली आढळून आली.
2) भावी जीवनाबद्दल नैराश्य व आत्मविश्वास ढासळलेला आढळला.
3) कौटुंबिक सदस्य प्रामुख्याने अपत्यांच्या भविष्याच्या संगोपनाचा प्रश्न निर्माण झाल्याचे दिसून आले.
4) महिला विधवाकरीता कार्यक्षम शासकीय योजनाचा अभाव व अंमलबजावणीस येणाऱ्या अडचणी व विलंब
5) समाजाचा विधवांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन व त्यातून जाणवणारी असूरक्षितता.
6) कर्त्या पुरूषांच्या आत्मघातानंतरही असणाऱ्या कर्जातून आलेली विवंचना.
7) जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन नकारात्मक झाला.
8) आपत्यांवरचे पितृछत्र हरवल्यामुळे कुटुंबात पुर्वी सारखे वातावरण राहीले नाही.
9) मुलांच्या संगोपनाचा प्रश्न निर्माण झाला.

या पध्दतीने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबणार आहे का? तर मुळीच नाही तर त्यासाठी काही ठोस उपायाची गरज आहे.

उपाय :–

1) बी–बियानांची उपलब्धता
2) शेतकऱ्यांना सुलभ कर्जपुरवठा
3) पिक संरक्षण विमा योजना
4) सिंचन व्यवस्था
5) शेतीत पुरक व्यवसायाची निर्मिती
6) लागवडीच्या पध्दतीत बदल
7) सेंद्रिय खतपध्दतीकडे लक्ष पुरवणे

8) माती परिक्षणाची गरज

9) शासकिय यंत्रणेत पारदर्शकता

10) शेतीचे विभाजन थांबविणे

या व्यतिरिक्त भविष्यात त्यांच्या विधवा पत्नी आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांना म्हणजेच आईवडील अपत्य यांना त्रास होवू नये म्हणून याही उपायांचा विचार होणे आवश्यक आहे.

1) पतीच्या मृत्यूनंतर सावकार व बॅकेच्या लोकांनी वसुलीसाठी कुटुंबातील लोकांना किंवा त्याच्या विधवेला त्रास देऊ नये. तणावग्रस्त वातावरण निर्माण करू नये.

2) त्यांच्या विधावांसाठी कुटीर उद्योग किंवा व्यवसायभिमूख रोजगाराची सोय करावी.

3) आरोग्यविषयक सोयी पुरविण्यास मदत करावी.

4) त्यांच्या विधवांचे मानसिक खच्चीकरण होवू नये यासाठी स्वंयसेवी संस्थामार्फत वर्कशॉप आयोजीत करावे किंवा मानसोपचार तज्ञामार्फत त्याच्याशी विचार विनिमय अधून मधून करीत राहावे जेणे करून त्याचे धैर्य सतत वाढत राहीले.

5) त्याच्या अपत्यांसाठी चांगल शिक्षण देण्याची सोय करावी.

अशा पध्दतीच्या उपाययोजनांची सरकारने अंमलबजावणी केली तर शेतकरी आत्महत्या करणार नाही किंवा त्याचे प्रमाण तरी कमी होईल तसेच ज्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेली आहे. त्यांचे कुटुंब उघडयावर पडू नये म्हणून वरील उपाय योजनांचा अवलंब जरी केला तरी भविष्यात त्यांना येणाऱ्या अडचणींना समोरे जातांना फारशी झळ पोहचणार नाही.

....

संदर्भ :–

1) दिवाकर गोविंद बोकरे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे

2) संपादन नरेंद्र लांजेवार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, चिंतन आणि उपाय, सुमेध प्रकाशन

3) दि.व्य. जहागिरदार, धीरज कदम, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, संदर्भ यवतमाळ जिल्हयाचा, सेंटर फॉर एकॉनोमिक ॲन्ड सोशलस्टीज, अमरावती

4) ना.धो. महानोर, शेती, आत्मनाश आणि नवसंजीवन, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद

5) संपादक डॉ. वर्शा वैद्य, प्रा. सुनिल घुगल, भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, समस्या आणि उपाय

6) इंडिया टूडे 9 नोव्हेंबर 2011

7) वर्तमानपत्रे :– 1) पुण्यनगरी – दि. 13 नोव्हेंबर 2011, 2) लोकमत – दि. 23 ऑगस्ट 2011, 3) देशोन्नती – दि. 28 डिसेंबर 2011

....

Important Note

'National Research Journal on Social Issues & Problems',
II Issue will be published in
December 2012.
Researchers & Lecturers can send their papers on or before
30 October 2012.
Email- rjbhagat1968@yahoo.co.in / Mobile- 09420359657.

भारतीय स्त्री उत्थानात बुध्द, फुले आणि आंबेडकरांचे योगदान

प्रा. प्रियदर्शन भवरे, समाजशास्त्र विभाग, बद्रिनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना

===

भारतीय समाजात स्त्रियांना आत्मसन्मान आणि प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवून देण्यात गौतम बुध्दांनी केलेले प्रयत्न, महात्मा ज्योतिराव फुले यांची स्त्री शूद्रातिशूद्राच्या उत्थानासाठी व आत्मभान देणारी कृतिशील चळवळ तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री. मुक्तीसाठी केलेले विविध पातळीवरील प्रयत्न या अनुषंगाने लक्ष केंद्रीत केले आहे. शेवटी बुध्द . फुले . आंबेडकराच्या विचाराची सध्यकालीन समर्पकता अधोरेखित केली आहे. प्रारंभी भारतातील प्रस्थापित हिंदूसमाजरचनेत स्त्रीयांच्या संदर्भात हिंदू धर्मशास्त्रामध्ये काय लिहून ठेवले आहे याचा थोडक्यात आढावा घेणे या ठिकाणी प्रस्तूत ठरेल त्यानंतरच ह्या विषम समाजरचनेच्या संदर्भात बुध्द .फुले .आंबेडकराच्या विचारांचा मागोवा घेणे उचित ठरेल असे वाटते.

हिंदू धर्मशास्त्राच्या मते स्त्रिया आणि शूद्र यांना विद्येचा अधिकार नव्हता. स्त्री ही विश्वासास अपात्र त्याचप्रमाणे दुष्ट, चंचल, अविचारी म्हणून मानण्यात येई. स्त्रीने शिक्षण घेणे म्हणजे समाजाच्या दृष्टिने भ्रष्टाचार करणे होय. मुलीने शिक्षण घेतले तर तिला अकाली वैधव्य येते अशी समजूत होती. स्त्रियांनी पायात जोडे वा वहाणा घालणे ही अपवित्र गोष्ट समजत. तिने छत्री वापरली तर पुरूषाचा उपमर्द होई. वडिलधाऱ्या मंडळीच्या देखत नवऱ्याशी बोलणे हे असभ्य वर्तन मानीत. स्त्रीने स्वतःच्या नवऱ्याच्या पंक्तीस जेवणे ही गोष्ट अपमानकारक समजत. विद्याभ्यासाने तिची पापाचरणाकडे प्रवृत्ती होईल. स्त्री ही दोषाची आणि अज्ञानाची खाण होय. तिला शिकविणे म्हणजे वेड्याच्या हाती कोलीत देण्यासारखे आहे. मुलगी शिकली तर सासऱ्याची पर्वा करणार नाही असे तेंव्हा वाटे, वाईट पुस्तके वाचून ती उध्दट होईल असा समज असे. विधवा स्त्रीचे तोंड पाहाणे अशूभ समजल्या जात होते तिला कुरूप करून कायम माणसातून उठविण्याचे भयानक कृत्य केशवपन केल्या जायचे. अशातऱ्हेने स्त्रीला कणभरही स्वातंत्र्य मिळत नसे. तिचे जीवन करूणास्पद झाले होते. धर्म आणि सामाजिक परंपरानी तिचे जीवन जखडून ठेवले होते. अशा ह्या विचारसरणीच्या पार्श्वभूमीवर बुध्द. फुले . आंबेडकराच्या विचारांचा तपशील लक्षात घेतला आहे.

बुध्दाची स्त्री . मुक्तीविषयक भूमिका :— बुध्दाचा स्त्री विषयक विचार/दृष्टीकोन हा संमिश्र असा होता तरीही तत्कालीन समाजाचा विचार करता तुलनात्मकदृष्ट्या तो उदार होता असे दिसते. प्रारंभी बुध्द स्त्रीयांना भिक्षू संघात प्रवेश द्यायला तयार नव्हते. शिष्य आनंदाच्या आग्रहावरून बुध्दाने स्त्रियांना प्रवेश द्यायचे कबुल केले. अनेक स्त्रिया कौटुंबिक जाचातुन बाहेर पडण्यासाठी भिक्षूणी बनल्या जगाच्या इतिहासात सर्वप्रथम स्त्रियांना समानतेची वागणूक देण्याचा प्रयत्न सिध्दार्थ गौतम बुध्दाने केला. जगात दुःख आहे पण हे दुःख अधिकाधिक स्त्रियांच्याच वाट्याला आले म्हणून ज्या काळात स्त्रिला सन्यास घेण्यापासून दूर ठेवण्यात आले त्या काळात प्रवज्या घेण्याचा हक्क स्त्रियांना देऊन त्यांना पुरूषांच्या बरोबरीने आणले नाही तर पुरूषापेक्षा श्रेष्ठ मानले आहे. समाजात स्त्रिला सन्मान आणि प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त करून दिले म्हणून स्त्री मुक्तीचे आद्यप्रणेते म्हणून ते ठरतात. स्त्रियांना भिक्षुणी संघ स्थापन करण्याचे अधिकार दिले त्यामुळे स्त्रियांना ज्ञानार्जन करणे आणि आपल्यात असलेल्या सुप्त अवस्थेतील आध्यात्मिक तेजाची ओळख किंवा जाणीव करून देणे जेणेकरून स्त्रियांची पारंपारिक गुलामगिरीतून सुटका होऊन आत्मसंशोधनाची, स्वयंतेजाची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली. बुध्दकाळात क्षेमा, महाप्रजापतीगौतमी, यशोधरा, कुंडलकेशा, पटाचारा, विशाखा, आम्रपाली, धम्मदिना, सोमा, उत्पलवर्णा, इत्यादी स्त्रिया इतिहासात प्रसिध्द झाल्या आहेत. आपल्या पूर्वायुष्यातील दैनंदिन जीवनात आलेले बाह्यविश्वाचे आणि आपल्या अंतरंगातील अनुभव भावनापूर्ण अशा शैलीत चितारण्याचा त्यांनी थेरीगाथेमध्ये प्रयत्न केला आहे. ही थेरीगाथा म्हणजे स्त्री . मुक्तीची गाथाच आहे. यामध्ये 73 बौध्दभिक्षूणीचे आत्मकथन आहे. वैदिक काळात गार्गी, मैत्रयी, सुलभा आदी विव्दान स्त्रियांचा उल्लेख येतो पण त्या संख्येने अत्यंत कमी होत्या. सर्वसाधारण समाजातील स्त्रियांचे जीवन फार काही उंचावले नव्हते, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति असा तो काळ होता. असे जरी असलेतरी बुध्दकालीन स्त्रियांचे विविध क्षेत्रातील स्थान/प्रतिष्ठा यांचा उल्लेख येतो. हिंदू धर्मातील अन्याय, विषमता, स्त्री विरोधी समाज रचनेला कंटाळून अनेक स्त्रिया बौध्दधम्माकडे आकर्षित झाल्या.

बुध्दाने स्त्री. शूद्राचं स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि अस्तित्व नाकारणाऱ्या तत्वज्ञानाला सुरूंग लावला. बहुजनाच्या हिताची, सुखाची त्यांनी प्रतिज्ञा केली. दास्यमुक्तीचा मार्ग

त्याने दाखविला. प्रसेनजीत राजा स्वतःला कन्या प्राप्त झाल्याचे ऐकून दुःखी झाला हे बुध्दाला कळले त्यावेळी त्यांनी काही स्त्रिया पुरूषांपेक्षा श्रेष्ठ असू शकतात, स्त्री बुध्दिमान, शीलवान असून कुटूंबासाठी तिचे कर्तव्य आणि तिच्याकडून होणारे मुलांवरील संस्कार यामुळे ती कर्तृत्वान असतेच शिवाय त्याच स्त्रीपोटी महान, शूर, कर्तृत्ववान, महापुरूष जन्माला येतात. त्यामुळे ती सासर आणि माहेर या दोन्ही कुळाचा तसेच देशाचा उध्दार करू शकते असे बुध्दाने राजा प्रसेनजीताला पटवून दिले. पुरूषाचा सर्वात मोठा मित्र त्याची पत्नी आहे. स्त्रीवर अन्याय, अत्याचार झाला नाही तर समाज समृध्द होईल. समाजाची अवनती होणार नाही म्हणून स्त्रीचे पावित्र्य राखले पाहिजे, हे त्यांनी लोकांना पटवून दिले. स्त्रीच्या दुःखाची जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली.

स्त्रीचे नैसर्गीक जीवन तिचे स्त्रीत्व तिच्या विकासाआड येऊ शकत नाही. फक्त तिला संधी मिळाली पाहिजे. अशा प्रकारे स्त्रियांमधील मानसिक दास्य आणि न्यूनगंडाची भावना बुध्दाने दूर करण्याचा प्रयत्न केला. बौध्दधम्मात अनुयायाना पंचशीलाचे पालन करावे लागते. स्त्रियांना या ऐवजी दुसरे कोणतेच व्रतवैकल्य किंवा नवऱ्यासाठी उपासतापास करण्याची गरज नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांमध्ये जागृती करून तिला कौटूंबिक आणि सामाजिक दृष्टया विचारप्रवृत्त केले तसेच धर्मांतर करून स्त्री.पुरूष समता असणाऱ्या बौध्दधम्माचा त्यांनी स्वीकार केला. बाबासाहेबांच्या धर्मांतराला विविध कारणे असतील परंतू स्त्रीला समान माननारा, स्त्रीला उदार आणि उदात्त अशा दृष्टीने बघणारा एकच धर्म बाबासाहेबां समोर होता आणि म्हणून त्यांनी विचार केला की, या समाजाच्या उन्नतीसाठी जसा पुरूष स्वाभिमानाने जगला पाहिजे, त्याने धार्मिक बंधने झुगारून दिली पाहिजे, तसेच स्त्रीयांमध्येही परिवर्तन झाले पाहिजे म्हणून आमुलाग्र बदलासाठी त्यांनी बौध्दधर्माचा स्वीकार केला असे दिसते.

महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री उध्दाराचे कार्यः— धार्मिक आणि विषमतामूलक सामाजिक रचनेविरूध्द बंड पुकारून नव्या व्यवस्थेची मांडणी करणारे म्हणून म. ज्योतिबा फुले यांचा उल्लेख करावा लागेल. म. फुल्यांनी मांडलेला विचार हा प्रस्थापित विषमताग्रस्त समाजाला धक्का देणारा होता. सामाजिक विषमता, अस्पृश्यता, स्त्री शोषण, पारंपारीक रूढी नष्ट झाल्या पाहिजे आणि समतामूलक समाजाची प्रस्थापना झाली पाहिजे ह्यासाठी महात्मा फुल्यानी आपल्या सुविद्य पत्नी सावित्रीबाईच्या सहकार्याने आयुष्यभर लढा दिला. स्त्रीला माणूस न मानणाऱ्या समाजाला त्यांनी विविध प्रश्न विचारून हादरे देण्याचे प्रयत्न केले. सर्व अनर्थाचे कारण अविद्या आहे हे त्यांचे विधान अचूक होते. स्त्री शिक्षणाशिवाय भारतीय स्त्रीला पर्याय नाही हे त्यांनी जानले होते. 1818 साली पेशवाई अस्तंगत झाली आणि इंग्रजाचे राज्य झाले. चातुवर्णव्यवस्थेने झपाटलेल्या त्यावेळच्या समाजाने शुद्र आणि स्त्रीयांना गुलाम ठरवून सामाजिक रूढी, पंरपरेच्या जोखडात बंदिस्त केले. बायामाणसांनी अक्षरे वाचले की त्या अक्षराच्या अळ्या होऊन ताटात येतात अशी खुळ समजूत तेंव्हा रूढ होती. स्त्रीला अधिक शिक्षण दिल्यानंतर ती संशयवृत्ती होईल आणि कुटूंब संस्थेवर विनाश ओढवेल. अशा परिस्थितीत म.फुले यांनी 1848 साली बुधवारपेठेत भिड्याच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू करून युगप्रवर्तक कार्य केले. प्रतिकूल परिस्थितीला समोरे जाऊन सर्व संकटात सावली सारखे पतीच्या बरोबर राहण्याचे जिकीरीचे काम सावित्रीबाईनी ज्योतीराव फुले सोबत केले. सर्व प्राण्यात मानव प्राणी श्रेष्ठ आणि माणसात स्त्री श्रेष्ठ अशी त्यांची धारणा होती. म. फुल्यांचा विचार स्त्रीयांना समान हक्क आणि त्यांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा आहे. स्त्री ही निसर्गतः दुर्बल आहे हे त्यांनी अमान्य केले. सतीप्रथेची निंदा केली. विधवा पुनर्विवाहाला गती दिली आणि स्त्रियांना आयुष्यातून उठवणाऱ्या प्रथा आणि वेदनाचे आयुष्य देणाऱ्या व्यवस्थेचा त्यांनी धिक्कार केला. पुरूषांनी स्त्री शरीराच्या पावित्र्याचे स्तोम माजवून ढोंगीपणाने आपला स्वार्थ साधला. आपली जातीव्यवस्था टिकावी, व स्त्री सतत पुरूषांच्या गुलामगिरीत राहावी हा त्यामागील स्वार्थी हेतू होता.

म. फुले यांनी स्त्रीला निर्माती मानले आहे. माता होण्याचा हक्क प्रत्येक स्त्रीला आहे एवढे सांगून ते थांबले नाही तर स्वतःच्या घरासमोर जाहिररित्या बोर्ड लावला की जी कोणी स्त्री प्रसूत होऊ इच्छिते तिचा आणि तिच्या अपत्याचा सांभाळ केला जाईल. काशिबाईसारखी स्त्री आत्महत्येपासून परावृत्त झाली. तिच्या यशवंताला त्यांनी दत्तक घेतले. बालहत्या थांबविल्या. शिक्षणक्षेत्रातील जोतिराव सावित्रीबाई फुले यांचा त्याग आणि कष्ट याला मोल नाही. शिक्षणासाठी घेत असलेल्या प्रयत्नाची माहिती लंडन येथे कंपनी सरकारला कळाली त्यावेळी मेजर थॉमस कँडी यांच्या हस्ते पुण्याला विश्रामबागवाड्यात 16 नोव्हेंबर 1852 रोजी स्त्रियांच्या हक्क, अधिकार आणि उध्दारासाठी त्याग करणाऱ्या आणि कष्ट भोगणाऱ्या जोतिरावाचा स्त्रियांचा उध्दारकर्ता म्हणून सत्कार झाला. महात्मा फुले

यांनी आपल्या लेखनातून सातत्याने स्त्रियां आणि शुद्राच्या शिक्षणावर भर दिला. शिक्षणाने माणूस शहाणा होतो हे वारंवार सांगितले.

शिक्षणाचे ध्येय हे परिवर्तन आणि नवा माणूस निर्माण करणे हे असायला हवे. स्त्री शिक्षणाला अग्रस्थान दिले पाहिजे. माता जर अशिक्षित, परंपरा आणि रूढीग्रस्त व गुलाम असेल तर पुढील पिढी पुरूषार्थी, स्वतंत्र व विज्ञाननिष्ठ बनणे सर्वस्वी अशक्य नसले तरी अत्यंत कठीण आहे. सर्वसाधारण स्त्रिया आजही गुलामीचे, उपेक्षित जीवन जगत आहे. म. फुले यांनी आपल्या सार्वजनिक सत्यधर्माच्या कल्पनेत स्पष्ट केले की, सर्व मानव समान आहेत म्हणजे स्त्री. पुरुषातील भेद किंवा जाती. जातीतील भेद खोटे आहे. हंटर कमिशन (1882) ला दिलेल्या निवेदनात ही त्यांनी स्त्रीशिक्षणावर भर दिला. शेतकरी कर्जबाजारी असला तरी एका पत्नीच्या उरावर दुसऱ्या सवती आणण्याच्या अधमपणावर टिका करतांना फुले म्हणतात एक स्त्री घरात असूनही दुसरी सवत आणता आणि तुमच्या पत्नींन घरात सवता आणला तर चालेल का? ह्या बिनतोड युक्तिवादातून फुल्यांनी पुरूषांच्या खोट्या पराक्रमावर कठोर प्रहार तर केलाच पण स्त्रीचा कैवार घेऊन प्रतिष्ठेची जपणूक केली. म. जोतीराव फुले यांनी आपल्या संपूर्ण मानवमुक्तिच्या आपल्या जीवनकार्यात स्त्री. मुक्तीच्या कार्यक्रमाला अग्रस्थान दिलेले आहे. एकूणच सर्वंकष गुलामगिरीवर हल्ला करणारा पहिला क्रांतीकारक म्हणून महात्मा फुले यांचे नाव घ्यावे लागेल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिलांची मुक्तीः—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती आणि स्त्रियांचे प्रश्न अतिशय मूलभूत मानले. जात आणि महिलांची सामाजिक गुलामगिरी जोपर्यंत समाजातून नष्ट होत नाही. तोपर्यंत समाजाची प्रगती अशक्य आहे. सर्वात गरीब व सर्वात तळातील गाणसाप्रमाणेच स्त्रीही सर्वात अधिक शोषित आहे असे त्याचे म्हणणे होते. भारतातील प्रस्थापित समाजव्यवस्थेतील धर्म, कर्मकांड, पुराणामुळे आणि जातीव्यवस्था नावाच्या संघटित बाबीमुळे स्त्री. प्रश्नांची दाहकता, तीव्रता आणि गांभिर्य फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले आहे. भारतातील स्त्री शोषणाला जातीव्यवस्थेचा, धर्मशास्त्राचा अपरिहार्य संदर्भ आहे. बाबासाहेब म्हणतात, जातिव्यवस्था ही स्त्री शोषणातून निर्माण होते, प्रत्येकजात बंदिस्त करण्यासाठी त्या त्या जातीच्या स्त्रियांवर बंधन घालण्यात आली म्हणूनच स्त्रिया या जातिव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहे. जात्यांतर्गत विवाह हा जातीव्यवस्थेचा पाया आहे. आणि ही जातीव्यवस्था कायम राहण्यासाठी मनुस्मृतीसारख्या धर्मशास्त्रांनी स्त्रियांवर बंधन लादली. ज्यावेळी जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका मान. सन्मान मिळत नव्हता त्यावेळी भारतातील स्त्रीयांना तो मिळत होता. त्यांची नंतरजी अवनती झाली ती कोणामुळे ? हिंदूना धार्मिक कायदे करून देणाऱ्या मनूमुळे. पुरूषाला स्त्री बरोबर जखडून ठेवणे आणि हवे तसे वागविण्याचे स्वातंत्र्य देणे हा मनुचा हेतू होता. पुरूषप्रधानतेच्या अंताशिवाय जातिव्यवस्थेचा अंत होणार नाही हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते म्हणूनच त्यांनी जाती आणि पुरूषप्रधानता या दोन्हीचा अधार असलेल्या मनुस्मृतीच 25 डिसेंबर 1927 ला महाड येथे दहन केले. बाबासाहेबांच्या स्त्रीमुक्तीच्या लढ्याची सुरूवातच मुळी स्त्रीत्वाचा अवमान करणाऱ्या मनुस्मृतीवर प्रहार करून झाली. बाबासाहेबाचा स्त्री विश्वाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन भूतदयावादी नाही, त्यांना स्त्री ही सहचरी वाटते. न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हति हे त्यांना मान्य नाही.

स्त्री.पुरूष समतेचा विचार करतांना स्त्री शिक्षणाचा विचार हा मुलभूत विचार आहे ही त्याची भूमिका होती कारण शिक्षण हे बुध्दिवादाची दारे मुक्त करते. शिक्षण हे अस्मितेची पायाभरणी करते. स्त्री मुक्ती म्हणजे मानवमुक्ती. स्त्रियांचा विकास झाल्याशिवाय मानवी समाजाचा विकास होऊ शकत नाही. म्हणून स्त्रियांना पुरूषांइतकाच प्रत्येक क्षेत्रात समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव व न्याय मिळणे आवश्यक आहे. बहिष्कृत भारतातील एका लेखात ते म्हणतात की, स्त्रियांनी गृहलक्ष्मी तेवढे व्हावे, यापुढे त्यांच्या प्रगतीची मजल जाऊ नये असेच स्वतःला समाज सुधारक म्हणविणाऱ्यांना वाटत आहे हिंदू संस्कृतीने स्त्रियांना महत्वाकांक्षी होऊ दिले नाही. महाडच्या मुक्तीसंग्रामाच्यावेळी बाबासाहेबांनी दलित महिलांना मार्गदर्शन केले ते म्हणतात, दारू पिऊन येणाऱ्या नवऱ्यास घरात प्रवेश देऊ नका. वाटेल तर त्यासाठी मार सहन करण्याची तयारी ठेवा, पण नवऱ्यास व्यसनमुक्त करा. गळ्यात रंगीबेरंगी मणी किंवा गरसोळ्या घालू नका. एखादाच शोभिंवत दागिना वापरा. हातात चांदीच्या पाटल्या, कडे व हातभर बांगड्या वापरू नका. फाटके असले तरी स्वच्छ व नेटके वस्त्र वापरा. मेलेल्या जनावरांचे मास खाणे बंद करा. मुलींना शिक्षण द्या. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी स्त्रियाना आवश्यक आहे. पुढे ते म्हणतात, तुमच्या कुशीत जन्माला येणे पाप का समजले जावे ? तुम्ही सत्यागृहात भाग घेता की नाही हे निश्चित करा. तुम्ही आमच्या मायबहिणी आहात, आपणास हीन म्हणून जो त्रास होतो आहे तो तुम्हास माहित आहेच. आम्हास लोकांनी हीन म्हटले तर तुम्हाला वाईट वाटत नाही काय ? आमच्या उन्नतीसाठी तुम्ही

झटले पाहिजे. पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा त्याचा तिन्ही लोकी झेंडा अशी महत्वाकांक्षा ठेवुन संतति घडवा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अशा प्रयत्नामुळे दलित स्त्रिया जागृत झाल्या, संघटित झाल्या. विविध सभा संमेलनातुन त्यांनी दलित स्त्रियांना प्रेरक विचार सांगितले. नागपूर येथे 18 व 19 जुलै 1942 मध्ये अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेचे पहिले अधिवेशन झाले त्यावेळी बाबासाहेब स्त्रियांना उद्देशुन म्हणाले, एखाद्या समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीवरून त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते. तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या, महत्वाकांक्षी बनवा. त्यांचा न्यूनगंड दूर करा. लग्न करण्याची घाई करू नका त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे होण्याइतपत लायक करा. माझा हा सल्ला ऐकलात तर तुम्ही स्वतःची उन्नती कराल आणि अस्पृश्य समाजाला प्रगतीच्या मार्गावर न्याल. आपण एवढ्या मोठ्या संख्येने आलात यावरून आपला समाज आता क्वचितच प्रगतीच्या मार्गावर आहे यात शंका नाही. महिलांनी कसे वागावे व काय करावे याबद्दल बोलताना ते म्हणाले, तुम्ही स्वच्छ राहा, सर्व दुर्गूणापासून दूर रहा, स्त्रियांची संघटना असावी या मताचा मी आहे. मुलीच्या मनातील न्यूनत्वाची भावना काढून टाका. लग्न करण्याची घाई करू नका. लग्न ही एक जबाबदारी आहे. तुमची मुले ती जबाबदारी आर्थिकदृष्ट्या पेलण्यास समर्थ झाल्याविना ती त्याच्यावर लादू नका. लग्न करतील त्यानी हे लक्षात ठेवावे की, अनेक मुले जन्माला घालणे हे पाप आहे. या परिषदेत त्यांनी शेवटी सांगितले की, नवऱ्याबरोबर निष्ठेने रहावे असे सांगून त्यांच्याशी मित्रत्वाने व बरोबरीने वागावे त्याची दासी होऊ नव्हे. 1928 साली विधिमंडळात काम करत असतांना स्त्री कामगाराच्या हिताच्यादृष्टीने मांडलेल्या विधेयकास त्यांनी जोरदार पाठींबा दिलेला आहे. स्त्री कामगारास नोकरीवर ठेवणे मालकवर्गास फायदेशीर पडते म्हणून स्त्री कामगाराना आवश्यक असणाऱ्या प्रसूतीनंतरच्या काळात विश्रांती मिळणाऱ्याच्या दृष्टीने त्यांचा त्या काळातील खर्च मालकानी सोसावा असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

हिंदू कोड बिल : भारतीय स्त्री हक्काची सनद :–

भारताचे कायदामंत्री झाल्यानंतर स्त्रियांचे अधिकार आणि त्याबाबत हिंदूची विधी, प्रथा इ. बाबत संहिता करणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटत होते. स्त्री स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने अभूतपूर्व असे हिंदूकोड बिल त्यांनी संसदेत सादर केले. पंडित नेहरूचा या बिलास पाठिंबा होता, पण इतर सनातनी गट याचा प्रखर विरोध करीत होते. हिंदूच्या धार्मिक बाबतीत बाबासाहेबानी हस्तक्षेप करू नये अशी त्यांची भूमिका होती. मात्र सामाजिक परिवर्तनासाठी हे बिल महत्वाचे आहे असे बाबासाहेबाना वाटत होते, हिंदू कोड बिलामूळे स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा, संपत्तीत वाटा, घटस्फोट इ. बाबतीत स्वातंत्र्य मिळाले असते. हिंदू कोड बिल जरी नाकारण्यात आले तरी 1955.56 ला पंडित नेहरूंनी या बिलावर आधारित स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने विवाह, घटस्फोट, वारसा इ. महत्वाचे कायदे पारित केले. हिंदू कोड बिल हे स्त्रियांच्या दृष्टीने टाकलेले एक महत्वाचे पाऊल होते. हिंदू कोड बिलासंबंधात आपली भूमिका स्पष्ट करतांना बाबासाहेब म्हणतात, समाजातील, वर्गावर्गातील असमानता, स्त्री पुरूष यांच्यातील असमानता तशीच अस्पर्शित राहू देऊन, आर्थिक समस्यांशी निगडीत कायदे संमत करीत जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे होय आणि शेणाच्या ढिगाऱ्यावर राजप्रसाद बांधण्यासारखे होय. हिंदू संहितेला मी हे महत्व देतो. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांच्या बाबतीत केल्या जाणाऱ्या भेदभावाला आळा बसून त्या अधिक सक्षम बनतील असे त्यांना वाटत होते. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून बाबासाहेबानी स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक तरतूदी करून तमाम स्त्रियांच्या शोषणमुक्तीचे व विकासाचे अनेक कायदे केले. स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा व पुरुषाप्रमाणे आपल्या क्षेत्रात वावरण्याची संधी दिली.

संतती नियमन : लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रभावी उपायः— कुटूंब नियोजन हा स्त्रियांचा जिव्हाळ्याचा विषय आहे, भारतामध्ये संततीनियमनाची गरज का आहे हे सांगताना स्त्रियाच्या दृष्टीने त्याचा स्वीकार कसा उपकारक ठरेल याचे विवेचन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. कुटूंब, कुटूंबातील मुलांचा विकास, स्त्रियांचे आरोग्य, देशाची आर्थिक उन्नती, दारिद्रय निवारण, अन्नपुरवठा अशा विविध दृष्टिकोनातून त्यांनी ह्या प्रश्नाचा विचार केला. 10 नोव्हेंबर 1932 रोजी बाबासाहेबांच्या वतीने श्री पी. जे. रोहम यांनी मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळापुढे संततिनियमनाच्या उपाययोजना बद्दलचा बिनसरकारी ठराव मांडला. हा ठराव फेटाळला जाणार हे माहित असूनही सर्वसामान्य लोकाच्या दारिद्रयाला कारणीभूत होणाऱ्या भारतातील अतिलोकसंख्येच्या समस्येकडे शासनाचे लक्ष वेधण्यासाठी आणि त्यावरील परिणाम कारक उपाय म्हणून संततीनियोजन कार्यक्रम शासनाने स्वीकारण्यात यावे व ते राबविणे कसे आवश्यक आहे. त्यासाठी हा ठराव स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे मांडण्यात आला.

जास्त मुले जन्माला घालाव्या लागणाऱ्या स्त्रियांना त्या संकटातून मुक्त करून दिलासा देणाऱ्या

संततिनियमनाचा पुरस्कार करण्यामागे बाबासाहेबांची स्त्रिया बद्दलची एक विशिष्ट दृष्टी दिसून येते. पाठोपाठ मुलांना जन्म द्याव्या लागणाऱ्या स्त्रियांच्या दुःखाकडेही त्यांनी लक्ष वेधले. जास्त मुले होणे, लागोपाठ मुले होणे यामुळे अनेक स्त्रिया मृत्युमूखी पडतात. नको असलेली संतती टाळण्यासाठी अनेक स्त्रिया अघोरी पध्दतीने गर्भपात घडविण्याचा प्रयत्न करतात. कोणत्याही कारणाने स्वीकारावीशी न वाटणारी मुले जन्माला आली तर मुलांच्या संगोपणाकडे माताचे दुर्लक्ष होते. अशी मुले समाजाला निव्वळ भार बनतात. रोगट व्यक्तीनी जन्माला घातलेल्या मुलांमध्ये रोगट प्रजा निर्माण होते. पुढे ते म्हणतात, कोणत्याही कारणासाठी का होईना, ज्यावेळी एखाद्या स्त्रीची मुल होऊ देण्याची इच्छा नसेल त्यावेळी तिला ती गर्भधारणाच टाळता येण्याची शक्यता असली पाहिजे आणि संतती जन्माला घालणे हे सर्वस्वी तिच्या इच्छेवर अवलंबून असले पाहिजे आज स्त्री चळवळीत जे विचार मांडले जातात त्याविचाराशीच बाबासाहेबांचा विचार सुसंगत आहे.

सद्यकालिन समर्पकताः—

जागतिक महासत्तेकडे वाटचाल करणारा आपला देश मात्र स्त्रियांच्या संदर्भात अजूनही आपली पारंपारिक विषमतामूलक मानसिकता सोडायला तयार नाही. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांचे प्रश्न गुंतागुंतीचे बनत आहे. या धोरणाचे सर्वाधिक परिणाम स्त्रिया भोगत आहे. बाजारपेठेला आज महत्व आले असून तीच सर्वांचे कल्याण करणार आहे असा आभास निर्माण झाला आहे, केला जात आहे. नवे आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून एकूणच सामाजिक क्षेत्रातले प्रश्न वाढले आहे. नॅशनल सॅंपल सर्व्हेच्या अलिकडे घेतल्या गेलेल्या आढाव्यामध्ये आर्थिक सुधारणाच्या पर्वात देशातील दारिद्रयरेषेखालच्या जनतेत सात कोटीची भर पडली आहे. याचा अर्थ असा की, आज देशात किमान 40 कोटीपेक्षा लोक ज्याना दोन वेळेचे पुरेसे अन्नसुध्दा मिळत नाही. वर्ल्ड बॅंकेच्या म्हणण्यानूसार जगातले 20 टक्के गरीब भारतात आहे आणि त्यापैकी 80 टक्के स्त्रिया आहे. बाजारपेठेच्या संस्कृतीत स्त्री.देह ही एक विकावू वस्तू बनने अपरिहार्य आहे.

वाढत्या गरीबीमूळे आज देशातल्या स्त्रियाचा व्यापार वाढत चालला आहे तो केवळ वेश्या व्यवसायासाठीच नव्हे तर स्वस्त, वेठबिगार पुरविण्यासाठीही आहे. स्त्री विकाऊ वस्तू बनवणे आणि तिच्या देहाचा वापर करून मालाची विक्री करणे हे आजच्या बाजारपेठेचे तंत्र आहे. प्रसारमाध्यमातूनही स्त्रीची प्रतिमा चांगली दाखविल्या जात नाही आय. टी., बी. पी. ओ. क्षेत्रातली महिलाही आज सुरक्षित नाही. गर्भलिंग निवडीच्या तंत्रामुळे गर्भावस्थेतच मुलीचे गर्भ नष्ट करण्यात येत आहे. महाराष्टनत 1991 च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनूसार मुलाच्या तुलनेत मुलीचे प्रमाण दरहजारी 946 इतके आहे तर 2001 च्या आकडेवारीनुसार हे प्रमाणे 917 वर घसरलेले आहे. अवघ्या दहा वर्षात यात तब्बल 29 ने घट झाली आहे यावरून मुलींच्या घटत्या जननदराच्या अंदाज बांधता येऊ शकतो. ही स्थिती अतिशय गंभीर आहे. गर्भलिंग चिकित्सेवर बंदी घालणारा कायदा अस्तित्वात येऊनही स्थिती सुधारली असेही ठामपणे म्हणता येत नाही. लपून छपून लिंगनिदान सुरूच आहे. त्याचबरोबर दररोज घडणाऱ्या घटनांही स्त्रियांची संख्या कमी होण्याला कारणीभूत आहेत.

स्त्रियांना आत्महत्येला प्रवृत्त केल्या जाते आहे. स्त्री देहाची सातत्याने विटंबना होत आहे. मुलगाच पाहिजे या हव्यासापोटी स्त्रियांना नाना प्रकारच्या छळाला सामोरे जावे लागते. मध्यंतरी अशा काही घटना घडल्या की, दुसऱ्यांदा मुलगी आली म्हणून जन्मदात्या आईनेच तीला मारले व स्वतःही आत्महत्या केली तसेच पाचव्यांदा मुलगी झाली म्हणून पित्यानेच या पंचमकन्येला आपटून ठार केले. जन्म घेतलेल्या मुलींचे हत्येचे प्रमाण आणि स्त्रीभ्रुणहत्येचे प्रमाण दोन्हीही गोष्टी आता भयान स्वरूप धारण करू लागल्या आहेत. केवळ कायदा किंवा डॉक्टरांवरील कडक निर्बंधाने हा प्रश्न सुटणार नाही तर मुलगी नकोच ही मानसिकता जोपर्यंत बदलत नाही तोपर्यंत या प्रश्नाची तीव्रता कमी होणार नाही. उद्या गर्भजलपरिक्षणाला डॉक्टरमंडळीनी ठाम नकार दिला तरी मुलीला तिच्या जन्मानंतर ठार करण्याचा मार्ग उपलब्ध आहे. वरील घटना भारतीय स्त्रीयांच्याच नव्हे तर एकूण भारतीय समाजाच्या भवितव्याविषयी चिंता निर्माण करणाऱ्या आहेत. स्त्री उध्दार आणि एकूणच सामाजिक परिवर्तनासाठी अनेक समाजसुधारकांनी आपली उभी हयात खर्च केली आहे. अशा पुरोगामी महाराष्टनत स्त्री.पुरूष समानतेची बीजे मात्र अजूनही रूजलेली नसल्याचेच हे निदर्शक मानावे लागेल.

दलित स्त्रीयांवर तरदुहेरी पध्दतीने अन्याय होतो आहे. चातुर्वर्ण्याधिष्ठीत जातीव्यवस्थेमूळे ती जन्माने दलित ठरली आहे. म्हणून शुद्र.अस्पृष्यातच तीची गणना होऊन जातीयतेचा ती बळी ठरते. बाहेर जातीयतेचा त्रास आणि घरात पुरूषप्रधान व्यवस्थेचा त्रास असे दुहेरी शोषण तीचे होते. दलित स्त्री ही शोषितातील शोषित आहे. दलित स्त्री स्वाभिमानाने जीवन जगत असेल तर हा तिचा स्वाभिमान ही पायदळी तुडविला जातो.

महिलांच्या रक्षणासाठी, आत्मसन्मानासाठी आणि विकासासाठी कायदे अनेक करण्यात आले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र स्त्रीविरोधी व्यवस्था, पुरूषी मानसिकता दिसते. कायदे पराभूत होतात आणि स्त्री पुरूष विषमता करणारी व्यवस्था जिंकते. शिक्षणामूळे माणसाचा सर्वांगिण विकास होतो असे म्हणतात मात्र आज शिक्षणात आणि एकूण प्रगतीत आघाडीवर असलेले प्रदेश महिलांचा छळ करण्यात ही आघाडीवर आहेत असे दिसते. ज्ञान आणि भौतिक प्रगतीमूळे स्त्री.पुरूष समानता येऊ शकेल असे चिन्ह दिसत नाही.

राष्टीय महिला आयोगाने केलेल्या पाहणीत तर महिलांचा छळ करणाऱ्या पुरूषांमध्ये 61 टक्के पुरूष उच्चशिक्षीत आढळतात. विशेष म्हणजे शहरासारख्या ठिकाणी उच्चविद्याविभूषित आणि कर्तबगार महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेले दिसते. स्वतःच्या पायावर उभी राहणारी किंवा त्यासाठी धडपडणारी, आत्मसन्मानाची भाषा करणारी महिला छळाला बळी पडते आहे. असेही दिसून येते. महाराष्टात दर तासाला एक हुंडाबळी, दर तासाला एक बलात्कार आणि दर तीन तासाला एक विनयभंग घडत असतो. हुंड्यासाठी थेट खून करण्याचे प्रमाण कमी झाले असले तरी हुंड्यासाठी छळ करण्याचे प्रमाण वाढत आहे. परिणामी घटस्फोटाचे प्रमाणही वाढत आहे. भौतिक सुविधा लाभल्या की स्त्रियांची प्रगती झाली असे म्हणता येणार नाही तर तीच्या जीवाला आत्मसन्मान किती वाट्याला आला हे पाहणेही महत्वाचे आहे.

प्रश्न असा आहे की स्त्रीमध्ये आत्मसन्मान जागा व्हायला लागला की पुरूषी प्रधान मन अन्याय करायला पुढे येते. हे विषमतायुक्त मन बदलविणे ही काळाची गरज आहे असे वाटते. असे असले तरी संस्कृतीच्या नावाखाली कितीतरी चुकीच्या व अपमानकारक प्रथाचे स्त्रोत माजविण्यात स्त्रिया पुढे असतात. त्या बुरसटलेल्या विचारांना अजूनही सोडायला तयार नाही. ही विषमतामूलक मानसिकता बदलविण्याची ताकद बुध्द, फुले, आंबेडकरांच्या विचारात नक्कीच आहे. त्यांच्या विचाराचे जनजागरण करणे म्हणजेच तो विचार समाजापर्यंत नेणे. तो विचार पुन्हा पुन्हा समाजमनावर बिंबवणे ही समाज धूरीणांची, स्त्री. पुरूष समतेवर दृढ विश्वास असणाऱ्या व्यक्तीची तसेच शासनाची सुध्दा महत्वपूर्ण जबाबदारी आहे असे वाटते.

....

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301
Mobile - 09422113067 / 09420359657, 08857078577